

קיסרות ביזאנטיון

המאה הרביעית

300 עד 399

מספרים על גאלריוס, כמו על מרבית הקיסרים בתקופתו, היה שליט חסר רחמים שרדף כל ימיו את הנוצרים. אבל משחלה וחשש לחייו שינה את דעתו והוציא צו סובלנות דתית. גאלריוס נפטר בסמוך לאחר מכן (311).

מאקסימינוס קיסר במזרח, עד 313. (שמו המקורי דאיה). בן משפחתו של גאלריוס שמינהו (305) כקיסר שותף במזרח (סוריה ומצרים). לאחר מות גאלריוס (311) תפס את אסיה הקטנה ומכאן ניסה להמשיך לבאלקאן אבל הובס ע"י ליסיניוס (313).

מאקסימינוס כמו דודו הקיסר גאלריוס היה ממתנגדי הנצרות. ציווה פעמיים (306, 308) לקיים טקסים וזבחים לשלום הקיסרות. הנוצרים שסרבו להשתתף באירועים נשלחו לעבודה במכרות. כשגאלריוס הוציא צו סובלנות דתית (311) עודד קהילות שונות להוציא את הנוצרים מתחומן, אבל לפני מותו חתם על צו סובלנות דתית לכל (313).

מאקסימינוס כמו דודו הקיסר גאלריוס היה ממתנגדי הנצרות. ציווה פעמיים (306, 308) לקיים טקסים וזבחים לשלום הקיסרות. הנוצרים שסירבו להשתתף באירועים נשלחו לעבודה במכרות. כשגאלריוס הוציא צו סובלנות דתית (311) עודד קהילות שונות להוציא את הנוצרים מתחומן, אבל לפני מותו חתם על צו סובלנות דתית לכל (313).

ואלריוס סוורוס. קיסר המערב עד 307. מפקד צבא באזור הדאנובה (היום הונגריה). מונה כסגנו של קונסטאנטיוס קיסר המערב. כשזה נפטר (306) מונה ע"י גאלריוס כקיסר המערב. כעבור מספר חודשים פרץ מרד ברומא בראשותו של מאקסנטיוס, שנעזר ע"י אביו, הקיסר הפורש מאקסימיאנוס. בסופו של דבר נזנח ע"י הצבא ונאלץ להסגיר עצמו. לאחר מכן הוצא להורג (307).

קונסטאנטין I "הגדול" קיסר במערב, עד 337. בנו של קונסטאנטיוס (ר' 312).

מאקסנטיוס קיסר המערב, עד 312. בנו של הקיסר מאקסימיאנוס. כאשר דיקליטיאנוס ואביו פרשו (305) היה אמור להתמנות כקיסר שותף במערב, אבל גאלריוס (ר' 305) גרם לבחירתו של ואלריוס סוורוס. תוך זמן קצר פרץ מרד בראשות מקסנטיוס שמונה כקיסר ע"י הסנאט ברומא (306). מאקסימיאנוס, הקיסר הפורש, מהר לבוא לעזרת בנו. סוורוס שנזנח ע"י הצבא נתפס והוצא להורג (317). לאחר מכן שלט באיטליה ספרד וצפון אפריקה, ואילו קונסטאנטין "הגדול" (ר' להלן) שלט באנגליה וצרפת. כעבור מספר שנים (312) ארע העימות הבלתי נמנע עם קונסטאנטין, שבו נהרג מאקסנטיוס בקרב ליד גשר מיליוואן: הקרב שלפניו ראה קונסטאנטין בחזונו את סימן הצלב. על מאקסנטיוס נאמר, כמו על רוב

303 **דת:** דיוקליטאנוס מצווה על מסע התעוררות לחיזוק הפולחנים ההלניסטיים-רומיים, כולל רדיפת הנוצרים.

ארמניה מקבלת את הנצרות.
סין - התחזקות הבודהיזם.

305 דיוקליטאנוס ומאקסימיאן פורשים. הקיסרים היורשים:

קונסטאנטיוס קיסר במערב, עד 306 (אביו של קונסטאנטין I "הגדול"). יליד אזור איליריה (היום סרביה). שרת בהצטיינות כקצין בצבא וכמושל דאלמאטיה (היום קרואטיה). בהמשך (289) נישא לבתו של הקיסר מאקסימיאנוס, לאחר שהתגרש מהלנה, אמו של קונסטאנטין (ר' 312). כעבור שלוש שנים (293) מונה כקיסר שותף של מאקסימיאנוס במערב, ובמסגרת זו ניהל בהצלחה את המערכה כנגד מפקדי צבא מורדים בצרפת ואנגליה. לאחר פרישת דיואליטאנוס ומאקסימיאנוס מונה לקיסר המערב אך נפטר באנגליה, כעבור שנה (306). לאחר מכן (307) מינה הצבא, באנגליה וצרפת, את בנו קונסטאנטין לקיסר המחוזות שהיו בשליטתם (ר' 307).

קונסטאנטיוס נקט באותה מדיניות דתית, כפי שנקבעה ע"י דיוקליטאנוס (303) אבל נאמר שנהג בסלחנות רבה כלפי הנוצרים - אולי בזכות גרושתו הנוצרית, הלנה, אמו של בנו ויורשו קונסטאנטין.

גאלריוס קיסר במזרח, עד 311. יליד תראקיה (היום דרום בולגריה). זכור בעיקר כשונא הנצרות. בן למשפחת איכרים. עלה משורות הצבא בזכות כישוריו כמפקד.

מונה (293) כקיסר שותף במזרח ע"י דיוקליטאנוס במקביל למינויו של קונסטאנטיוס כקיסר שותף של מקסימיאנוס במערב. לחם מספר שנים לאורך גבולות הדאנובה ולאחר מכן (297) בגבול פרס וכאן זכה לניצחון שהגדיל את יוקרתו בעיני דיוקליטאנוס. נאמר שבהמשך (303-4) שכנע את דיוקליטאנוס ומאקסימיאנוס לרדוף את הנוצרים שסרבו להשתתף בטקסים והקמת הזבחים לשלומה של הקיסרות. לאחר שפרש דיוקליטאנוס (305) נהיה קיסר כל המזרח ובמקביל מינה כסגן את בן משפחתו מאקסימינוס (ר' להלן). כעבור שנה כשנפטר קונסטאנטיוס במערב (306) מינה תחתיו את ואלריוס סוורוס (ר' להלן) אלא שזה סולק ונהרג ע"י מאקסנטיוס (בנו של מאקסימינוס). לאחר מכן ניסה בעצמו, ללא הצלחה, לפלוש לאיטליה. בהמשך (308) כינס את הקיסרים הפורשים, דיוקליטאנוס ומאקסימיאנוס, על מנת שיאשרו כקיסר במערב את ליסיניוס מפקד צבא הדאנובה, אלא שהמינוי לא מומש (ר' 311).

קיסרים בני דורו, שהיה אכזר ורדף את הנוצרים. דעה זו סוברים רוב ההסטוריונים משוללת יסוד. אדרבא נראה שנהג בסובלנות כלפי כל הדתות ומנע רדיפת נוצרים.

אדריכלות:

סאלוניקי (יוון) - שער הניצחון של גאלריוס (296).
רומא - באזיליקת מאקסנטיוס (הושלמה 320).
המוסוליאום של מאקסנטיוס (היום מגדל סקיאווה).
טרייר (גרמניה) - שער העיר, באזיליקה ומרחצאות.

313

דת: כשהגיע קונסטאנטין למבואות רומא הכריז על סובלנות דתית, והפסקת רדיפת הנוצרים, בדומה לגאלריוס במזרח (ר' 311).

"צו מילאנו": הנצרות מקבלת מהקיסר קונסטאנטין מעמד "רשמי" כאחת הדתות של האימפריה הרומית כולל משכורות לכמרים והזכות למענקים ממלכתיים לבנין כנסיות. השלב הבא - הפיכתה לדת הרשמית היחידה, יגיע כעבור 82 שנה (395).
ארץ ישראל - בתקופה זו עדיין היו בארץ רק 3 כפרים נוצריים בנוסף לקבוצות קטנות בערים שונות, רובן בקיסריה.

קונסטאנטין מצווה על הנוצרים להפסיק את רדיפת חסידי אב הכנסייה דונאטוס אבל ללא הועיל (ר' להלן).

דונאטוס דרש להפריד בין הכנסייה לבין המימשל, וכמו כן תמך בצורך בתיקונים חברתיים. דונאטוס עצמו הוגלה לגאליה, שם נפטר כעבור שלוש שנים עיקר כוחה של התנועה, שהתפשטה בשמות שונים למחוזות רבים, נבע מסבל האוכלוסייה תחת ידם של נציבי הממסד. הדונאטים הוו את הרוב בצפון אפריקה (350). חסידיו שנרדפו ללא רחמים המשיכו להתקיים עד שנתמזגו בתוך האוכלוסייה המוסלמית במאה ה-8.

321

ליסיניוס קיסר במזרח, עד 324. בנם של איכרים מאילירקום (היום סרביה). עלה משורות הצבא. מונה כקיסר המערב (308), עיני ידו גאלריוס, אבל נאלץ להסתפק באזורים הסמוכים לדאנובה מאחר ותחום שלטונו המיועד נתפס ע"י מאקסנטיוס (אטליה, ספרד וצפון אפריקה) וקונסטאנטין (אנגליה וצרפת). כשנפטר גאלריוס (311) תפס את כל מחוזות הבאלקאן. לאחר מכן נישא לקונסטאנטיה אחותו של קונסטאנטין (313). באותה שנה הביס את הקיסר השני במזרח, מאקסימינוס (ר' 305), שיצא נגדו. מכאן ועד מותו שלט כמעט בכל המזרח למעט מחוזות הדאנובה אותם נאלץ להעביר לקונסטאנטין. כעבור 10 שנים (324) ארע העימות הבלתי נמנע בינו לבין קונסטאנטין. ליסיניוס הובס ונשלח לעצב בית ב-תסאלוניקי. כעבור מספר חודשים הוצא להורג באשמת נסיון למרד.

נאמר על ליסיניוס שהנהיג תפילה מיוחדת (313) בקרב צבאו בדומה לזו של קונסטנטין. אי לכך נחשב לפחות כמה שנים לנוצרי בסתר. אבל לאחר מכן (320) רדף את הנצרות, אם כי לא באותה קנאות כמו גאלריוס (ר' 305).

קונסטאנטין I "הגדול" מנצח את ליסיניוס קיסר המזרח ומאחד מחדש את האימפריה הרומית.

עיוור:

קונסטאנטין "הגדול" מחליט להעתיק את בירת הממלכה מניקומדיה (לשעבר ביזאנטיון, היום איסטאנבול) לקונסטאנטינופול. גמר המעבר ב-330.

אדריכלות:

ירושלים - כנסית הקבר. באזיליקה עם בנין עגול (מוסולאום) לציון הקבר הקדוש. נהרסה ונבנתה מחדש ע"י הצלבנים במאה ה-12.

בית לחם - כנסיית המולד. באזיליקה עם בנין זכרון מתומן לציון מערת הלידה. נשרפה 529 ונבנתה מחדש בצורתה הנוכחית.

כפר נחום - בנין מתומן. כנראה כנסית זכרון לציון ביתו של פטר הקדוש (נהרס).
רומא -

- שער הנצחון של קונסטאנטין (הושלם 315).

- באזיליקה לאטראנו (320). היום כנסית

ס' ג'ובאני.

- כנסיית ס' פטר. שוקמה (534). נהרסה ונבנתה מחדש (1506).

- המוסולאום של קונסטאנצה בתו של קונסטאטין I (היום כנסיית ס' קונסטאנצה). מבנה כיפה עגולה הנשענת על עמודים כפולים קורינתיים. מסביב לכיפה קמרון בצורת טבעת מבחוץ ועמודים בצורת תולוס (נהרסו). המבנה היה צמוד בשעתו לבאזיליקה ס' אגנזה (נהרסה).

312

קונסטאנטין I. "הגדול" קיסר יחיד במערב. לאחר שהרג את מאקסנטיוס בקרב.

"הגדול" מכאן ואילך מתייחס בד"כ לפועלו של הקיסר למען הנצרות).

קונסטאנטין. יליד (280) מואזיה (היום בולגריה). אביו, קונסטאנטיוס I, מונה ע"י דיוקליטאנוס, כאחד משני הקיסרים השותפים במערב; אימו, הלנה, היתה נוצריה שהחלה דרכה ממעמד של משרתת (לימים "הלנה הקדושה"). בצעירותו נשלח ע"י אביו לחצר דיוקליטאנוס בניקומדיה. שירת בצבא על גבול פרס ובמצרים. בשנת 305, כאשר פרש דיוקליטאנוס, הצטרף לאביו בבריטניה וכשמת אביו (306) הוכתר ע"י חייליו כקיסר המערב (אנגליה וצרפת), במקביל למאקסנטיוס (ספרד, איטליה וצפון אפריקה).

על פי המסורת היה לקונסטאנטין "חזון אלוהי" במהלך הקרב (312) בו הביס את מאקסנטיוס, מתחרהו במערב. יש אומרים שראה צלב זוהר בשמים וכשהתעורר ציווה לחקוק סימן זה על דגלו. לימים הוסיפו, כי על הצלב היו חקוקות המלים: "בסימן זה תנצח".

קונסטאנטינופול - "כנסית השליחים" (נהרסה). למעשה 4 אולמות סביב מבנה ריבועי. נועדה לשמש כמוסולאום של הקיסר. אנטיוכיה - כנסית "אוקטגון הזהב" (נהרסה).

קיסרות ביזאנטיון: מושג שנקבע במאה ה-15. עם

325 זאת אי אפשר להצביע בבירור על שנת לידתה של ביזאנטיון בנפרד מן הקיסרות הרומאית. אבל אין ספק שהמהפך קשור לשינויים שהכניס קונסטאנטין בארבע הרפורמות של דיוקליטאנוס:

336

1) העברת בירת הקיסרות מניקומדיה לביזאנטיון, ששמה הוסב תחילה ל"רומא החדשה" ובהמשך לקונסטאנטינופול. אפשר שבחירתו של קונסטאנטין "הגדול" כמו של קודמו דיוקליטאנוס, שהעביר את הבירה לניקומדיה, נבעה מכמה שיקולים: העיר רומא היתה רחוקה מכדי לשמש מרכז לממלכה. המערב הלך והתפורר ואילו במזרח התקיימה עדיין תרבות עירונית רבת אוכלוסין. הבירה החדשה היתה גם קרובה יותר לגבולות הממלכה, שעמדו בלחץ מתמיד של השבטים הגרמנים מצפון והפרסים ממזרח.

2) פחות נוסף של המטבע, אלא שהפעם, בניגוד לקודמו, הצליח לייצב במקצת את המחירים.

3) חיזוק חוקי הרתוק של האוכלוסיה לעיסוקה ומגוריה, על מנת לצמצם את הנדידה מהכפר אל העיר.

4) רפורמה בתחום הדת: הפעם לא רדיפת נוצרים בנסיון לחזק את הדתות העתיקות, אלא מדיניות של סובלנות, כך שהנוצרים נהיו זכאים לאותם תנאים, כולל תשלום לכמרים, כמו שאר הדתות, ובעיקר סיוע ממלכתי לבניית כנסיות רבות.

אין ספק ביחס להצלחתו, החלקית לפחות, של הרפורמות, אבל יש המפקפקים ביחס לתועלת שצמחה מהם: המעבר לבירה החדשה גרם להזנחת רומא ובהמשך כל אירופה המערבית. הרפורמות במטבע, כמו גם ריתוק האוכלוסיה ושאר אמצעי "הקפאת המצב", גרמו לניוון במרבית התחומים כגון המסחר, פיתוח החקלאות, גידול האוכלוסיה וכו'. באשר לנצרות התמונה מורכבת יותר.

לרומא, כמו לאימפריות שקדמו לה, היו בעיקר מטרות מדיניות (שליטה) וכלכליות (מיסים). עתה נוסף יעד חדש ובלתי צפוי - שיעבוד רוחני. כוונתו של קונסטאנטין היתה להביא ליתר סובלנות ואחידות באימפריה, שעמדה מול סכנות חיצוניות של פלישות הבארבארים ופיצול פנימי שגרם למלחמות ירושה. אבל לאבות הכנסיה היו רעיונות אחרים, ובראשם האמונה שרק בשורתם עשויה להביא ישועה לעולם כולו.

רעיון הישועה אפיין אמונות רבות שהתפתחו במאה וחמישים השנים שקדמו ל"צו מילאנו". אבל רק לנצרות היה מנגנון מתאים להפצתו; מנגנון שמקורו בהתפתחויות שחלו ביהדות,

ממנה צמחה הנצרות מלכתחילה. הנצרות זוכרת עד היום את רדיפות המיסוד הדתי היהודי והשלטון הרומי (בראש ובראשונה צליבתו של ישו - אבל כל אלה הם כאין וכאפס לעומת הפילוגים ומלחמות הדת, שהתחוללו בהמשך.

דת: המועצה הדתית ב-ניקיא (אסיה הקטנה) קובעת את עקרונות הנצרות "הרשמית" ומצהירה על אריוס ככופר (ר' 336).

נפטר **אריוס** (86). אב כנסיה. נולד ופעל באלכסנדריה. שילב בדעותיו חלק ניכר מהפילוסופיה הניאו-פלאטונית: האל האחד שמעל ומעבר לכל ולכן נפרד מישו שנולד לאישה כאדם (ARIUS).

ה"אריאניזם" זכה להצלחה רבה, למרות שנחשב ע"י הכנסיה הרשמית, ככפירה באחד העקרונות המקודשים לנצרות: הזהות בין האב והבן.

על חסידי אריוס נמנו אב הכנסיה אוזביוס מקיסריה (ישראל), שנחשב לאיש הקרוב ביותר לקיסר וקונסטאנצה, בתו של הקיסר שהביאו לפשרה בין הפלגים. אריוס נפטר לפתע כשהלך ברחוב בקונסטאנטינופול. בהמשך סולקו האריאנים מהמערב אבל במזרח זכו לאהדת הקיסרים קונסטאנטיוס II (ר' 335). ו-ואלנס (ר' 364) לעומת תיאודוסיוס (ר' 379) שרדף אותם, עד שכמעט ונעלמו. אבל בינתיים אימצו את תורתו מרבית השבטים הגרמנים (ר' 340), שהמשיכו לדבוק באמונתם עד למאה ה-7.

האריאניזם כיום מיוצג ע"י היונטריום (Unitarian) בארה"ב - הטוענים שאמנם יש אל יחיד, אבל ישו איננו אל, עם זאת אין הוא גם ככל האדם: תפיסה דומה לזו של כת "עדי השם". מקורו של הנוסח המודרני בפשרה שניסו למצוא האריאנים עצמם; פשרה שהביאה לעולם את המושג "על

קוצו של יוד":

HOMIOUSIOS = כמו אל.

HOMOIOUSIOS = אל אחד.

ארועים: צו להפסקת משלוח אסירים כטרף לחיות הקרקס באימפריה הרומית. אבל שאר משחקי הגלדיאטורים נמשכו בעיר רומא עד שנת 408 ובצפון אפריקה עד הכיבוש ע"י הוואנדלים (435).

נפטר קונסטאנטין I "הגדול". הצבא המכתיר את שלושת בניו מנשים שונות ובמקביל עורך טבח בין שאר בני המשפחה על מנת למנוע מלחמת ירושה.

קונסטאנטין II (נולד 317). בנו השני של קונסטאנטין I "הגדול". משל בבריטניה, גאליה (צרפת) וספרד. כעבור שלוש שנים פלש לאיטליה כאן נהרג בקרב עם חיל חלוץ שנשלח לעצור בעדו (340).

337

337

עמוקה לפילוסופיה הניאו פלאטונית (ר' 270 פלוטינוס) ופולחן הליוס (השמש הבלתי מנוצחת). לכשנהיה קונסטאטיוס II קיסר יחיד (350) מינה את גאלוס, בן ה-25 (נולד 325) כמשנה במזרח ואף חיתן אותו עם אחת מאחיותיו (קונסטאנצה). אבל כאשר הגיעו תלונות על מעשי עריצות פיטר אותו והוציאו להורג (354). מיד לאחר מכן הזמין אליו את יוליאנוס שזה עתה מלאו לו 23 שנים ומינה אותו כמשנה במערב וגם אותו השיא לאחת מאחיותיו (הלנה).

יוליאנוס, בניגוד לאחיו, זכה לאהדה רבה של האוכלוסיה והצבא כנראה בזכות נצחונותיו לאורך הגבולות. אבל עורר קינאה וחשש בלב הקיסר שהחל לקצץ בתמיכתו הכספית ולבסוף (360) אף דרש לשלוח לו מיד את בכירי הגדודים, לכאורה כדי לסייע במלחמה בפרס, אבל למעשה על מנת להחליש את יוליאנוס. הצבא במערב סרב לדרישת הקיסר ובחרו במקום זאת למרוד ולמנות את יוליאנוס כקיסר מטעמם.

קונסטאטיוס II מהר מגבול סוריה למערב אבל בהגיעו לתרסוס (היום בדרום מזרח טורקיה) נפטר ממחלה (361). בטרם מותו הכיר, בלית ברירה, במינויו של יוליאנוס, על מנת למנוע מלחמת ירושה. משנעשה יוליאנוס קיסר הוציא מיד צו חופש הדת. כל אבות הכנסייה שהיו בגלות הורשו לחזור לקהילותיהם. במקביל החל להחיות את הפולחנים המסורתיים ("האלילים"). לצורך זה ציווה על "טיהור" כמה מקדשים בסוריה, שהפכו לכנסיות ואף פעל למען חידוש הקרבת הזבחים. בנוסף הרשה ליהודים לחזור לירושלים ולשקם את בית המקדש (על פי המסורת יצאה אש מבין החורבות שגרמה לבהלה והעבודה נפסקה). פעולותיו של יוליאנוס גרמו לרדיפת נוצרים במרכזים כגון דמשק וביירות.

זמן קצר לאחר עלייתו לכס הקיסרות החל בהכנות למסע צבאי כנגד הפרסים. לצורך זה אימן צבא גדול של 65,000 איש. המבצע הסתיים בתבוסה בשערי קטסיפון (ליד בגדאד). יוליאנוס נפטר בהיותו בן 32 (363) בדרכו חזרה לאנטיוכיה, כתוצאה מפגיעת כידון, שהוטל ע"י אלמוני (אולי נוצרי). שלטונו שארך 20 חודשים בלבד זכה לסיקורים, שרבים מהם נכתבו עוד בימיו. אין ספק שאהבת התרבות היוונית הקלאסית הייתה נפוצה בקרב רוב המשכילים בזמנו, כמו גם הדת המסורתית "האלילית", שרווחה בקרב האוכלוסיה, אבל אפילו מקורביו התמרמרו על פעולותיו הקיצוניות, כגון הרחקת נוצרים משורות הפיקוד הבכיר של הצבא והמינהל האזרחי ומעל לכל האיסור שהטיל על מלומדים נוצרים מלעסוק בהוראת ההגות והספרות היוונית הקלאסית "האלילית". נוצרים רבים ובמיוחד "הנוצרים לכאורה" קיבלו את דרכו ורק לאחר שנהרג הודבקה לו תווית "הכופר".

חידושים: הופעת הספרים הראשונים (דפים במקום מגילות).

קונסטאטיוס III (נולד 317). בנו השלישי של קונסטאטיוס I "הגדול". שלט בתארקיה, מקדוניה. יוון, אסיה הקטנה (טורקיה) סוריה ארץ ישראל ומצרים. את 12 השנים הראשונות (עד 350) הקדיש למ אבק, ללא הכרעה, עם מלך פרס, שאפור II, לבית סאסן. לאחר שנרצח אחיו, קונסטאטיוס II (ר' להלן) במרד המפקדים במערב חזר לארופה. תחילה שיכנע את הצבא באיליריה להכניע ולאחר מכן המשיך והכניע את איטליה (353). מכאן ואילך שלט כקיסר יחיד עם שני משנים במזרח ובמערב (ר' להלן יוליאנוס "הכופר"), עד מותו ממחלה בהיותו בן 56 (361). בתקופתו נמשך המאבק על גבולות הדאנובה בצפון ארופה ובמזרח עם הפרסים. בניגוד לאחיו קונסטאטיוס I תמך בחסידי אב הכנסייה אריוס.

קונסטאטיוס I (נולד 323). בנו ה-5 של קונסטאטיוס I "הגדול" שלט באיטליה, איליריה (היום סרביה), וצפון אפריקה. לאחר מות אחיו קונסטאטיוס II (ר' לעיל) שלט גם בצרפת, ספרד ואנגליה. בשנים הבאות הצליח להגן על גבולות הצפון מפני השבטים הפראנקים.

זכור גם בגין המאבק שניהל כנגד חסידיו של אב הכנסייה אריוס (ר' 325). קונסטאטיוס סולק ונרצח באחת ממרידות הצבא הרבות של התקופה (350).

חידושים: עם ישראל - תיקון לוח השנה היהודי.

341 דת: השבטים הגרמנים מצפון לדאנובה (גותים, ואנדאלים ועוד) מתחילים לקבל את הנצרות בנוסח אריוס (ר' 336), כתוצאה מפועלו של אב הכנסייה, המסיונר אולפילאס (ביוגרפיה ר' 364).

350 אתיופיה (חבש) - מקבלת את הנצרות.

351 ישראל - מרד יהודי ציפורי. על ארוע זה לא ידוע הרבה, אבל נראה שדיכויו לא הביא לחורבן רחב מדי ויהדות הגליל בכללה הצליחה להתאושש במהירות.

360 יוליאנוס קיסר ("הכופר"), עד 363. (נולד 331) בן אחיו של קונסטאטיוס I "הגדול". אימו נפטרה בסמוך לאחר לידתו. אביו, כמו רבים מבני משפחתו, נרצח ע"י הצבא מיד לאחר מות קונסטאטיוס I, על מנת למנוע מלחמת ירושה (337). יוליאנוס ואחיו למחצה, גאלוס, המבוגר ממנו ב-7 שנים, ניצלו בדרך נס. האחים חונכו בהחבא ע"י אוזביוס בישוף ניקומדיה, מגדולי חסידיו של אב הכנסייה אריוס. לאחר מותו (341) הועברו האחים למקום מחבוא באזור קאפאדוקיה שבלב אסיה הקטנה.

בהיותו בן 19 (350) הותר לו, ע"י אשת הקיסר, להמשיך לימודיו: תחילה בעיר קומו באיטליה ובהמשך באסיה הקטנה (פרגאמוס, אפסוס) ולבסוף באתונה. במהלך לימודיו פיתח אהבה

יוביאנוס קיסר, עד 364. נתמנה ע"י הצבא בפרס. כדי לחלץ את אנשיו חתם מיד על ברית עם הססאנים וויתר על ארמניה ונהריים. אבל נפטר ממחלה בדרכו חזרה למערב. יוביאנוס שהיה נוצרי ביטל את מרבית הצווים שפירסם יוליאנוס כנגד הנצרות.

להכניע את השבטים הגרמנים (גותים, ואנדלים וכו') ששלטו במרחב שבין הים הכספי ועד למרכז אירופה. ההונים הפכו לכח מאוחד תחת שלטונו של מנהיג בשם רואה (RUA). לאחר מותו עברה המנהיגות לשני בני אחיו בלדה ואטילה (434).

ויזיגותים. פלג של שבט הגותים. לפי מסורתם מוצאם מהאי גותה שליד שבדיה. מכאן הפליגו בשלוש ספינות לחוף הדרומי של הים הבאלטי, מקום בו הביסו את השבטים הגרמנים (ואנדאלים ואחרים) שחשמו את דרכם. כתוצאה מכך החלה תנועה כללית של שבטים גרמנים דרומה לכיוון הדאנובה. כבר בזמנו של הקיסר מרקוס אורליוס (ר' 180) חדרו לבאלקן ואף חצו את מיצרי הים לאסיה הקטנה (היום טורקיה).

מתקופה זו ואילך נודעו בזכות אומץ ליבם ונאמנותם למנהיג ומיומנות בשימוש במגן עגול וחרב קצרה. בימיו של הקיסר אורליאנוס (270) הצליחו להשתלט על שטח דאקיה (היום רומניה) שמצפון לדאנובה. בהמשך (המאה ה-4) התפלגו לשניים: רובם הוויזיגותים (המערביים), נותרו בדאקיה ומיעוטים, האוסטרוגותים (המזרחיים), עברו לאזור קייב (היום אוקראינה). על אלה אין מידע מפורט עד להופעתם כעבור מאה שנים (450) על גבול הדאנובה. כל שבטי הגותים הובסו (370) ע"י ההונים.

200 אלף הוויזיגותים המורעבים שביקשו (376) לחצות את הדאנובה אל תוך מחוז מואזיה (היום בולגריה) היו אמורים לשמש כמשמר גבול וכחקלאים.

שבטים אלה כמו שאר הגותים ו-הואנדלים החלו לקבל את הנצרות (340) בנוסח אב הכנסייה אריוס (ר' 325) כתוצאה מפועלו של אולפילאס (ר' להלן). יש הסוברים שקליטתם היתה מצליחה, כפי שכבר קרה בעבר, אלמלא פקידי המיסוד הקיסרי שביקשו לנצלם. כוונות כאלה היו קיימות לאורך כל ההסטוריה כאשר מידת ההצלחה תלויה ברצונם או חולשתם של המנוצלים. לענין זה ניתן להביא דוגמא מהעברתו (540) של שבט ממחוז דאקיה (היום רומניה) למדבר סיני על מנת שישמשו את נזירי סי' קאטרינה.

מכל מקום, לאחר שמרדו וניצחו את הקיסר וואלנס (378) לא נותר מי שיגן על המזרח. הוויזיגותים נעו באין מעצור על פני מחוזות הבאלקאן, בעוד האוכלוסיה העירונית והכפרית נאלצת למצוא מקלט מאחורי חומות הערים והמצודות. מצב זה שהיה עשוי להסתיים ע"י צבא המערב, נמשך שלוש שנים, כתוצאה מחולשתה של הקיסרות כולה. לגראטיאנוס במערב, נער כבן 19, לא הייתה, כנראה, שליטה של ממש על הלגיונות, ואילו ואלנטיאנוס II, היה ילד כבן 5.

לתיאודסיוס I הקיסר החדש במזרח לא נותרו ברירות רבות ביניהן בחר בדרך הפחות שגרתית

ארועים: ארץ ישראל - רעידת אדמה קטלנית. כמה מהערים נהרסו עד היסוד. בגלל חולשתן של הממלכה והאוכלוסיה התנהלה מלאכת השיקום בעצלתיים. תופעה זו בולטת במיוחד בערי הגבול בעבר הירדן המזרחי. במקביל התחזקו הישובים הקשורים לנצרות כגון ירושלים, בית לחם ובעיקר קיסריה, עם זאת, הנוצרים עדיין לא מהווים את רוב האוכלוסיה בארץ - תהליך שיארך עוד כ-100 שנים.

ואלנטיאנוס I קיסר במערב, עד 375. נולד למשפחה מכובדת (321) ושרת באפריקה עם אביו אף הוא קצין בצבא. נאמר שנזף והורד בדרגה ע"י יוליאנוס "הכופר" מכיון שלא ויתר על אמונתו בישו. אעפ"כ צורף למסע כנגד פרס. לאחר מות יוליאנוס זכה לקידום ובהמשך עם מות יוביאנוס נבחר ע"י הצבא כקיסר. כעבור חודש מינה את אחיו הצעיר ואלנס (ר' להלן) כקיסר שותף במזרח ואילו הוא עצמו עבר למערב.

תחילה קבע את בירתו בפאריז, אבל נאלץ לעבור ל-אמיין ומכאן ל-טרייר הקרובות יותר לגבול הצפוני, מכאן פעל בהצלחה כנגד השבטים הגרמנים, עד מותו ממחלה בהיותו כבן 54 (375). ואלנס קיסר במזרח, עד 378. אחיו הצעיר (נולד 328) של ואלנטיאנוס I.

בסמוך לתחילת שלטונו פרץ מרד בבירה קונסטאנטינופול בראשות פרוקופיוס, ממקורביו של יוליאנוס, שנרצח כעבור שנתיים ע"י חייליו (366). לאחר מכן ערך ואלנס מספר פשיטות מצפון לדאנובה, מקום בו הרס את ישובי הוויזיגותים* שתמכו בפרוקופיוס (367). בהמשך חזר למזרח על מנת לדכא מרד שפרץ באנטיוכיה (2-371). מכאן, המשיך במסע נגד הפרסים. למרות שזכה להצלחה (376), נאלץ לוותר על השיגיו כדי לטפל בשבטים וויזיגותים (ר' להלן), שחצו את הדאנובה, לאחר שברחו מפני ההונים (ר' להלן). ואלנס, שכנראה לא העריך נכון את המצב, הגיע עם יחידה צבאית קטנה מדי ובקרבת ליד אדריאנופול (היום אדירנה טורקיה) נחל מפלה מוחצת (378), והקיסר עצמו נהרג בקרב. בשלוש השנים הבאות (עד 381) בזזו הוויזיגותים באין מפריע את הבלקנים עד לדרום יוון. החקלאות נהרסה ושארית האוכלוסיה מצאה מקלט בערים ובמצודות.

הונים. שבטי רועים שהגיעו (370) ממזרח להרי אורל. בזכות עדיפותם כפרשים וקשתים, הצליח

במינוי אחיו למחצה ואלנטיניאנוס II, ילד בן 5, שהוכתר ע"י לגיונות הדאנובה במרכז ארופה (היום הונגריה). כאשר נהרג דודו ואלנס (378) בקרב עם הוויזיגותים מינה במקומו את תיאודוסיוס קיסר במזרח (ר' 379). גארטיאנוס עצמו נרצח בהיותו בן 24, כאשר ניסה להמלט לאיטליה לאחר שהלגיונות באנגליה ובצרפת מרדו בו.

גארטיאנוס בניגוד לאביו ואלנטיניאנוס ודודו ואלנס הפר את האיזון בין הנצרות והאמונות המסורתיות, כנראה בהשפעת אב הכנסייה אמבריוז ממילאנו. בזמנו סולק פסל הנצחון מאולם הסנאט ברומא, למרות מחאת הציבור. כמו כן זנח את התואר "הכהן הגדול" שנלווה עד כה לכל קיסרים.

ואלנטיניאנוס II קיסר במערב, עד 392. בנו של ואלנטיניאנוס I. שלט בעזרת אימו כמושל אזרחי במערב, בהסכמת דודו ואלנס ואחיו גארטיאנוס. נרצח ע"י אלמונים בהגיעו לגיל 21.

תיאודוסיוס "הגדול" קיסר עד 395. זכור כמי שהכיר לראשונה במעמדם של הגותים כעם וצבא עצמאיים בתוך גבולות הקיסרות. מכונה "הגדול" היות וביטל את הסובלנות כלפי הדת ההלנית-רומית.

תיאודוסיוס נולד (347) למשפחה רומית מצפון מערב ספרד. בנו של מפקד צבא בחצר הקיסר ואלנטיניאנוס I. כנראה שהמשפחה עברה לנצרות עוד בימי סבו. בצעירותו קיבל השכלה בסיסית. התלווה לאביו במסעות מלחמה (74-368) לאורך הגבולות בצפון אנגליה, הריינוס והדאנובה. כשנפטר ואלנטיניאנוס (375) ירשו את מקומו שני בניו גארטיאנוס בן ה-16, שהוכתר ע"י צבא הריינוס ואחיו הצעיר ואלנטיניאנוס II ע"י צבא הדאנובה, בעוד ואלנס ממשיך לשלוט במזרח. כתוצאה מקנוניות חצר, שאיפיינו שלב זה של חילופי שלטון, הוצא אביו של תיאודוסיוס להורג (376) ואילו הוא עצמו בחר להמלט לחזרה לאחוזת המשפחה בספרד.

בינתיים (378) נהרג ואלנס בקרב עם הגותים. שנה לאחר מכן (379) מינה גארטיאנוס את תיאודוסיוס לקיסר המזרח, אולי בזכות כישוריו כאיש צבא שיאפשרו לו להשתלט על הגותים שבזזו את הבאלקאן ללא מעצור, ואולי בתקוה, שנתמלאה במלואה, שיתמוך ללא סייג בגירסת הנצרות על פי מועצת ניקאה (ר' 325): הגירסא שזכתה לתמיכתו של אמברוזיוס בישוף מילאנו, פטרונו הרוחני של גארטיאנוס (ר' להלן).

כשהגיע תיאודוסיוס למזרח בליווי משמר אישי, שקיבל מגארטיאנוס, נמנע מלהכנס לבירה קונסטאנטינופול, ובחר להתישב ב-תסאלוניקי. כאן הקים לעצמו צבא חדש, כולל קצינים, רובם מהשבטים הגרמנים שפלשו לקיסרות זמן קצר לפני כן (375). זאת בניגוד גמור למסורת במזרח,

כפי שיתברר בהמשך. לאחר מותו של תיאודוסיוס (395) נמשכו מסעותיהם ההרסניים של הגותים: באיטליה (עד 417) בדרום צרפת (עד 510). לאחר מכן המשיכו לשלוט בצפון ספרד עד לכיבוש המוסלמי (711). באשר לאוסטרוגותים אין מידע עד להופעתם על גבול הדאנובה לאחר תבוסת ההונים (455). לאחר מכן (475) הורשו להתישב במואזיה (היום בולגריה). בהמשך פלשו, בעיקבות הוויזיגותים, לאיטליה (488) וכאן התנחלו ככובשים עד לחיסולם ע"י צבא ביזאנטי (562).

ואלנטיניאנוס ואחיו וואלנס ניהלו בדרך כלל מדיניות של סובלנות דתית כלפי כל האמונות: הנוצריות והמסורתיות. אבל ואלנס, שהיה חסיד אב הכנסייה אריוס זכור כמי שהגלה, בשנים הראשונות של שלטונו, כמה בישופים קאתולים.

אולפילאס (Ulfilas). אב כנסייה ומסיונר. הביא לגותים, שמצפון לדאנובה את הנצרות. תירגם את התנ"ך לשפתם ויצר לצורך זה א"ב מיוחד. ככל הידוע נולד (311) למשפחה מאסיה הקטנה שנשבתה על ידי הגותים והועברה על ידם מצפון לדאנובה. בהיותו כבן 30 (341) צורף למשלחת של גותים אל הקיסר קונסטאנטיוס II (ר' 337).

379 אולפילאס הוסמך לעת זו כבישוף הגותים במטרה לפעול למען התנצרות על פי גירסת אריוס (ר' 336) שהיתה מקובלת הן על הקיסר והן על מועצת הכנסייה. כאשר הופיעו ההונים, ביקש וקיבל (375) רשות מהקיסר ואלנס, אף הוא מחסידי אריוס, לישב את הגותים הנוצרים במחוז מואזיה, מדרום לדאנובה (היום בולגריה). תרומתו הגדולה של אולפילאס נבעה מתרגומו של התנ"ך לשפתם של הגותים. לצורך זה פיתח א"ב מיוחד, רובו יווני ומקצתו לאטיני. כתוצאה מכך התפשטו במהירות הכתב והנצרות, בנוסח אריוס, בין השבטים הגרמנים שמצפון לדאנובה (ואנדאלים, בורגונדים ועוד).

המהפך במעמדו של אולפילאס חל בסמוך לאחר הכתרתו של תיאודוסיוס שהחל ברדיפת חסידיו של אריוס בכל תחומי שליטתו. אולפילאס חיפש, כנראה לשוא, פיתרון לבעיה אבל הוא נפטר בעת הדיונים במועצת הכנסייה (381) בהיותו כבן 70. גירסת הנצרות בנוסח אריוס כמעט נעלמה עוד בזמנו של תיאודוסיוס I מעט הגותים הואנדאלים ושבטים אחרים דוברי שפות גרמניות שראו ביטוי ליחודם הלאומי. כתוצאה מכך נוצר קרע בממלכה. בעוד שהגרמנים ומנהיגיהם שולטים בפועל בממלכה הרי שדתם נחשבת ככפירה ואין הם ראויים להבחר לכס הקיסרות.

גראטיאנוס קיסר במערב, עד 384, בנו של ואלנטיניאנוס I. חונך ע"י המשורר הנוצרי אוסוניוס שהיקנה לו את התרבות הקלאסית. לאחר מות אביו (374) נהיה קיסר במערב, למרות שהיה עדיין נער בן 16 (נולד 359), בעוד דודו ואלנס מושל כקיסר במזרח. במקביל הכיר גם

375

שחיבה תקופת "צינון" (האיסור לא חל במערב). רק לאחר מכן עבר לקונסטאנטינופול. בהמשך (381) החל לגייס שבטים שלמים של וויזיגותים, שחצו זה עתה את הדאנובה ואשר היו מוכנים לשרתו אישית תמורת קרקע ושלטון עצמי. דהיינו, מנהיגות וחוקה משלהם. במקביל החל במו"מ עם הפרסים, שהסתיים בחוזה שלום, בתמורה למחצית שטח ארמניה ועוד כמה ישובי גבול. בינתיים (383) פרץ מרד באנגליה, מקום בו הכתיר הצבא את מאגנוס מאקסימוס, מפקד שעלה מן השורות. גראטיאנוס יצא נגדו, אבל הצבא פנה לו עורף והוא נהרג בעת שנמלט חזרה לאיטליה. תיאודוסיוס, שנמנע מלהתערב, וכן ואלנטיניאנוס II, שמימלא לא היה לו צבא, הכירו בשלטונו באנגליה, צרפת וספרד. מאקסימוס לא הסתפק במעמד זה וכעבור ארבע שנים פלש לאיטליה (387) והתקבל בהתלהבות ע"י נאמני מסורת הדת ההלנית-רומית, שנרדפו ע"י גראטיאנוס (ר' להלן אמברוזיוס). מכאן המשיך מזרחה לאיליריקום (קרואטיה) מקום בו הובס ע"י הוויזיגותים של תיאודוסיוס (388). ואלנטיניאנוס II, שנמלט לתסאלוניקי, נשלח חזרה לאיטליה ע"י תיאודוסיוס, שמינה לו אופוטרופוס את מפקד הצבא ארבוגאסט, שהיה כנראה ממוצא פראנקי (גרמני).

היחסים בין השניים נשארו תקינים כל עוד נמשך המאבק, עם בנו של מאקסימוס, להחזרת שלטון הקיסרות בצרפת. לאחר מכן פרץ סיכסוך, שבסופו נרצח ואלנטיניאנוס II (392). ארבוגאסט החליט, בשלב זה (מאי), למנות במערב קיסר משלו: מורה לרטוריקה בשם אוגניוס (Eugenius). תיאודוסיוס לא הגיב. אבל כעבור שישה חודשים (נוב') פירסם סידרת צווים שנועדו לשיקוף לפולחנים העתיקים (ר' להלן: דת). כמו כן מינה את בנו הונוריוס ילד בן 8, כקיסר המערב (ינואר 393). עתה עורר את זעמם של הסנאט ושאר האצולה ברומא, שהתיצבו לימין ארבוגאסט ואוגניוס. תיאודוסיוס יצא כעבור שנה מקונסטאנטינופול לכיוון הדאנובה מקום בו המשיך לגייס שבטים גותים, עד שהגיע בסתיו (ספט') למזרח איטליה. במפגש בין הצבאות ניגפו הגותים כבר ביום הראשון, אבל תיאודוסיוס לא נואש ולמחרת התקיף שוב וניצח בקרב: ארבוגאסט התאבד ואוגניוס וכמה מתומכיו הוצאו להורג. ארוע זה מסמן את הנסיון האחרון להחזרת הסובלנות הדתית. תיאודוסיוס, שחלה כתוצאה מהמאמץ, נפטר כעבור שלושה חודשים במילאנו.

יש הסוברים, שכאשר תיאודוסיוס חתם עם הגותים על ברית המקנה להם מעמד של עם, זכה אמנם לכח צבאי בנפרד מהמבנה החברתי של הממלכה, אבל בו זמנית יצר תלות מוחלטת ברצונם הטוב, כפי שהוכיחו הארועים בשנים שלאחר מותו. יתרה מכך הגותים על מפקדיהם לא טרחו עוד להסתגל לסביבתם. כתוצאה מכך

היו למושא של שנאה מצד האוכלוסיה עליה היו אמורים "להגן". מצב זה נמשך במזרח עד ימיו של הקיסר ליאו I (ר' 457) ואילו המערב לא הצליח להתאושש, עד שבסופו של דבר סילקו הגותים, בהסכמת הסנאט ברומא, את אחרון "הקיסרים": נער צעיר בשם רומולוס אוגוסטולוס (ר' 476).

עצם בחירתו של תיאודוסיוס כקיסר המזרח מעלה מספר שאלות לגבי הכוונה שהסתתרה מאחוריה. קרוב לודאי שגראטיאנוס, קיסר צעיר בן 20, פנה ליועציו בטרם החליט על קיסר מחליף לדודו ואלנס. אפשר אולי לראות כאן את השפעתו של אמברוזיוס (ר' להלן) כנגד הכופרים: נוצרים ושאינם נוצרים. רמז לכך ניתן אולי למצוא בעובדה שתיאודוסיוס נחשב, עד לבחירתו, כסובלני, שאפילו לא נטבל. אבל עתה, בעת הכתרתו, סרב לקבל את תואר המסורתי "הכהן הגדול" (שומר הדת הרומית), בדיוק כשם שעשה לפניו גראטיאנוס, כנראה בעצת אמברוזיוס, למרות שכל הקיסרים הנוצרים לפנייהם קיבלו, ללא ערעור, את התואר המסורתי. במילים אחרות ספק אם היתה כאן אמונה דתית או כוונה לרצות את אלה שבחרו בו. עם זאת עדיין נמנע עוד שנה תמימה מהצעד ההכרחי הבא, להטבל, וגם אז בטענה שעשה זאת בגלל נדר שנדר בעת מחלה אנושה שתקפה אותו. תופעה דומה של ספקות אפשר למצוא בהמשך, כאשר מחד תמך במועצת קונסטאנטינופול (380) שהחליטה לבטל את הפשרה עם האריאניזם, שהושגה במאמץ ע"י ואלנס (ר' 364). אבל מאידך גייס, ללא כל היסוס, גותים שהיו בחלקם נוצרים בנוסח אריוס ובחלקם שונאי הנצרות על כל פליגיה. יתרה מכך על מנת לחזק את מעמדו אף השיא (384) את בתו למפקד הצבא סטיליכו (ר' 395) ואף מינה אותו לפני מותו כאופוטרופוס של בנו הונוריוס - למרות שהאיש היה, ככל הגרמנים, נוצרי בנוסח אריוס. ניתן על כן לשער שלפחות חלק מהצווים הדתיים לא היו אלא תולדה של צרכים מדיניים. כך למשל איסור הכניסה למקדשים והקרבת קורבנות (392) יכול להתפרש כחלק מהמסע לדיכוי המרד של נאמני המסורת ההלנית-רומית, שפרץ נגדו באיטליה לעת זו. כך גם ההחלטה להפסיק את המשחקים האולימפיים (393) שממילא איבדו כל משמעות עבור הציבור למעט קנאי המסורת "האלילית". יתרה מכך כאשר נאמר שלפני מותו במילאנו (395), הוציא צו ההופך את הנצרות בנוסח מועצת ניקאה (ר' 325) לדת ה"מוכרת" היחידה ברחבי הקיסרות, ניתן לחוש בו את ידו של אב הכנסייה אמבריוז, שהיה נוכח במקום.

דת: תיאוקרטיה נוצרית -

תרבות האימפריה הרומית התבססה, במידת מה, על אחדות הפאנתיאון הדתי ופולחן הקיסר האלוהי. הנצרות מיהרה לאמץ גישה דומה, שפותחה ע"י אוזביוס בישוף קיסריה (ארץ

ישראל), ואחד מיועציו של קונסטאנטיין "הגדול". תפיסה זו, שהגיעה לכלל מימוש בימיו של תיאודוסיוס, השלימה את הכלאתה של הנצרות עם מרבית מרכיבי ההלניזם, כולל תאור הקיסר כאב המיטיב לעמו ומושיעו ואפילו את מעמדו כ"בחיר האלוהים". מכאן שהנצרות שתחילתה כאמונה המתבססת על ענוה ורוחניות, הפכה, מימי תיאודוסיוס ואילך, לדת הרודפת בקנאות, שלא נועדה כדוגמתה, את יריבותיה כולל מלחמות קטלניות כנגד סטיות וכפירות, ואפילו אוזביוס הוצהר לימים (787) ככופר.

בישופות קונסטאנטינופול - כאשר נבחרה ביזאנטיון ע"י קונסטאנטיין I לבירתו החדשה, היתה העיר בישופות זעירה הנתונה למרותו של המטרופוליטאן מהראקליה. כ-50 שנה לאחר חנוכתה של העיר, הכריזו אבות המועצה הגדולה השנייה של הכנסייה (381) על הענקת מעמד בכורה לבישוף של קונסטאנטינופול. מכאן ואילך ניטש מאבק אינסופי עם רומא, הטוענת לבכורה, כמו גם אנטיוכיה ואלכסנדריה, הטוענות למעמד שווה עם הבירה. ההכרעה נפלה בסופו של דבר עם כיבוש המזרח ע"י האיסלם. עם זאת, היריבות נמשכת עד היום בין הכנסייה במזרח (אורתודוקסים) ובמערב (קאתולים).

אמברוזיוס הקדוש -

בישוף מילאנו. אבי תפיסת הנצרות על היחסים הרצויים בין הממסד הדתי והחילוני. זכור גם כמי שהטביל את הקדוש אוגוסטינוס איש היפו (ר' 430). וכן כמי שטיפח את מיתוס הדמויות הקדושות של כתבי הקודש, כתחליף למיתולוגיה ההלנית-רומית. כתביו נחשבים כיצירות מופת של השפה הלאטינית והימנוניו מושרים עד היום בכנסייה. אמברוזיוס בנו של סגן מושל גאליה, נולד ב-טרייר (339) מרכז השלטון הקיסרי על גבול הריינוס. אביו נפטר בהיותו עדיין תינוק. אי לכך הועבר לרומא וכאן חונך ע"י אימו ואחותו. בהיותו בן 31 מונה כמושל מחוז בצפון איטליה (370). כעבור 4 שנים (374) נבחר, באופן בלתי צפוי, כבישוף מילאנו ע"י הנוצרים בעיר. במסגרת תפקידו עמד בקשר מתמיד עם קיסר המערב גראטיאנוס, שהוכתר (ר' 375) בהיותו בן 16, ואולי אף השפיע עליו לקבל את עמדתו הנחרצת בענייני דת ומדינה, המסמנת מהפך מהסובלנות היחסית, שהייתה מקובלת עד כה, למאבק גלוי כנגד "הכופרים", כגון האריאניזם (ר' 325) בנצרות, שזכה לאהדה רבה במזרח ובמיוחד אצל השבטים הגרמנים (גותים, ואנדאלים, בורגונדים, פראנקים וכו'), שהיוו לעת זו את הכח הצבאי העיקרי של הקיסרות, וכן כנגד נאמני הדת ההלנית-רומית, מהם רבים ששימשו בתפקידים מרכזיים. כאשר ציווה גראטיאנוס לסלק את פסל הנצחון מהסנאט (382) דחה אמברוזיוס את פנית האצולה שראתה בכך פגיעה ביוקרתה של רומא עצמה. לאחר מכן (384) שוב דחה פניה של נאמני

המסורת ההלנית-רומית שביקשו להחזיר את הסובלנות הדתית, שאיפיינה עד כה את הקיסרות, הגם שבין אלו נמנו אצילים מקרובי משפחתו. באותה שנה פגש את אוגוסטינוס איש היפו (ר' 430) והטביל אותו לנצרות, וכנראה שגם העביר לו, לעת זו, את עיקרי אמונתו: שילוב בין הנצרות בגירסת ניקאה (325) ותורת הניאו פלאטוניזם (ר' 270): תפיסה שקבעה את דמותה של הנצרות מכאן ואילך.

אמברוזיוס היה מעורב גם בתחומים מדיניים, שהייתה להם לדעתו משמעות מוסרית, כגון תיווך בין תיאודוסיוס לבין המורד מאגנוס מאקסימוס. אבל בעיקר הוא זכור כיום על שהעז לגעור פעמיים בתיאודוסיוס: פעם אחת על שהעניש בישוף נוצרי שקהילתו שרפה בית כנסת יהודי ופעם שניה על שטבח בתושבי סאלוניקי, לאחר שהרגו את אחד ממפקדיו בעת מהומות שפרצו בעיר. יתרה מכך אפשר לחוש את ידו בצו המפורסם ההופך את הנצרות בגירסת מועצת ניקאה (325) לדת "המוכרת" היחידה בממלכה, כפי שפורסם בסמוך למותו של תיאודוסיוס במילאנו (395). אמברוזיוס נפטר במילאנו כעבור שנתיים בהיותו בן 58 (397), ועד היום מעלים כאן את זיכרו (Ambrosius).

395

ארקאדיוס קיסר המזרח, עד 408, בנו של תיאודוסיוס. החל למשול בהיותו בן 22. הונרויוס קיסר המערב, עד 421. אחיו הצעיר של ארקאדיוס הוכתר בהיותו בן 10 (נולד 385). בתקופתו פונה הצבא מבריטניה (409) ורומא נבזזה (410) ע"י הויזיגותים לאחר שלוש שנות מצור. לעת זו גם נפסקו לצמיתות, בצו הקיסר, משחקי הגלאדיאטורים בעיר. בזמנם של בני תיאודוסיוס היה השלטון בפועל נתון בידיהם של השרים ומפקדי הצבאות ביניהם היותר מפורסם פלאביוס סטיליכו.

סטיליכו פלאביוס (Stilicho). מפקד הצבאות ומושל בפועל, עד 408 (הוצא להורג). נולד (ר' 365) למשפחה מעורבת של רומאים ו-ואנדאלים. שרת כחייל מקצועי מילדותו. נראה שהרשים את הקיסר תיאודוסיוס שצרף אותו, למרות גילו הצעיר (18), למשלחת השלום לשאפור III מלך פרס (383) לאחר מכן מונה מפקד המשמר האישי של הקיסר ולבסוף (393) למפקד כל הצבאות. לאחר מות תיאודוסיוס נהיה לאפוטרופוס של הונרויוס הקיסר (בן 10) במערב. לעת זו (395) החלו הויזיגותים בראשות אלאריק (ר' להלן) לבזוז את האזורים שמדרום למואזיה (היום בולגריה). סטיליכו שחנה באיטליה מיהר עם הצבא שבפיקודו ליוון. אבל כח זה לא הספיק, כנראה, אלא להגנה על קונסטאנטינופול ותסאליה (סלוניקי). אי לכך חזר למערב על מנת לאמן צבא חדש אלא שבינתיים (397) נחתם הסכם במזרח, לפיו מונה אלאריק כמפקד הצבא

נעצר ע"י חיל המצב שחוזק עם יחידות מצבאו של סטיליכו (ר' לעיל) שהגנו גם על תסאליה. אי לכך ירד לדרום יוון. כאן בזז את פיראוס, קורינתוס, ארגוס, מגארה וספרטה. פעולות אלו נפסקו לאחר שאלאריק מונה לתפקיד מפקד הצבא ב-איליריקום (היום קרואטיה). בהמשך (401) פלש לאיטליה אבל נאלץ לסגת (402) לאחר שסבל אבדות כבדות מידי סטיליכו. כעבור 5 שנים חדר שוב לאיטליה (407). הפעם דרש את התשלום שהובטח לו תמורת החזקת אפירוס (אלבניה). אלאריק נסוג משקיבל מהסנאט, בהמלצת סטיליכו, 2,000 ק"ג זהב.

לאחר רצח סטיליכו (408) עברה השליטה ברומא לידי קבוצה של שונאי "ברברים". אלה הסיתו את הרומאים לטבוח את נשותיהם וילדיהם. כתוצאה מכך ערקו יחידות שלמות של הצבא, שהצטרפו לויזיגותים. אלאריק שכנראה לא שש למלחמת נקם, תבע מהקיסר לפצות את אנשיו בקרקע, ציוד וכסף. הונוריוס סרב, והויזיגותים הטילו מצור על רומא (408) אבל ללא הצלחה ושוב כעבור שנה (409). היות והונוריוס נמלט בינתיים לראוונה החליט אלאריק למנות קיסר משלו במערב, את הסנאטור אטאלוס מצפון אפריקה. זה מצידו מינה אותו מפקד הצבאות, אבל סרב לתת לו את הזכות להתישב בצפון אפריקה. כתוצאה מכך הדיח את אטאלוס (410), פרץ לרומא עם אנשיו, שבזזו את העיר במשך 3 ימים. למרות שבארוע זה לא נפגעו אזרחים, עצם הפריצה לרומא, לראשונה לאחר 800 שנים, הפכה את השם "גותים" למושג נרדף למחריבי האימפריה. אלאריק נפטר באותה שנה בעת שחזר צפונה, ואילו הונוריוס, בשל עקשנותו קרתה התרגדה, שב לרומא, והמשיך לשלוט בה עוד 11 שנים.

נדידת העמים -

ההונים מגיעים לגבול הדאנובה (הונגריה) אבל הפלישה נמנעת בתמורה למענק כספי, ששימש בסופו של דבר בעיקר לקניית סחורות ביזאנטיות. הוואנדלים עוזבים את הונגריה, כנראה בלחץ ההונים, חוצים את אירופה (אוסטריה, בלגיה וצרפת) ומתישבים בדרום ספרד (409).

ב-איליריקום (קרואטיה) ואילו בצפון אפריקה פרץ מרד שבעקבותיו נפסק משלוח הדגנים לרומא. לצורך זה אירגן מחדש את האספקה מצרפת וספרד. באותה שנה גם השיא את בתו מריה לקיסר הונוריוס, למרות שהיה עדיין נער (13). בינתיים חדרו הויזיגותים גם לאיטליה והטילו מצור על מילאנו, מקום בו שהה הונוריוס. סטיליכו הביא תגבורת צבא מגבול הריינוס ואנגליה. כעבור שנה של קרבות קשים נאלצו אלאריק ואנשיו לסגת (402). אחריהם פלשו לאיטליה ראשוני השבטים האוסטרוגותים. למרות העדויות שמנו רבבות, נראה שמספרם היה קטן יחסית והם הובסו לחלוטין בקרב מכריע (406), שבעקבותיו בנה סטיליכו לעצמו שער ניצחון ברומא. כעבור שנה חתם עם אלאריק הסכם לפיו יתפוס ויגן על אפירוס (אלבניה). אפשר שכוונתו של סטיליכו היתה לרכוש את ידידותו של אלאריק וע"י כך לספח ללא מאבק את מחוז איליריקום (קרואטיה) לקיסרות המערב. אבל בגלל מרד הצבא באנגליה נאלץ לוותר על תוכניתו. בסופו של דבר דרש אלאריק תשלום של 2,000 ק"ג זהב בתמורה לטרחתו (407). הסכום שולם, אמנם במחאה, ע"י הסנאט ברומא. בהמשך נפטרה בתו מריה והקיסר הונוריוס נישא לבתו השנייה של סטיליכו. זמן מה לאחר מכן פשטה שמועה שסטיליכו מתכוון להכתיר את בנו כקיסר, כתוצאה מכך נתפס ע"י אנשיו של הונוריוס שהוציאו אותו להורג בהיותו בן 43 (408).

אלאריק (Alaric) מנהיג הויזיגותים, עד 410. זכור כיום בעיקר כמי שבזז את רומא (410). פעולה המבשרת את נפילת הקיסר ות במערב. אלאריק נולד (370) על אי קטן (היום רומניה) למשפחת אצילים. בצעירותו שרת זמן מה כמפקד צבא הויזיגותים שפעל בשרותו של תיאודוסיוס I. אבל עם מותו של הקיסר (395) עזב את הצבא ונבחר כמנהיג. מיד לאחר מכן דרש מהקיסרות את התמורה שהובטחה ולא שולמה, לדבריו, עבור השרות שנתן השבט שלו לתיאודוסיוס. בהמשך פנה דרומה לקונסטנטינופול אבל כאן

* * * *

אדריכלות:

מילאנו -

- כנסית ס' לורנצו: כיפה מרכזית הנשענת על אוקטגון, היושב בתוך מבנה בצורת ריבוע עם ארבעה אפסיסים בצורת צלב (כנראה חיקוי לכנסית "אוקטגון הזהב" באנטיוכיה).

- "כנסית השליחים" (היום ס' נאזארו): שילוב ארבע באזיליקות בצורת צלב. חיקו לכנסיה באותו שם שנבנתה בקונסטאנטינופול (ר' 324).

סלוניקי (יוון) - כנסית באזיליקה ס' דמטריוס.

ראוונה (איטליה) - כנסית באזיליקה ס' אפולינארה נואבו.

408 תיאודוסיוס II קיסר במזרח, עד 450. בנו של ארקאדיוס. זכור בזכות קיבוץ החוקים שפורסמו מאז 312 ויסודה של אקדמיה (נוצרית) בקונסטאנטינופול. בזמנו נבנתה החומה הגדולה שהגנה על הבירה עד נפילתה כעבור 1000 שנה. היות ועיקר ענינו התמקד בנושא השכלה, מינה את אחותו פולכריה כקיסרית שותפה (414).

410 נדידת העמים -

הוויזיגותים, בראשות אלאריק, בוזזים את רומא במשך 3 ימים. הקיסר הונוריוס נמלט לראוונה עד יעבור זעם.

417 חלק מהוויזיגותים עוזבים את איטליה ומתישבים ככובשים בדרום צרפת (עד 507) וספרד (עד 711).

415 **דת:**

פרעות באלכסנדריה - הריסת בתי כנסת היהודיים ורצח אחרוני ההלניסטים. יסוד אקדמיה נוצרית בקונסטאנטינופול, ע"י הקיסר תיאודוסיוס II.

419 נפטר הירונימוס הקדוש (72). תרגם את התנ"ך והברית החדשה ללאטינית (VULGATE). נולד בדאלמאטיה (היום יוגוסלביה) ונפטר בבית לחם. נחשב למשכיל שבין אבות הכנסיה (המערביים). חי כנזיר ונדד במערב ולאחר מכן במזרח. כאן למד עברית מפי יהודי מומר. נהיה כומר וחזר למערב, ושימש כמזכירו של האפיפיור. בהמשך (389) השתקע בבית לחם, מקום בו יסד מנזר. הירונימוס מתואר באמנות כנזיר משכיל ומיוסר החי במדבר עם חיות הבר.

421 קונסטאנטינוס III קיסר במערב, עד 423. יליד מואזיה (היום בולגריה). שימש כראש הצבאות של הונוריוס קיסר המערב. במסגרת תפקידו סילק את הוויזיגותים מדרום צרפת

לספרד (415) אבל התחרט והזמין אותם חזרה. נישא (417) לגאלה פלאסידיה*. עם מותו עבר הכתר לבנו ואלנטיניאנוס.

423

ואלנטיניאנוס III קיסר במערב, עד 455 (נרצח). בנו של קונסטאנטינוס III. הוכתר בהיותו בן 4 (נולד 419). בזמנו שלטה בממלכה אימו גאלה פלאסידיה (ר' להלן) בעזרת שרים שונים. הארועים החשובים ביותר בתקופתו: פלישת הוואנדאלים לצפון אפריקה (430) שהסתיימה כעבור 5 שנים בסילוק הממשל הקיסרי (435). הכרזת האפיפיור על עליונותה של רומא על כל שאר הכנסיות (444), וכן פלישת ההונים לגאליה (451). בסופו של דבר הסתכסך עם מפקד הצבאות אטיוס (ר' להלן) ורצח אותו במו ידיו. סמוך לאחר מכן - נרצח בעצמו ע"י נאמני אטיוס (455).

גאלה פלאסידיה (390 עד 450). קיסרית המערב. בתו של תיאודוסיוס I "הגדול" ואחותם של הקיסרים הונורוס וארקאדיוס. נשבתה ע"י הוויזיגותים (ר' 410). כאן נישאה לאחד ממנהיגיהם אלא שזה נרצח כעבור שנה. בהמשך (416) הוחזרה לרומא וכאן נישאה לראש הצבאות: לימים (421) הקיסר קונסטאנטינוס III. לאחר מות בעלה (423) משלה בשם בנה ואלנטיניאנוס III עד הגיעו לבגרות. גאלה פלאסידיה שנפטרה בהיותה בת 60 (450) זכורה היום בעיקר בזכות המוזולאום שבנתה לעצמה ב-ראוונה ומפעלי בניה אחרים בעיר זאת.

איטוס פלאביוס (Aetius). מושל בפועל של קיסרות המערב במשך כ-20 שנה (433 עד 455). בן למשפחה גותית מחבל מואזיה (היום בולגריה). אביו שרת במערב כמפקד חיל הפרשים. בצעירותו נשלח כבן ערובה למחנה של אלאריק מנהיג הוויזיגותים. לאחר מכן נשלח, שוב כבן ערובה, למחנה של אטילה מנהיג ההונים.

כתוצאה מכך הכיר היטב את הלך המחשבה במחנות שני היריבים העיקריים של הקיסרות. עם עליית ואלנטיניאנוס III לכס הקיסרות תמך דווקא במרד שפרץ בצרפת (5-423) אבל לאחר מכן הצטרף למחנה הקיסרי. בהמשך פעל בהצלחה כנגד הוויזיגותים בדרום צרפת ומונה מפקד כל הצבאות (433). במקביל הוענק לו תואר אצולה רומי (פאטריצי). בשנים הבאות המשיך לפעול כנגד הפולשים בצרפת. חזר לרומא (440) אבל נאלץ לשוב לצרפת על מנת לעצור את אטילה מנהיג ההונים: מבצע שהוכתר בהצלחה בזכות הסיוע שקיבל מהוויזיגותים. איטוס נרצח ע"י הקיסר כתוצאה מקנוניה שנירקמה ע"י חברות קושרים ביניהם פטרוניוס מאקסימוס, שנבחר להיות הקיסר הבא.

נדידת העמים -

הוואנדאלים בראשות גיזיריק (ר' להלן) מוזמנים לשרת כשכירי חרב ע"י מושל צפון אפריקה. **גיזיריק** מנהיג הוואנדאלים, עד 477. בנו של אחד

430

אלוהים סופה להתגשם. נחשב כמי שמצא את הדרך אל ליבם של המשכילים, שראו במו עיניהם את התדרדרותה המהירה של התרבות העתיקה. אוגוסטין נפטר בעת אחד מנסיונות הואנדאלים לכבוש את היפו-רגיו.

המועצה הדתית באפסוס מטילה חרם על **נסטוריוס**, פטריארך קונסטאנטינופול. לאחר מותו (451) הוכרזה תורתו כפירה. נסטוריוס טען שהאל והבן הם שתי תופעות נפרדות, השמימית והארצית, שהקשר ביניהן הוא מוסרי ביסודו. חסידי נמלטו לפרס (484), מהם שהמשיכו יהודו ומהם עד לסין. צאצאי הנסטורים, כ-170,000 נפש, חיים כיום בסוריה, עירק ופרס והם ידועים בשם "הכנסייה האשורית".

פלאגיוס: אב כנסייה מוכרז ככופר. נולד באנגליה. פעל בדרום צרפת וזכה להצלחה. המשיך לירושלים וכאן נפטר בהיותו כבן 64 (418). טען שאין לקבל את רעיון החטא הקדמון, אדרבא, האדם חפשי מכל עול ובידו הבחירה לעשות הטוב או הרע; אלו יעמדו בבוא היום למשפט הצדק של האל. כמו כן דרש מאבות הכנסייה יותר צניעות והתנזרות. למרות החלטת המועצה הדתית המשיכו חסידיו של פלאגיוס לפרוח בדרום צרפת עד חיסולם בשנת 529.

עם ישראל: סוף מוסד הנשיאות בארץ ישראל, עם מותו של רבן גמליאל ה-6. הכנסייה "מאמצת" (מפקיעה) בתי כנסת יהודיים.

נדידת העמים - בריטניה - התישבות השבטים הגרמנים (אנגלים וסאכסים).

הוואנדלים משתלטים על צפון אפריקה ומסלקים את נציגי הממסד הקיסרי. בהמשך יקימו צי גדול בעזרת הימאים המקומיים שיבזוז את חופי מערב הים התיכון במאה השנים הבאות (ר' 535). כתוצאה מכך, נפסק כמעט לחלוטין המסחר הימי באזור.

אטילה מנהיג ההונים (ר' 453) בוזז את המחוזות מדרום לדאנובה. כתוצאה מכך זכה להכפלת המענק ששולם לו עד כה (ביוגרפיה ר' 453).

ארץ ישראל - הקיסרית אודיקה (Eudocia) אשתו של תאודוסיוס II מסתכסכת עם משפחת בעלה ועוברת לגור בירושלים, עד מותה (460). נוכחותה נתנה דחיפה לפיתוח הקהילה הנוצרית בארץ. מספר הנוצרים הלך וגדל עד שהיו לרוב. עם זאת, עדיין המשיכו להתקיים כאן קהילות של יהודים, שומרונים ואלייליים. בואה של הקיסרית, שאהדה את המונופיזם, עורר תקוות שוא לסובלנות דתית - אולי בגין היותה בתו של פילוסוף אתונאי מנאמני המסורת ההלנית.

אטילה יוצא למסע ביזה שני ומגיע עד מיצרי תרמופילי ביוון.

המנהיגים, שהובילו את השבט במסע תלאות ומלחמות מהונגריה (395) דרך דרום צרפת עד לדרום ספרד (409). אבל גם כאן, בניגוד לציפיות, לא הצליחו להתבסס בגלל ההתנגדות הנמרצת של האוכלוסייה הוותיקה. לאחר בחירתו כמנהיג הוזמן להצטרף ביחד עם אנשיו לצבא צפון אפריקה (438), אזור שהחל להנתק מהממסד הקיסרי כשלושים שנה קודם לכן. גייזריק ניצל את המצב על מנת להגר עם כל השבטים שתחת מרותו (80 אלף נפש). כעבור שנתיים מרד והביס את הצבאות שנשלחו כנגדו, עד שהצליח לחתום על הסכם הבנה עם המושל המקומי של נומידיה (אלג'יר) (435). בהמשך לכד בהתקפת פתע (439) את הבירה קרתאגו (היום בטוניס), אבל נדרשו לו עוד שלוש שנים עד שזכה להכרה כמושל (מלך), מהממסד הקיסרי (442). במקביל החל להקים צי שבאמצעותו השתלט על מערב הים התיכון עם מאחזים באיים הבאלאריים, סרדיניה, קורסיקה וסיציליה, ששימשו גם כבסיס לפעולות של שוד ימי וגיחות פתע על ישובים לא מוגנים לאורך החופים. בין אלה המפורסמת ביותר: ביזת רומא במשך שבועיים, שבה הושמדו אין ספור יצירות אמנות (יוני 455) ארוע שהפך את השם ואנדאלים למושג נרדף למי שמחבל ברכוש ללא תועלת לעצמו.

לאחר מכן נעשו שני נסיונות שוא להקים צי שיוכל להתמודד איתו: האחד ע"י קיסר המערב מאיוראנוס (460) והשני ע"י קיסר המזרח ליאו I (468). לאחר מותו (477) נבחר בנו כמנהיג השבט (עד 484) אבל השושלת נכחדה בימי נכדו, שסולק ע"י מנהיג חדש בשם גילימר. מהפך זה גרם כנראה לפילוג בין הוואנדלים, שהיו ממילא לחוצים ע"י השבטים הנוודים לאורך הגבולות ושנואים על האוכלוסייה הנוצרית קאתולית שהתייחסה אל כל השבטים הגרמנים, חסידי אב הכנסייה אריוס (ר' 325), כאל כופרים. הקיסר יוסטיניאנוס (ר' 527) ניצל מצב זה על מנת לשלוח את מפקד הצבא הנודע בליזאריוס שהצליח לחסל את הוואנדאלים תוך שנה (534) ומאז חדלו מלהיות כח מדיני.

435

443

447

דת:

431

נפטר **אוגוסטינוס** (77). קדוש נוצרי. יש אומרים השני בחשיבותו לאחר ס' פאול. יליד היפו-רגיו בירת נומידיה (היום אלג'יר). על אף שאמו היתה נוצריה בחן בצעירותו דתות ופילוסופיות שונות. הוטבל כנוצרי בהיותו בן 33, ע"י אב הכנסייה אמברוזיוס במילאנו. כעבור 9 שנים מונה לבישוף עיר מולדתו. אוגוסטינוס זכור בעיקר בזכות שניים מחיבוריו, האחד "וידויים", בו תאר את המאבק הפנימי נגד הרע המדיח אותו ואשר לא יכול היה להתגבר עליו אלא רק בעזרת האל. בשני, "עיר האלוהים", טען שגם אם ממלכת רומי תעבור מן העולם, בגלל התלאות ופלישות הברברים, תשרוד הכנסייה מכיוון שמטרת

453 גידול ניכר במספר התושבים (100,000 נפש). בנין החומה השלישית ואמת המים הנמוכה, שהעבירה כמות מים הגדולה פי 6 מהאמה הכפולה של הורדוס - אדריאנוס (כנראה שימשה לחקלאות). כמו כן ניכר שיפור ניכר לעת זו בריצוף הרחובות ומערכת הביוב.

נפטר **אטילה** מנהיג ההונים אחד מגדולי המצבאים. שלט ביחד עם אחיו הבכור בלדה (Bleda) על אימפריה שהשתרעה מהאלפים והדאנובה בדרום ועד ליום הבאלטי בצפון. מגבול צרפת במערב ועד לים הכספי במזרח. אחת מפעולותיו הראשונות: חוזה שלום עם ביזאנטיון לפיו קיבל מידי שנה מענק של 300 ק"ג זהב. בשנים הבאות ערך, כנראה, סידרת קרבות על גבולו הצפוני והמזרחי. עם שובו דרומה (411) גילה שהמענק המוסכם לא שולם. אי לכך, תקף וכבש מספר ערי מצודות מדרום לדאנובה (היום קרואטיה). הביזאנטים הצליחו להשיג הפסקת לוחמה (422) ובו זמנית ריכזו כוחות שחנו במערב. שנה לאחר מכן (433) שוב חצה את הדאנובה (היום בולגריה) ומכאן המשיך דרומה, כשהוא מביס בדרכו את צבא ביזאנטיון, עד שהגיע לקונסטאנטינופול. מכיוון שלא היו בידיו אמצעים לפרוץ את החומות הסכים לסגת תמורת תשלום חד פעמי של 2,500 ק"ג זהב על חשבון העבר והתחייבות לעוד 900 ק"ג כל שנה. על מעשיו בהמשך אין מידע, למעט שרצח את אחיו בלדה ומכאן ואילך נהיה למנהיג יחיד של שבטי ההונים. כעבור 12 שנים (447) שוב חצה את הדאנובה (כיום בולגריה). גם הפעם ניצח את הצבא שנשלח נגדו, אבל במחיר כבד. לאחר מכן בזז והרס איזורים נרחבים בבאלקאן עד למעבר תרמופילי שבמרכז יוון. במקביל ניהל משא ומתן עם נציגי הקיסר תיאודוסיוס II (ר' 408) שהסתיים (450) לאחר שקיבל אזור נרחב מדרום לדאנובה, בנוסף למענק כספי בסכום לא ידוע. במסעו הבא (451) פלש לדרום צרפת במטרה, לדבריו, להלחם בשבטי הוויזיגותים, שהתיישבו בעיר טולוז (מרבית השבטים הגותים מצפון לדאנובה היו תחת שלטון ההונים). לעומת זאת טען שאין לו כל כוונה לפגוע בקיסר המערב ואלנטיניאנוס III ולא כל שכן במושל המערב אטיוס (ר' 423) שנחשב לדידו. בשלב זה קיבל טבעת מאחות הקיסר, הונוריה, שביקשה את עזרתו על מנת לבטל את הנישואים שיועדו לה. אטילה, שפירש את המעשה כחוזה ארוסים, הצהיר על הסכמתו ותבע כמוהר את מחצית המערב. אטיוס מיהר וחתם על הסכם לשיתוף פעולה עם הוויזיגותים. בקרב שהתנהל בגאליה סבלו צבאות הקיסרות אבדות כבדות, אבל בסופו של דבר, היתה ידו של אטילה על התחטונה. מכאן פנה דרומה לאיטליה מקום בו בזז ללא מעצור, את ערי הצפון ביניהן: פאדובה, וורונה, ברסקיה, מילאנו ועוד. לאחר מכן חזר למרכז אירופה, אולי בגלל מגפה שפרצה בצבאו. אטילה נפטר בשנתו לאחר משתה נישואיו, עם נסיכה הונית (Attila). כתוצאה ממותו פרצה מלחמת אחים בין בניו הרבים, עד שהובסו, כעבור שנתיים, ע"י כוח משותף של השבטים (רובם גרמנים) שהיו תחת

450 הביזאנטים מפסיקים לשלם להונים את המענק הקבוע. אטילה יצא למערב כנראה בעידוד הביזאנטים - מעין תחליף למענק. לאחר מסע אימים באיטליה וצרפת הובס ע"י הצבא במערב בסיוע הוויזיגותים (451). בשנתיים הבאות נמשכו מסעות הביזה באיטליה. מארסיאנוס קיסר במזרח, עד 457. חייל מקצועי. הוכתר ע"י הצבא. כדי לחזק את מעמדו נישא לפולכריה, אחותו של תיאודוסיוס II. זכור בעיקר בהקשר למועצה הדתית שכינס בשנת 451 (ר' להלן). בזמנו נוהלה הממלכה ע"י שרים אזרחיים ומפקדי צבא, ביניהם היותר מפורסם פלאביוס אספאר (ר' להלן).

אספאר פלאביוס ארדאבוריוס (Aspar). השליט בפועל של הקיסרות במזרח בימיהם של הקיסרים מארסיאנוס וליאו I. אספאר קצין צבא מקצועי ממוצא אלמני (שבט גרמני) החל לפעול בזמנו של קיסר המזרח תיאודוסיוס II (ר' 408), כאשר נשלח (430) בראש צי לצפון אפריקה במטרה לעצור את הוואנדלים, בטרם התבססו באזור, אבל נאלץ לחזור לאחר שלוש שנות מאבק ללא הכרעה (434). בהמשך לחם בהצלחה נגד הפרסים (443), אבל הובס (447) ע"י אטילה מנהיג ההונים בסמוך לקונסטאנטינופול. השפעתו גדלה במיוחד תחת שלטונו הקצר של קיסר המזרח מארסיאנוס (450 עד 457). לאחר מכן העלה על כס הקיסרות את ליאו I. אבל השניים הסתכסכו על רקע גיוס לוחמים מקרב שבטי האיסאורים במזרח אסיה הקטנה (היום קורדיסטן). המחלוקת הגיעה לשיאה כאשר אספאר הכתיר את בנו כקיסר שותף, למרות היותו ככל הגרמנים "כופר", דהיינו חסיד אב הכנסייה אריוס (ר' 325). אספאר, בנו וגרמנים רבים אחרים נרצחו (471) ע"י ליאו וחתנו זנו, מפקד האיסאורים, לימים קיסר המזרח (ר' 474). בכך נגמרה השפעתם של הגרמנים על מדיניות הקיסרות במזרח.

451 **דת:** החלטות המועצה הנוצרית הגדולה בכאלקדון: החרמת **המונופיזם** הגירסה הנוצרית המוקבלת באלכסנדריה ואנטיוכיה בלחץ אפיפיור רומא. החרמה שניה (ראשונה 431) של הנסטורים. החלטות אלו גרמו פילוג חמור בין מזרח למערב עם קונסטאנטינופול בתוכם.

עם ישראל: כתוצאה מהפילוג בין אבות הכנסייה חלה הקלה בלחץ הכנסייה על יהודי מזרח ביזאנטיון, עד ימיו של יוסטיניאנוס (ר' 518).

הגיע לדרגת מפקד הצבא לאחר שהצליח להדוף התקפת ואנדאלים בסיציליה (456). הביס את הקיסר אביטוס (457) וסייע לידו מאיוראנוס להבחר כקיסר. בהמשך התברר שהקיסר מסרב לקבל את מרותו. כתוצאה מכך הצליח לתפוס אותו, כשחזר מובס ומושפל ע"י הואנדאלים, ולהוציאו להורג. בהמשך מינה את ליביוס סוורוס כקיסר (461 עד 465). כשנפטר סוורוס הכתיר את היווני אנתמיוס כקיסר, בתנאי שהלה ישא את בתו לאשה. אפשר שעשה זאת על מנת להפיס את דעתו של ליאו I, פטרונו של אנתמיוס. כשהתברר לו שאנתמיוס אינו זוכה לאהדה ברומא גרם לרציחתו ומינה במקומו את אוליבריוס שנשלח אף הוא ע"י ליאו I. בסופו של דבר (472) נפטרו גם ריסימר וגם אולימיריוס.

461 ליביוס קיסר במערב, עד 467. הוכתר ופעל בחסותו של ריסימר.

465 הואנדאלים נוחתים ליד רומא ובווזים את העיר במשך שבועיים.

467 אנטמיוס קיסר המערב, עד 472 (נרצח). חתנו של הקיסר מארסיאנוס. מונה ע"י קיסר המזרח, ליאו I, בהסכמתו של ריסימר שליט המערב בפועל. בגין היותו יווני ובעל נטיה לפילוסופיה, נחשד על-ידי הכנסייה כמי ששואף להחיות את הטקסים המסורתיים (אליליים). בסופו של דבר הסתכסך עם ריסימר. כשניסה להמלט מרומא בלבוש של קבצן נתגלה ונערף.

אדריכלות: רומא -

צו מיוחד להפסקת פרוק בניני הציבור העתיקים.

472 אוליבריוס קיסר במערב, עד 473. בן למשפחת אצילים מקונסטאנטינופול. מילא בעצמו תפקידים ציבוריים. היה נשוי לבתו של ואלנטיניאנוס II (ר' 425). נשלח לרומא ע"י ליאו I, קיסר המזרח, בתקוה שיחוסל ע"י אנתמיוס קיסר המערב. אלא שזה נרצח בסמוך לבואו לעיר (472), והשליט בפועל, ריסימר, החליט להכתירו כקיסר המערב. מספר חודשים לאחר מכן נפטרו גם ריסימר וגם אוליבריוס. גליזריוס קיסר במערב. מונה ע"י מפקד הצבאות גונדובאד (בן אחותו של ריסימר). המינוי לא נתקבל ידי קיסר המזרח ליאו I, והוא נאלץ לוותר על כסאו לטובת יוליוס נפוס (ראה להלן). לאחר מכן שימש כבישוף בעיירה סאלונה (יוגוסלביה). לימים (480) היה מעורב ברצח יוליוס נפוס.

473 יוליוס נפוס קיסר במערב, עד 473. בן למשפחה מכובדת במזרח. מונה קיסר במערב על-ידי ליאו I. זכור כמי שהכיר לראשונה בעצמאות הוויזיגותים בדרום צרפת וספרד. כשפרץ מרד נגדו ברומא (בגין היותו יווני) נאלץ להמלט.

שלטונם. מכאן ואילך נעלמו ההונים מהמפה המדינית של אירופה.

455 מאקסימוס פטרוניוס קיסר במערב. שרת בתפקידים ציבוריים ברומא. הוכתר בגיל 59 (נולד 396). שלט 3 חדשים. הכריח את אלמנת הקיסר ואלנטיניאנוס III, להינשא לו. לעת זו הופיעו הואנדאלים, שבזזו את העיר במשך שבועיים (כנראה בהזמנת האלמנה). פטרוניוס ניסה להמלט אבל נקרע לגזרים ע"י ההמון הזועם.

אביטוס קיסר במערב, עד 456. בן למשפחה רומית מכובדת מגאליה (דרום צרפת). כאשר חדרו ההונים (451) לגאליה, ניצל את קשריו הטובים עם הוויזיגותים על מנת לשכנע אותם לסייע בסילוק הפולשים. לאחר רצח מאקסימוס פטרוניוס ברומא הוכרז כקיסר ע"י הוויזיגותים והרומאים בגאליה, אבל הוכרח לוותר על הכתר ע"י איטוס, המושל בפועל במערב (ר' 423). אביטוס שנהיה בישוף בעיירה פלאסנטיה באיטליה נפטר עוד באותה שנה. הכתרתו בגאליה מסמנת את תחילת התנתקותה של גאליה מהממסד המרכזי של הקיסרות.

457 ליאו I קיסר במזרח, עד 474. מונה ע"י מפקדי הצבא. שלח צי וצבא על מנת לסלק את הוואנדלים מאפריקה (468). המסע, שכשל, הביא את הממלכה לפשיטת רגל. זכור גם כמי שהצליח לשחרר את האימפריה מידי השכירים הגותים בראשות אספאר (ר' 450) ע"י גיוס חיילים משבטי מזרח אסיה הקטנה (איסאורים), שהיו לא פחות פראיים, כפי שהתברר עד מהרה.

מאיריאנוס קיסר במערב, עד 461 (נרצח). בן למשפחה מכובדת של חיילים מקצועיים. לאחר רצח מפקד הצבא, איטוס, והקיסר אביטוס (ר' 423) נבחו בעצמו כראש הצבא, בעוד שהשלטון בפועל עבר לידי ידו ריסימר (ר' להלן). מיד לאחר מכן, הצליח להביס את השבטים האלמאנים (גרמנים), שפלשו לאיטליה מצפון. עם שובו לרומא הוכתר לקיסר בסיוע ריסימר. בשנים הבאות נמנה על השליטים הבודדים שפעלו להקלת עומס המסים ותיקון עוולת אחרות שהעיקו על האוכלוסיה הכפרית המדולדלת. במקביל בנה צי של 300 ספינות לסילוק הוואנדאלים מחופי מערב הים התיכון. לצורך זה גם חתם על הסכם עם הוויזיגותים בדרום צרפת וספרד. שאיפשר לו מעבר חופשי של הצבא והצי לאורך החוף. כשהגיע למפרץ אליקנט בספרד הותקף והובס ע"י גאיזריק מנהיג הוואנדלים, שארב לו עם צי גדול. עם שובו של מאיריאנוס לרומא אולץ להתפטר ע"י ריסימר וכעבור 5 ימים הוצא להורג.

ריסימו (Ricimer). המושל בפועל של קיסרות המערב במשך 15 שנה (456 עד 472). בנו של מנהיג שבט ה-סוואבים (גרמנים) ונסיכה וויזיגותית.

השתקע בעיירה סאלונה (היום ביוגוסלביה) ומכאן נרצח ע"י ידידיו של גליזריוס (480).

474

ליאו II, קיסר. נכדו של ליאו I (בנו של זנו). נפטר מיד לאחר הכתרתו בהיותו בן 7. זנו קיסר במזרח, עד 491 (נרצח). מפקח השכירים האיטאליים ממזרח אסיה קטנה וחתנו של ליאו I. חתם חוזה שלום עם הוואנדאליים. למרות שהיה בעצמו משבטי האיטאליים שבמזרח אסיה הקטנה, מרדו בו פעמיים מפקדי הצבא מאזור זה. בינתיים פרץ מרד של האוסטרוגותים במואזיה (היום בולגריה) בראשות תיאודוריק (ר' להלן). זנו הצליח לשכנע אותם לצאת לאיטליה (489) על מנת לרשת את מקומם של הוויזיגותים, בראשות אודואקר (ר' להלן). בתחום הדת תמך בעיקר במונופיסטים של אלכסנדריה ואנטיוכיה, מדיניות שנמשכה עד ימי יוסטיניאנוס (518).

475

רומולוס אוגוסטולוס הקיסר האחרון במערב, עד 476. בנו של אחד מראשי המרד שהביא לסילוקו של יוליוס נפוס.

נפילת המערב -

למעשה סולק הקיסר, שהיה עדיין נער, ע"י הצבא, שבחר בשלטונו של אודואקר (ר' להלן). רומולוס אוגוסטולוס קיבל קיצבה לכל חייו ונצטוו לגור אצל משפחתו בדרום איטליה. מכאן ואילך לא ידוע דבר על גורלו. מכל מקום, **תאריך זה משמש בדרך כלל לציון סופה של האימפריה הרומאית במערב ותחילתם של ימי הביניים.** הפלא הוא, שלמרות התנאים הקשים ופלישות הפרסים ושבטי המדבר, הצליחה המחצית המזרחית של הקיסרות לשמור במידת מה את התרבות היוונית-רומאית. שונים היו פני הדברים במערב. כאן גרמו פלישות השבטים הגרמנים (גותים, פראנקים ועוד) להתמוטטות השלטון, ובעקבותיו באה תקופה ארוכה של אנדרלמוסיה, הידועה בשם ימי הביניים או השנים האפלות. מושגים אלו נובעים ברובם מהעדר מידע של ממש על הארועים ותהליך התגבשותה מחדש של אירופה המערבית במאות הבאות.

אודואקר ראשון "הברברים" שמשלו באיטליה, בהסכמת הסנט ברומא. אודואקר נולד (433) למשפחת אחד ממנהיגי השבטים הגרמנים שחדרו לאיטליה. בצעירותו הצטרף עם שבטו לצבא הקיסרי. השתתף במרד שבו סולק קיסר המערב, יוליוס נפוס (473), לאחר מכן ערק מהצבא, בגלל הפרת ההבטחה להקצאת קרקעות לאנשיו. בהמשך הוכתר כמלך ע"י הצבא ובהסכמת הסנאט ברומא. מספר ימים לאחר מכן הדיח את הטוען לתואר קיסר המערב, נער בשם רומולוס אוגוסטולוס, שהוכתר ע"י המורדים. מטרתו של אודואקר היתה להעביר את איטליה לחסות זנו קיסר המזרח (ר' 474), שנתן לו, לצורך זה, תואר

אצולה (פטריוצי). אבל לאחר ששרב להחזיר את הקיסר המודח יוליוס נפוס מגלותו, נותקו היחסים בינו לבין קיסרות המזרח. בהמשך תקף וכבש (480) את מחוז דאלמאטיה (היום סלובניה). בצפון מזרח איטליה, בשלב זה הצליח זנו להסית נגדו שבט גרמני ממרכז ארופה (אוסטריה), אבל אלה נחלו תבוסה ניצחת. לעומת זאת נאלץ לסגת בפני הוויזיגותים שפלשו מצרפת לצפון מערב איטליה. אודואקר הובס ונרצח בסופו של דבר (493) ע"י תיאודוריק (ר' להלן), מנהיג האוסטרוגותים, שנשלחו לאיטליה ע"י זנו הקיסר.

תאודוריק ראשון המנהיגים "הברברים" שזכה לתואר מושל (מלך) מהקיסר, למרות שהיה נוצרי בנוסח אריוס, שנחשב ככפירה. זכור כמי שהפך את ראוונה לבירת איטליה. תיאודוריק, בנו של אחד המנהיגים הגותים, נשלח בילדותו (נולד 454), כבן ערובה לקונסטאנטינופול. משנפטר אביו (471), לאחר התקפת ההונים עבר עם שבטו למחוז מואזיה (בולגריה). בשנים הבאות פיקד על מסעות ביזה וחיפוש אחר מזון וקרקע.

בסופו של דבר חתם על הסכם (484) עם קיסר המזרח זנו, שמינה אותו מפקד הצבאות בגבול איטליה. בהמשך קיבל מהקיסר סיוע על מנת לצאת עם השבטים שהיו תחת מרותו (100.000 נפש), על מנת לכבוש את איטליה מידי אודואקר. המאבק נסתיים בנצחונו לאחר חמש שנות מלחמה (493). בשלב זה נמלט אודואקר לראוונה וכאן נרצח ע"י תיאודוריק שהגיע אליו בעורמה במסווה של מו"מ לחתימת חוזה שלום. כעבור ארבע שנים (497) זכה להכרה רשמית במעמדו כמושל (מלך) איטליה. מכאן ואילך החל לפרסם צווים המתחייבים הן לאוכלוסייה הרומית והן ליחסים בינה ובין אנשיו. מאלה מתברר שלאוסטרוגותים הייתה מערכת משפטית נפרדת והיו מנועים מלקבל אזרחות רומית, להתקבל לסנאט, או להנשא לבני המקום.

משלושים ושלוש שנות שלטונו שרדו הוראות רבות המחייבות את אנשיו להתנהג בסובלנות לנתיניהם. עצם קיומן של הוראות אלו מרמז על מתח מתמיד בין כובשים ונכבשים. זאת בנוסף לפער הדתי: הגותים שדבקו בנצרות נוסח אריוס (ר' 336) והאיטלקים שהיו נוצרים "קתולים". תיאודוריק נקבר לאחר מותו, בהיותו בן 72 (526) במוזולאום שבנה לעצמו בראוונה.

דת:

השומרונים בארץ ישראל מתמרדים (ראה גם 529, 555).

הנסטורים נמלטים מאסיה הקטנה לפרס.

הגות:

נפטר **פרוקלוס** (75). אחרון הפילוסופים היוונים החשובים, ממתנגדי הנצרות ותומך נלהב של המסורת ההלנית רומית. יליד קונסטאנטינופול

484

485

של תיאודריק, מנהיג האוסטרוגותים, כמושל (מלך) איטליה (497). בימיו חיסל את כחם הפוליטי של השכירים הזרים, בעיקר האיסאוריים ממזרח אנטוליה, שיושבו לעת זו בתראקיה בסמוך לבירה. לפני מותו (בגיל 88) קיווה להעביר את הכתר לבן אחותו, אבל במקומו נבחר יוסטינוס I, המפקד הוותיק (בן 70) של המשמר הקיסרי. לעת זו התברר שהשאר בקופת האוצר, סכום של 145,000 ק"ג זהב. לצורך השוואה כדאי לדעת שמשכורתו השנתית של ראש עיריית קיסריה (ארץ ישראל) עמדה על 11 ק"ג זהב (1584 סוליד), כולל הצוות המנהלי והמשמר העירוני. אבל לסכום זה נוספו "המתנות" (שוחד) שמותר היה לקבל כחוק.

דָּת: אנאסטאזיוס זכור כמי שפנה לכיוון המונופיזם. בכך זכה לאהדת מצרים וסוריה, אבל הסעיר את רוחות הכמורה ברומא ובקונסטאנטינופול.

עיוור:

קיסריה (ארץ ישראל) - הקיסר מתקן את הנמל. הופך את התיאטרון למצודה. ראונה (איטליה) - בירת האוסטרוגותים. נבחרה למטרה זו בזכות הביצות שסביבה אשר מנעו אפשרות של התקפת פתע. יתרה מכך לעיר היה מעגן ספינות שהתחבר לים האדריאטי באמצעות תעלת מים, אלא שזו נסתמה עם השנים.

אדריכלות:

קונסטאנטינופול - כנסית יוחנן סטודיוס. דוגמא נדירה של אדריכלות קלאסית מאוחרת (נהרסה חלקית). גרש (ירדן) - כנסית "הנביאים השליחים והקדושים" בצורת צלב (ארבע באזיליקות היוצאות מריבוע מרכזי), כנראה בהשפעת כנסית השליחים בקונסטאנטינופול. הר גריזים (ארץ ישראל) - כנסית ס' תיאוטוקוס, בצורת ריבוע ובתוכו אוקטגון (נהרסה). צפון סוריה (ליד חאלב) - כנסית ס' סימון של העמוד. ארבע באזיליקות שבמרכזן חלל בצורת מתומן, שהיה כנראה פתוח וכלל את "העמוד", שעליו ישב הקדוש (הושלמה 490. נהרסה). כנסית באזיליקה ב-קאלב לווה (הושלמה 470. נהרסה).

ופעל באתונה. עמד בראש האקדמיה של אפלטון עד יום מותו. ממשיך דרכם של הניאו פלאטונים: פלוטוניוס ו-אמביליכוס (ר' 270). עם זאת תרם גם רבות משלו. האמין שהמחשבה היא "מציאות האמתית" ואילו העולם הפיסי אינו אלא תעתוע: "האחד" הוא "הטוב" או "האל" המאחד בין המוסר והאמונה הדתית (PROCLUS).

פסבדו-דיוניסיוס. נוצרי אלמוני שחתם תחת השם דיוניסוס, מתלמידיו היוונים של השליח פאול (מאה 1), על פי סגנונו וסימנים אחרים סוברים שהיה נזיר סורי שהכיר את פרוקלוס. דעותיו המייצגות את הנסיון לאחד את השקפת העולם הניאו פלאטונית עם הנצרות, נקלטו ע"י הוגים נוצרים רבים במזרח ובמערב. (Pseud-Diouisius).

במאה ה-9 סברו בטעות כי מדובר בקדוש הלאומי של צרפת, ס' דני. בקשר זה חשובה במיוחד תפיסתו, לפיה הדבקות בתפילה והגות מדחיקה את העולם החושים ומביאה להתעלות וראית "האור הנובע מהחשכה האלוהית". תפיסה זו השפיעה על סוגיה אב כנסית ס' דני ליד פאריז: האיש שחולל את סגנון הגותיקה (ר' 1151).

488

נדידת העמים -

הפראנקים יורדים דרומה מבלגיה לצפון ומרכז צרפת. האוסטרוגותים (כ-100,000 נפש) מגיעים לגבול הדאנובה. הביזאנטים משכנעים אותם להמשיך לאיטליה. אחרוני הוויזיגותים נמלטים מאיטליה ומצטרפים לאחיהם בדרום צרפת וספרד (493).

491

אנאסטאזיוס I קיסר, עד 518. החל דרכו כאיש משמר המלך. כשהוכתר, ע"י אלמנת הקיסר זנו, כבר היה בן 61, ועסק בעיקר במינהל. זכור כמי שפעל לשיפור המצב הכלכלי: ניסה, ללא הצלחה, לבטל את מכירת המשרות, נוהג שגרם לעושק האוכלוסיה; הנהיג רפורמה במיסים; סרב לשלם לפרסים עבור "שמירת" מעברי הקוקז אבל עשה רבות לחיזוק ביצורים, כגון מצודות בגבול סוריה פרס וחומת מגן שלישית סביב הבירה, מהים השחור לים השיש. כמו כן הכיר רשמית במעמדו

* * * *

אדריכלות: בתי הכנסת מטיפוס המעבר.

למן המאה ה-4 (בארץ ישראל) הולכים וניכרים שינויים במבנה הפנימי של בית הכנסת. כך למשל באשתמוע וארבל נתגלה בית כנסת עם גומחה בצד הפונה לירושלים (צפון) וכניסה בקיר שממול. בבית שערים סתמו את הפתח הפונה לירושלים והוסיפו במה בקיר הצפוני. החוקרים רואים בשינויים אלה ביטוי לאי שביעות רצון העדה מתכנית בתי הכנסת מהטיפוס הקודם.

בתקופה זו מתחילות להופיע בארץ ישראל רצפות פסיפס. חלקן בצורות גיאומטריות וחלקן, כגון חמת טבריה, עם ציורי אריות וגלגל המזלות, כמו גם דמויות הלניסטיות המייצגות את רוחות השמיים והאל הליוס (השמש) במרכבתו וכן תאור ארון קודש ומנורות.

* * * *

שלב המעבר בארץ ישראל מקביל לשנים שבין תחילת מעבר האימפריה לנצרות במערב (312) ובמזרח (324) ועד שהגיעה למעמד דת המדינה בסוף ימי תיאודוסיוס (395). דוגמאות של בתי כנסת מטיפוס המעבר (המאות 4-5):

יפיע (19 x 15 מ') בגליל התחתון. 2 ק"מ מדרום מערב לנצרת.
אשתמוע (21.30 x 13.30). 14 ק"מ מדרום מערב לחברון.
חמת טבריה - פסיפס של סמלים יהודיים וגלגל המזלות. כאן נתגלו שרידי בנינים מתחת לריצפה. אולי גם הם שמשו כבתי כנסת.
חוסיפה - (10.10 x 6.20) הכרמל. פסיפס של גלגל המזלות עם בעלי חיים ודמויות אדם.

אמנות: "התקופה הנוצרית המוקדמת" -

מקונסטאנטין עד יוסטיניאנוס 330 עד 527.

חוק הסובלנות שנקבע ע"י קונסטאנטין, במערב (313) ובמזרח (324), שינה את גורלה של הנצרות: לא עוד סכנת רדיפות אלא מעמד של דת מועדפת על הקיסר ובני ביתו. המהפך הפתאומי בא, קרוב לודאי, כהפתעה לנוצרים ואילו שאר הציבור באימפריה הרומית נשאר כנראה, אדיש לאחר שהורגל במשך השנים לשגינותיהם של הקיסרים. אלא שעתה נוצרו בעיות חדשות בתחומים בלתי צפויים - כגון האמנות החזותית והאדריכלות - שהיו ללא ספק רחוקים ממצויאות היומיום של אבות הכנסיה עד כה. ואכן, בעשרת השנים הראשונות - עד 322 לערך - נהג קונסטאנטין כדרך הקיסרים לפניו, כפי שניתן להוכיח משער הנצחון (15-312) ושרידי פסל הענק המצויים כיום ברומא. יתרה מכך, אפילו על המטבעות שהונפקו עד 322 נטבעה דמות הליוס, אל האור והשמש, כפשרה בין האמונה המסורתית והדת החדשה. דמותו של הליוס, כמו שאר כוכבי השמים והעונות, נחשבו כנראה לנטרליות דיון, כפי שמעידים הפסיפסים של גלגל המזלות שנקבעו, במאה ה-4, ברצפות בתי הכנסת מ"טיפוס המעבר" בארץ ישראל (ר' 395).

פתרון נוסף בתחום הציור והפסיפס מקורו אף הוא מהתקופה שלפני קונסטאנטין: תאור ארועים שונים מהתנ"ך ומהברית החדשה בסגנון ההלניסטי - ובמיוחד כאמור ישו-הליוס וישו "הרועה הטוב". לעומת זאת נראה כאילו הלכה וזנחה אמנות הפיסול - למעט התבליט - שנחשבה כאילנות מובהקת הן אצל היהודים והן אצל אבות הכנסיה. מכאן שמבחינה "סגנונית" היו השלבים הראשונים של האמנות הרומית - הממלכתית - הנוצרית נבדלים אך במעט, מאלו של ההלניזם-הרומי שקדם לה. עם זאת, אין ספק להמשך קיומה של אמנות הציור-פסיפס והתבליט בסגנון ההלניסטי-רומי. דוגמאות מרובות לכך נמצאו ברומא, קונסטאנטינופול, אנטיוכיה ואתרים רבים אחרים. לעומת זאת המשך התפתחותה של האמנות הנוצרית מצביע על קיומה של מגמה נוספת, שהפכה לימים לסגנון חדש הקרוי "ביזאנטי". בדרך כלל הנטייה היא לחפש את מקורו של סגנון זה במזרח ויש הרואים בו ניוון מוחלט עד כדי התאבנות של האמנות הקלאסית. הסברים

אלו יש בהם, אמנם, מידה לא מבוטלת של אמת. אבל העובדה שהמעבר ל"סגנון הביזאנטי" יחול גם על הסדנאות הממלכתיות - מעוזי ההלניזם - מעידה על שינוי עמוק בתפיסתו של הציבור כולו, למעט כמה יוצאי דופן ששימרו את מסורות העבר.

האמנות "הביזאנטית", כמו האמנות ההלניסטית - רומית הממלכתית שקדמה לה, מילאה תפקיד תעמלתי ודתי כאחד. לצורך זה היתה חייבת להתאים עצמה לטעמו של הציבור אליו פנתה. מכאן אופיה וסגנונה, שהוא עממי, פשוט או אפילו גולמני: הדמות מתוארת בעמידה או בישיבה זקופה עם מבט חזיתי, המדגיש את העיניים, וזאת בנוסף להקשחת קפלי הבגד עד כדי סכמתיות.

סגנון זה הוא "קפוא" בעצם היותו מיצג את השלטון החדש - הביזאנטי - שהיה קפוא לא פחות. את הנסיון הראשון להקפאת המצב המדיני והכלכלי אפשר למצוא כבר אצל דיוקליטאנוס (ר' 284). אבל הממלכה החדשה, "רומא הנוצרית", שנשלטה מקונסטאנטינופול, ניסתה להקפוא גם את הדת, המחשבה והאמנות - בדומה למצרים העתיקה. העובדה שקיסרות ביזאנטין שרדה למעלה מאלף שנה ואילו האמנות הביזאנטית פרחת עד לתחילה המאה ה-20 היא עדות להצלחתה של הנוסחה אצל ציבור המאמינים.

עיון: קונסטאנטינופול -

בירתה החדשה של האימפריה הרומית "הנוצרית" - ממוקמת על חצי אי. מדרום משתרע ים השיש (מארמארה), המתחבר למפרץ "קרן הזהב". המפרץ יוצר נמל טבעי, החודר 8.3 ק"מ לאורך החוף הצפוני של חצי האי.

העיר נוסדה על פי המסורת, במאה ה-6 לפנה"ס ע"י ביזאנס איש מאגרה (ליד אתונה). בטרם הפליג שאל את האוראקל בדלפי היכן להתיישב. התשובה היתה כמעין חידה: "מול העיורים". במעבר הבוספורוס נוכח לדעת שהעיורים היו קודמיו, שהקימו עיר בשם כאלקדון, מבלי שהבחינו בעדיפותו של חצי האי, על החוף האירופאי שממול. כאן יסד את העיר שנשאה את שמו - ביזאנטין.

של כ-15,000 דונם - מהערים העתיקות הגדולות בעולם (ירושלים העתיקה 400 דונם, קיסריה הביזאנטית 100 דונם).

ברשימה שהושלמה בתקופה זו כבר נימנים בין בנייני העיר 2 באזיליקות, 2 תיאטראות, 8 מרחצאות ציבוריים, 153 מרחצאות פרטיים, 4 מתחמי פרום, 52 סטווים, 5 אסמים ציבוריים, 8 אמות מים (אקוואדוקטים), 4 מאגרי מים תת קרקעיים, 14 כנסיות, 5 ארמונות במתחם בית המלוכה, 322 רחובות, 4388 בתי נכבדים, ומעל לכל 4 נמלים (שניים במפרץ "קרן הזהב", אחד בים השיש ונמל נפרד בסמוך לארמון המלוכה).

קונסטאנטינופול כללה בשלב זה, שני חידושים אורבניים:

1. בריכות מים תת-קרקעיות, שמטרתן להשלים את האקוואדוקטים. ייתכן כי חידוש זה נבע מהצורך להתבצר כתוצאה מהפלישות הנשנות של הבארבארים, שהיו עשויים גם לנתק את העיר ממקורות המים. בריכות דומות נבנו בארץ ישראל בעת הקמתה של רמלה על-ידי המוסלמים בשנת 780 - כנראה על-ידי מהנדסים שאומנו באסכולה הביזאנטית של סוריה.

2. על גודלה של העיר בשנה שבה נערכה הרשימה אפשר ללמוד מכך, שלפי נוהג הכנסייה הביזאנטית, נבנתה כנסיה אחת לכל 1500 תושבים. שרתו ציבור של $14 \times 1500 = 21,000$ מאמינים. למספר זה יש להוסיף את המתפללים בקתדרלות הגדולות ובבתי התפילה הפרטיים. כמו כן צריך להוסיף לו ציבור גדול של ילדים, משרתים, עבדים וכו'.

אדריכלות:

הבעיה שעמדה בפני אבות הכנסיה נבעה משני גורמים: האחד, הצורך לספק את רצונו של קונסטאנטינופול, ולהוכיח את גדולתו על ידי מבצעי בניה מפוארים בהתאם למסורת הרומית. השני, פיתוח פולחן חדש המתאים לדת המועדפת ע"י הקיסר וזאת מבלי להזדקק לדימויים המזוהים עם הטקסים והסמלים האליליים. לכל אלה ניתנה תשובה - דחוקה ככל שהיתה - ע"י טיעונים פילוסופיים. במקביל צריך היה למצוא גם פתרונות אדריכליים.

עד לשלב זה ובמיוחד בעשור שקדם את חוק הסובלנות הדתית הידוע בשם "צו מילאנו" (312), התקיימו התפילות בחשאי בחדרים או אולמות קטנים, בדומה לבתי הכנסת היהודיים, שנועדו לחוג מצומצם של מאמינים. אלא שבתי הכנסת - ככל שנראה מהממצאים הארכיאולוגיים, התבססו על תוכנית חדרי המועצות העירוניות ההלניסטיות-רומיות; תוכנית ריבועית שאי אפשר היה להתאימה כלאחר יד לצרכי הקהל ההולך וגדל של מתנצרים.

הבאזיליקה. צורת הבנין המתאימה ביותר למטרה החדשה היתה על כן הבאזיליקה ("באזיליקה" פרושו ביוונית מרומם או מלכותי). ראשית, צורתה דומה לבתי הכנסת המסורתיים. שנית, הבנין היה חילוני ולכן לא זוהה עם פולחן דתי מסוים. שלישית, הבאזיליקות שימשו את הציבור כאולמות משפט ומכאן שייצגו את החוק והסדר

למיקומה של אין יודעים מדוע החליט קונסטאנטינופול לפנות את ניקומדיה בירתו של דיוקלאטנוס ובחר באתר חדש, ליד כאלקדון לא הרחק מטרויה המיתולוגית; לאחר זמן קצר הופסקה העבודה והבירה מוקמה סופית בבזאנטיון. תחילה קרא לה "רומא החדשה", אבל עד מהרה שונה שמה לקונסטאנטינופול, דהיינו עירו של קונסטאנטינופול.

בכדי להדמות לרומא נאמר שגם קונסטאנטינופול בנויה על "שבע גבעות", שנחלקו ל-14 רובעים. כמו כן הוזמנו לכאן בני אצולה רומאים במטרה ליצור מעמד סנאטורי חדש. יתרה מכך, ביום חנוכתה (ב-11 במאי, 330) הובא מרומא הקמיע המקודש של הקיסרות, ה"פאלאדיום": פסל עץ של האלה פאלאס אתנה, שלפי האמונה נפל מן השמים ונישא מטרויה לאיטליה ע"י אניאס.

הרחוב הראשי, המזה (MESE=תיכון), חצה את העיר מן החומות במערב עד לארמון הקיסרי בקצה חצי האי במזרח. זאת עפ"י המתכונת העתיקה של ערי המושבות היווניות, בתוספת הלניסטית-רומית של שדרות עמודים וכיכרות, בהן הוצבו, כל יצירות האמנות העתיקות שהיו בהישג יד, ביניהן 400 פסלים.

בפרום הוצב פסל אפולו, שראשו הוחלף בזה של קונסטאנטינופול: בידו הימנית החזיק שרביט ובידו השמאלית כדור המייצג את העולם (שרד עד למאה ה-12). לימים נוספו כאן פסליהם של קיסרים וקיסריות (רובם אבדו).

כמו כן הוגדל ההיפודרום הקטן יחסית, שנבנה כמאה שנה קודם לכן, כך שמעתה יכלו לצפות במרוצי סוסים למעלה מ-60,000 איש. אורכו של ההיפודרום הגיע ל-390 מטר ורוחבו ל-150 מטר. במרכזו, כמקובל, השתרעה שדרה (SPINA) שהיתה מחסום אבן נמוך ועליה שלושה עמודים בצורת חרוטים בכל קצה, לסמן את נקודות המפנה של מסלול המירוץ. מדלפי הובא להיפודרום "עמוד הארד הסרפנטיני", תלת רגל בדמות שלושה נחשים מלופפים זה בזה שראשיהם תמכו גביע מוזהב מרודוס. הובא פסל הליוס במרכבת השמש הרתומה ל-4 סוסים (הסוסים נשדדו ע"י הצלבנים בשנת 1204. כיום על גג הכנסייה לכנסית ס' מארק בוונציה).

בקצה הצפוני מזרחי של ההיפודרום ניצב תא הקיסר ופמליתו שצפו מכאן בתחרויות, בהוצאות להורג ובחגיגות לציון נצחונות הצבא. לימים נוסף גם תא נפרד לקיסרית באחת הכנסיות הסמוכות.

בהמשך (390) הובא להיפודרום אובליסק בהט ממקדש אמון (קארנאק) במצרים, שהוצב על בסיס הכולל את תבליט אחד הקיסרים ומשפחתו צופים בתחרויות מן התא המלכותי (הבסיס קיים עד היום). לימים (913) הוצב אובליסק נוסף שהיה מכוסה בלוחות ארד מעוטרים בתבליטים (כיום נותר עמוד דק של אבן חשופה).

לפי המסורת הנוצרית נבנו כבר בשלב הראשון כנסיות רבות, ביניהן כנסיית "השליחים הקדושים" (שוקמה ב-536 ונהרסה שוב), שכללה שנים עשר קברים, כמספר השליחים של ישו. כאן נקברו קונסטאנטינופול ועוד קיסרים, שנחשבו "שווי ערך לשליחים". כן נבנתה כנסית "האגיה סופיה" (החכמה הקדושה) שנהרסה בימי יוסטיניאנוס ונבנתה מחדש (536).

בימי של תיאודוסיוס II (ר' 408) שוב הורחבו גבולות העיר. לצורך זה הוקמה חומה יבשתית שניה באורך 6 ק"מ (שרידיה ניצבים עדיין), שיחד עם ביצורי החוף תחמו שטח

הממלכתי ובעקפיין את הקיסר העומד בראשו. רביעית, שינוי יעדן של הבאזיליקות או בנייתן של חדשות לא היה בו משום פגיעה ברגשותיו של ציבור המאמינים באלים המסורתיים.

האטריום. הסבתה של הבאזיליקה החילונית לכנסיה מתבטא בראש ובראשונה בתוספת חצר מוקפת בסטואה בחזית הבנין. לחצר זו, שזכתה לשם "אטריום", היו קרוב לוודאי כמה מעלות, כגון יצירת חיץ בין הרחוב לבית התפילה שהוא היבט חשוב בדת המדגישה את השוני בין קודש לחול; הפרדה שאיפשרה גם את הרחוקת הציבור הרחב במיוחד באותן ערים ואזורים כפריים שבהן נכפתה הנצרות על קהל עיון שדבק בדתות המסורתיות. בו זמנית ניתן היה לקלוט כאן קהל גדול יחסית בימי חג ומועד, וזאת בדומה למקדשים.

"חזית המערב". היות והאטריום נבנה בד"כ בפתח הבאזיליקה הצטמצמה האדריכלות הנוצרית בהדגשת החזית הפונה אליו, שהיא ברוב המקרים החזית המערבית. שאר החזיתות, שהיו כאילו מחוץ לתחום הראיה, נזנחו כמעט לחלוטין. התפתחות זו, כמו גם שלושת הפתחים המעוטרים, תחילתה כנראה בבתי הכנסת הקדומים, כפי שנראה בארץ ישראל, אם כי המקור הוא הלניסטי-רומי ביסודו. התופעה, שתאפיין את האדריכלות באלף השנים הבאות, מהווה את הביטוי המוחשי ביותר למעבר מהאדריכלות הקלאסית של יוון ורומא לנצרות.

הסיטראות. לבאזיליקות הגדולות היו בדרך כלל 4 שורות עמודים שחילקו את השטח לאולם מרכזי רחב יחסית ושני מסדרונות - "סיטראות" - מכל צד. לעיתים נדירות יותר נבנו גם באזיליקות בנות שתי סיטראות ואפילו ללא סיטראות דוגמת כנסית ס' סאבינה ברומא (32-422), שהיא ככל הנראה העתק הבאזיליקה שבנה קונסטנטין בטרייר, גרמניה, ששימשה כבירתו (312-306) בטרם סילק את יריבו מרומא ובטרם פורסם חוק הסובלנות.

אולם כניסה (NARTHEX). למעשה מסדרון צר שהחל להופיע תקופה קצרה יחסית לאחר המעבר לנצרות. אפשר שמטרתו הייתה ליצור אזור ביניים בין האטריום והכניסה. אבל יתכנו גם הסברים נוספים, כגון אזור לקהל שנאסרה עליו הכניסה אל האולם הפנימי, או שאיפת אבות הכניסה להוסיף חזית מהודרת יותר על זו שהוקמה בשלבים הראשונים.

האפסיס. גומחה בצורת חצי עגול המקורה בחצי כיפה. בבאזיליקה הרומית נקבע אפסיס אחד בקיר הצר מול הכניסה, או שניים, מימין ומשמאל, אם הכניסה הייתה בקיר האורך. האפסיס מופיע בו זמנית בבתי הכנסת מ"תקופת המעבר" המקבילים לבניית הכנסיות הראשונות (המאה ה-4). כאן נהגו למקם את ארון הקודש. הנוצרים הוסיפו אפסיס בקצה כל אחת מהסיטראות. התפתחות זו קשורה בדרך כלל למגמת פולחן השרידים הקדושים: לכל שריד אולם קטן (קאפלה) ואפסיס משלו.

הקאפלה. השרידים הקדושים היו מקור משיכה לעולי רגל ועמם גם הכנסה מתרומות. מספר האפסיס הלך וגדל בעוד שהאולמות הצמודים אליהם קטנו עד שנתקבלה הצורה האופיינית, הידועה בשם קאפלה, שהיא מסימני ההיכר של אדריכלות הכנסיות בעיקר במערב.

כנסיות זיכרון. מיד לאחר המעבר לנצרות החלו לבנות כנסיות בסמוך לאתרים קדושים. אלו מתחלקים לארבעה

טיפוסים: הטיפוס הראשון מאפיין באזיליקות רגילות, כגון כנסית ס' פטר ברומא האמורה לציין את מקום קבורתו של הקדוש.

הטיפוס השני צורתו כעגול המכוסה כיפה עם שורת עמודים פנימיים, כגון כנסית הקבר בירושלים, שכללה בצמוד גם כנסית באזיליקה, וכנסית ס' קונסטאנצה ברומא (340), שנועדה לשמש כמוסולאום לבתו של קונסטאנטין, בצמוד לבאזיליקה ס' אגנזה. כנסית הרוטונדה ס' סטפאנו ברומא (83-468) נחשבת לדוגמא האחרונה באיטליה ובמערב שאינה מושתתת על הבאזיליקה המלבנית.

הטיפוס השלישי, כגון כנסית השליחים שבנה קונסטאנטין בקונסטאנטינופול, נבנתה בצורת צלב עם אולם ריבועי במרכז. כנסיה זו אמורה הייתה לשמש כמוסולאום לקיסר ויורשיו ולסמל את מעמדו, בצמוד ל-12 השליחים הראשונים של ישו. כנסיה דומה באותו שם - היום ס' נאזארו - נבנתה במילאנו (382) ומאוחר יותר כנסית השליחים והקדושים בגרש עבר הירדן (465), אלא שבשלב זה נהיו תוכניות הצלב הלכוד בריבוע (צלב יווני) נפוצות יותר, ועד מהרה הפכו למאפיין הסגנון הביזאנטי.

הטיפוס הרביעי, המתומן (אוקטגון), שימש הן כמוסולאום והן לציין אתר מקודש. טיפוס זה נבנה לעתים כאולם צמוד לבאזיליקה, כדוגמת כנסית המולד בבית לחם, שנבנתה עוד בימיו של קונסטאנטין וכן כנסית "אוקטגון הזהב" שבנה באנטיוכיה ועליה ידוע רק מתיאורים בכתב. לטיפוס זה שייכת גם כנסית ס' לורנציו במילאנו (378).

את אותה תכנית ניתן לראות בחורבות כנסית ס' סימון של העמוד (90-458) שנבנתה בצפון סוריה. אלא שבמקרה זה לא ידוע באם האוקטגון היה מכוסה או שימש כחצר פתוחה. בארץ ישראל נתגלו שתי כנסיות או מבני זיכרון בצורת אוקטגון. שכנראה לא הוצמדו להם כנסיות באזיליקה. האחת, בכפר נחום, על האתר שבו עמד לפי המסורת ביתו של פטר והשניה מאוחרת יותר (495), על הר גריזים. בנייתה של כנסיה זו - ע"ש האם הקדושה (תיאודוקוס) - הייתה לפי הסברה אחד הגורמים למרד השומרונים. עם השנים גברה הנטיה לכלול את אתרי הזכרון בתוך הכניסה ולקרות אותה. תופעות הבולטות במיוחד מתקופתו של יוסטיניאנוס (65-529) ואילך, השלב שבו הגיעו האמנות והאדריכלות לגיבוש ברור, בנפרד מהמסורת ההלניסטית רומית. באיטליה ובשאר מחוזות המערב - גרמניה, צרפת וספרד - נהגו לקרות את הכנסיות בגגות עץ ורעפים, בדומה למקדשים ולבאזיליקות הרומיות. נראה שגם כאן מתקיימת המסורת להשתמש בקמרונות - תפארת הישגיה של רומא - בעיקר בטיפוסי בניינים חדשים יחסית כגון בית מרחץ, ארמון קיסרי או מוסולאום ורק במקרים בודדים במבנים בעלי מסורות עתיקות יותר, מקדשים ובאזיליקות, כדוגמת זו שנבנתה ע"י מאקסנטיוס (311-306) והושלמה ע"י קונסטאנטין.

ביוון ובאסיה הקטנה, לעומת זאת, נראה כאילו נקלטה הבניה בקמרונות גם לצורך קרוי כנסיות. מגמה זו מתרכזת ומאפיינת במיוחד את האזור האיגאי, אולי בגלל העדר "הסטיגמה" המזהה את הקמרון והכיפה עם בתי המרחץ, כפי שקרה ברומא עצמה. מכאן שהמקרים הבודדים שבהן נבנו כנסיות עם גג קמרונות באיטליה ובמערב - כגון ס' נאזארו במילאנו וס' קונסטאנצה ברומא,

שתיהן מתקופת קונסטאנטין, וסי' ויטאלה בראוונה מתקופת יוסטיניאנוס, מייצגים את הנטיה המזרחית - איגאית. כך גם הכנסייה המפורסמת יותר בסגנון זה, סי' מארק בוונציה, שנבנתה במאה ה-11, בסגנון אחת הכנסיות בקונסטאנטינופול.

המנזרים הראשונים שנבנו בארץ ישראל, מצרים וסוריה, רובם בצורת מצודות, החלו לפרוח עוד בתקופתו של קונסטאנטינוס. מכאן פשטה התופעה לאסיה הקטנה ובהמשך גם למערב אירופה.

למנזרים הגיעו רבים מתוך דבקות, בחיפוש אחר חיים של תשובה, והאמונה בכח "האנרגיות האלוהיות", שהיא הרוחניות המצויה בכל דבר קיים. בו זמנית נמשכו לכאן גם אנשים מכל שכבות החברה: יש שמצאו מחסה מעוני ורעב; יש בעלי משרה ציבורית ואפילו קיסרים וקיסריות, שחששו לחייהם או שביקשו מקלט מקלון; יש שראו בנזירות אמצעי לעליה במעלות הכמורה הגבוהה* (רוב הבישופים באו מן המנזרים). במקביל לתרומתה החיובית היה לתופעת הנזירות גם חלק לא מבוטל בקשיי תיפקודה של הממלכה בכמה תחומים: בידודו של ציבור המשכילים מכלל החברה, צימצום מלאכותי של מספר הילדות, בנוסף לפטור משירות צבאי וריכוז שטחי קרקע עצומים, שהיו מוקד לעושר, השפעה וכח. כל אלה תופעות העתידות לאפיין גם את מערב אירופה.

עם תחילת השתלטות הסלגיוקים על אנאטוליה (מ-1071) ובמקביל לצמצום תחומי שלטון ביזאנטיון, הלכו ונעלמו גם המנזרים העתיקים - חלקם נהרסו בעת הכיבוש הפרסי (627-602) ואחרים עם התפשטות האיסלם.

כיום נותרו רק מרכזים בודדים במקומות כגון סנטה קטרינה במדבר סיני (נוסד 527. הכנסייה 542), מרסבא במדבר יהודה (נוסד 532 נהרס ונבנה מספר פעמים), והגודל שבכולם, המנזר על הר אתוס, ביוון עצמה (נוסד בשנת 963). אלה מהווים עד היום בית גנזים לאין ספור כתבי יד מאויירים, פסיפסים, ציורי קיר והימנונים דתיים.

*עם כל חשיבותם של אנשי הכנסיות והמנזרים, נחשב דווקא **הקדוש** החי בפרישות כאיש הביניים המקשר שמים וארץ, המרפא את החולה ועומד מול המוכסים, בעלי הקרקעות או אפילו הקיסר, שהרי כל שניתן ליטול ממנו היו חייו הארציים, ואם יהרג אפשר שיזכה בעטרת של קדוש.

קשת הפרסה יש שרידים המעידים שהוויזיגותים בספרד הם שהמציאו צורה זו שאומצה לימים ע"י המוסלמים, שהפכו למרכיב חשוב באדריכלות. פרט לכך נראה שהוויזיגותים אימצו את מסורת האמנות הרומית-ביזאנטית המקומית.

ראוונה - המוסולאום של גאלה פלאסידיה (הושלם 450), בנין בצורת צלב עם מגדל מכוסה כיפה במרכז (כולל מוזאיקות מפורסמות).

אפסוס - כנסית יוחנן הקדוש (נהרסה). באזיליקה בצורת צלב עם אטריום בחזית. הגג מכוסה בשש כיפות: 4 כיפות לאורך האולם הראשי וכיפה בכל אחת מזרועות הצלב. המבנה כולו מוקף במעין מסדרון מקורה בקמרון. בנין זה יכול להחשב לאב טיפוס הכנסייה הביזאנטית.

מעמד האדריכלים. צורת הכנסיות נקבעה ע"י אבות הכנסייה, לעתים בהתייעצות עם השליטים ולעיתים בהוראתם של אלה. האדריכלים נחשבו, כמו בתקופות הרומיות הקודמות, כבנאים מומחים, אם כי נראה שבמקרים מסוימים נזקקו למומחה נוסף, על-מנת לחשב את הצורות הגיאומטריות המורכבות שהתחייבו מצורת האוקטגון והכיפות הנלוות אליהם. עם זאת ידועים כמה שמות, כגון זנוביוס, שתכנן את כנסית הקבר בירושלים עבור אב הכנסייה המקומית מאקאריוס; כן ידוע אחד בשם רופינוס מאנטיוכיה, שהוזמן לסייע בבניית הכנסייה בעזה. מכל מקום, אדריכלים אלו שפעלו בשרות הקיסר הם שאיפשרו את הבניה המהירה של הכנסיות, כמו גם את האחידות היחסית של התוכניות.

שני האדריכלים המפורסמים ביותר בכל תולדות ביזאנטיון הם ללא ספק מתכנני "ההאגיה סופיה" (7-532): אנתמיוס איש טראלס, שהיה גם מתמטיקאי ואיזודור איש מילטוס. שני אלה פיתחו ככל הידוע את טכניקת בנית הכיפה על אולם מרובע.

הכנסיות המוקדמות (330 עד 527):

רומא -

כנסית סי' גיובאני "לאטראנו" (20-312): באזיליקה: עם ארבע סיטראות.

כנסית סי' פטר (30-320): באזיליקה: עם ארבע סיטראות ואפסיס אחד. בצמוד שתי רוטונדות, האחת קבר סי' אנדריו והשניה המוסולאום של הקיסר הונוריוס. (שלט 423-395). הכנסייה המקורית נהרסה במאה ה-15 ונבנתה מחדש.

ירושלים -

כנסית "הקבר" (326): באזיליקה ורוטונדה עם ארבע סיטראות ואפסיס אחד. האטריום מפריד בין הבאזיליקה והרוטונדה. הכנסייה נהרסה ונבנתה מחדש מספר פעמים עד לתקופה הצלבנית במאה 12-11 ולאחרונה במאה ה-19.

בית לחם -

כנסית "המולד" (326). באזיליקה ואוקטגון עם ארבע סיטראות. האוקטגון בצמוד במקום אפסיס. הכנסייה נהרסה ברעידת אדמה ושוקמה ע"י יוסטיניאניוס (שלט 528-65).

אנטיוכיה -

כנסית "אוקטגון הזהב" (330): נהרסה אבל נותר תאור בכתב.

קונסטאנטינופול -

כנסית "האגיה סופיה" (335): נהרסה ונבנתה מחדש בימי יוסטיניאנוס (ר' 567).

כנסית השליחים והקדושים המעונים (335). ריבוע עם ארבע באזיליקות בצורת צלב. נהרסה ונבנתה מחדש בימי יוסטיניאנוס (ר' 527) אבל נהרסה שוב.

רומא -

כנסית סי' קונסטאנצה (340). רוטונדה. למעשה מוסולאום שהיה צמוד לכנסית סי' אגנזה (נהרסה) ששימשה כמקום קבורה. יש סוברים שהרוטונדה דומה לזו של כנסית סי' סבאסטיאנו, שנבנתה (313) על פתח מנהרת קאטקומבות נוצריות (שונתה).

מילאנו -

כנסית ס' לורנצו (378): אוקטגון. כנראה בדומה ל"אוקטגון הזהב" באנטיוכיה. מילאנו שימשה לעת זו כמרכז מינהלי של המערב.

כנסית השליחים והמעונים (382). ריבוע עם ארבע באזיליקות בצורת צלב. היום ס' נאזארו. חיקוי לכנסיה בשם זה בקונסטנטינופול.

גרש -

הכנסיה הראשונה (350). המבנה נהרס עם הזמן.

עזה -

כנסית העיר (407): מערכת בנינים בצורת צלב, כנראה ארבע באזיליקות סביב ריבוע או רוטונדה (נהרסה). הענין העיקרי הוא שהקהילה הנוצרית מנתה 280 נפש מתוך אוכלוסיה של כמה עשרות אלפים. יתרה מכך לצורך בניתה הרסו הנוצרים - בסיוע הקיסרית אודיקיה - את אחד המקדשים המקומיים. המבנה נהרס עם הזמן.

רומא -

כנסית ס' סאבינה (422 עד 432) שרדה כמעט בשלמותה. הסגנון זהה לבאזיליקה של קונסטנטינופול בטריר (גרמניה). קירות האולם המרכזי נשענים על קשתות ועמודים קורינתיים.

כנסית ס' מריה מאגורה. בנין בסגנון הבאזיליקה הקלאסית. מהגדולים בתקופתו (432 עד 440). קירות האולם המרכזי נשענים על עמודים איוניים.

כנסית ס' סטפאנו (83-458). רוטונדה. האחרונה מסוגה במערב.

אפסוס -

כנסיית הקדוש יוחנן (450). צלב עם אטריום. מהדוגמאות הראשונות לשימוש בכיפות: 4 כיפות מעל לאולם וחצי כיפה לאפסיס. שתי כיפות מעל זרועות הצלב, אחת מכל צד של האולם הראשי. הסיטראות צרות במיוחד, כמעין מסדרון המקיף את כל המבנה. הכנסיה נהרסה ושוקמה בימי יוסטיניאנוס (ר' 527) ויש המיחסים את סגנון הצלב היווני לתקופה זו. הבנין נהרס עם הזמן.

גרש -

הכנסיה השניה ס' תיאודורה (456 הורחבה 494; 584). המבנה נהרס עם הזמן.

ראוונה -

כנסית ס' קרוציה (425). תכנית צלב (שונתה). ראוונה שימשה לעת זו כמרכז מנהלי חשוב של איטליה.

קלעת סימן (צפון סוריה) -

כנסית שמעון של העמוד (90-480). אוקטגון עם ארבעה באזיליקות צמודות בצורת צלב. הבנין הרוס ולא ידוע באם האוקטגון היה מקורה. הבנין נהרס עם הזמן.

הר גריזים -

כנסית ס' תיאודוקוס (486). תכנית "מרכזנית" בצורת אוקטגון (נהרסה). הקמתו של בנין זה הביאה, כנראה, למרידת הקהילה השומרנית. הבנין נהרס עם הזמן.

בוסרה (עבר הירדן) -

כנסית העיר (512). תוכנית "מרכזנית" - בצורת ריבוע עם ארבעה חצאי עגול (מעין צלב) חסומים ברבוע עם אפסיס ושתי קאפלות מימין ומשמאל. הבנין נהרס עם הזמן.

פיסול ציור ופסיפס:

בקונסטנטינופול עצמה ובפרובינציות שרדו מספר פסלים מסוף המאה ה-4 ומן המאה ה-5. כך למשל הפסיפסים בכנסית קונסטנצ'ה ברומא (340), האובליסק של הקיסר תיאודוסיוס I "הגדול" (95-379) והבסיס של העמוד שהקים בנו הקיסר ארקאדיוס (שלט 408-395). השטח המפוסל שבכולם, כמו גם כמה פסלי דיוקן מתקופה זו, מזכירים עדיין את הסגנון ההלניסטי-רומי המאוחר. מאותה תקופה נחשפו רצפות פסיפס בחפירות שנערכו בקונסטנטינופול, אנטיוכיה ואזורים אחרים, ביניהם בתי הכנסת בארץ ישראל שבוצעו כנראה ע"י אמנים מאנטיוכיה. כל אלו מעידים על המשך קיומה של מסורת האמנות ההלניסטית על נושאה: מחזות ציד, תאורי קירקס וארועים ודמויות מן המיתולוגיה היוונית. נטיה דומה ניתן למצוא בפסיפסים רחבי המידות שבכנסיות הקדושים גיאורג ודוד בסאלוניקי (390) וכן במוסולאום של הקיסרית גאלה פלאסידיה בראוונה, איטליה, (הושלם 450). לעומת זאת ניכר שינוי מהותי באמנות הדתית לאחר מועצת אבות הכנסיה ב-כאלקדון (451). הפיסול נעשה שטוח כתבליט, ואילו בהצגת הדמות מודגש התיאור החזיתי כולל הגדלת העיניים, בניגוד גמור למסורת ההלניסטית-רומית שהעדיפה את הצודיות או מבט 4/3 של הדמות.

* * * *

המאה השישית

500 עד 599

518

יוסטין I קיסר, עד 527. יליד (450) אילירקום (היום קרואטיה). בן למשפחת איכרים, דוברי לאטינית, שעסקו בגידול חזירים. בגיל 20 יצא לקונסטנטינופול וכאן התקבל למשמר הקיסר אנאסטאזיוס. לימים מונה למפקד המשמר וזכה לתואר אצולה (דוכס). עם מות אנאסטאזיוס נבחר לכס הקיסרות ע"י הצבא. בתקופתו נמשך המאבק עם מלכי פרס על השליטה בהרי קאווקאז, בעיקר על האזורים הנוצריים (ארמניה וגרוזיה). במקביל חיזק את הקשרים עם האוכלוסיה הנוצרית בדרום (אתיופיה ותימן). בו זמנית החלה גם פלישת השבטים הסלאבים לבאלקאן. יוסטינוס שהיה חשוך ילדים נעזר בכל

שנות שלטונו באחינו לימים הקיסר יוסטיניאנוס (ר' להלן).

דת: יוסטין, בניגוד לקודמו, רדף את המונופיזים (גירסת הנצרות בסוריה ומצרים) וחיסל את משבר האפיפיורות, בכך שהכיר בעליונותה של רומא, וכן הוציא צווים נגד האריאניזם (ר' 325), שנועדו לחסל את שרידי ההשפעה של הגותים בקיסרות המזרח, אבל גורמו לתגובה נועמת של תיאודוריק מלך האוסטרוגותים ששלט לעת זו באיטליה. כתוצאה מכך נאלץ האפיפיור לצאת לבירה קונסטנטינופול (לראשונה בהסטוריה) על-מנת להעביר את רוע הגזרה, שהעמידה בסכנה

את האיזון העדין באיטליה. המסע נכשל והאפיפיור נכלא, עם שובו, בראוונה וכאן נפטר.

עם ישראל: חתימת התלמוד "הבבלי".

525

יוסטיניאנוס I קיסר, עד 565 זכור כיום בזכות קובץ חוקים הקורי על שמו. מדיניות כיבושים, שהחזירה לביזאנטים את צפון אפריקה ואיטליה. אבל, גרמה להרס כמעט גמור של ארצות אלו. יוסטיניאנוסוולד (483) למשפחת איכרים, מאזור איליריקום (היום קרואטיה) שעלתה לגדולה זמן לא רב קודם לכן בזכות דודו יוסטינוס (ר' 518). בהיותו עדיין נער, נשלח אל דודו בחצר הקיסר וכאן זכה בהשכלה רחבה. משנהיה דודו קיסר שינה את שמו ליוסטיניאנוס (שמו הקודם פטרוס סאבאטיוס). בהמשך, בהיותו בן 45, מונה כ"קיסר שותף" וכעבור כמה חודשים, כשנפטר הדוד, נהיה קיסר יחיד.

527

פרוקופיוס, הביוגרף של יוסטיניאנוס, מספר שמכאן ואילך המעיט באכילה, השכים קום ולאחר מכן ששקד יום שלם על עסקי המדינה נהג ללמוד, עד לשעת לילה מאוחרת, כדי להעשיר את ידיעותיו בתחומי משפט, תיאולוגיה, מוסיקה וארכיטקטורה.

תיאודורה, בתו של מאלף הדובים בהיפודרום. עבדה בצעירותה כשחקנית, מקצוע שנחשב כבוזי, ורבים ממכריה נמנעו מלפגוש בה ברחוב. לאחר שיוסטיניאנוס התאהב בה היתה לפילגשו, משום האיסור על אדם ממעמדו להינשא לשחקנית. אבל כשהפך קיסר יחיד הביא לשינוי החוק ותיאודורה נעשתה לקיסרית. אומץ ליבה נתגלה בעת מהומות "ניקה" (532) כאשר מנעה את בריחת יוסטיניאנוס ובכך הצילה את יוקרת הכתר בעיני ההמון המשתולל.

כיבושים: יוסטיניאנוס התרכז תחילה בגיבוש הגבול במזרח במטרה לשים קץ לפלישות החוזרות ונשנות של הפרסים. לאחר סידרת קרבות, שנוהלו בהצלחה יחסית ע"י יחידות צבאיות קטנות בפיקודו של בליזאריוס (ר' גם 564), חתם חוזה שלום עם הפרסים (532) תמורת מס כבד בסך 5,000 ק"ג זהב (על-מנת לקבל מושג על עושרה של ביזאנטיון לעת זו ראוי להזכיר שאנאסטאזיוס, קודמם של יוסטינוס ויוסטיניאנוס השאיר במותו 145,000 ק"ג זהב בקופת האוצר).

מיד לאחר מכן שלח למערב צי של 500 כלי שיט, כולל 92 ספינות מלחמה (סה"כ 16,000 איש), שוב בפיקודו של בליזאריוס. כאן, למרבה הפלא, ארע הבלתי צפוי: תוך שנה נוצחו (534) הוואנדאלים בצפון אפריקה, שהתישבו כאן מאה שנה קודם לכן. כעבור שנתיים השתלט על סיציליה ומכאן פלש לאיטליה. תחילה התקדם במהירות עד רומא (536) אבל לאחר מכן נדרשו לו 4 שנים עד שכבש את ראוונה בירת האוסטרוגותים (540).

בעשרים השנים הבאות נפלו בידי ביזאנטיון גם שאר השטחים שהיו בשליטת הוואנדאלים, כגון האיים קורסיקה, סרדיניה והבליאריים. למלחמה בואנדלים והגותים היה גם היבט דתי: עמים אלו דבקו בנצרות בגירסת אריוס (ר' 325) דבר שגרם לחיכוך מתמיד עם האוכלוסיה שהיתה ברובה קאתולית-רומית.

עשרים השנים הבאות היו שנות שפל: תחילה (541) פרצה מגפת דבר שחיסלה כשליש עד מחצית האוכלוסיה. הפרסים שוב פלשו למחוזות המזרח ולמרות מאמצי בליזאריוס (2-541) לא ניתן היה להביא את המלחמה לידי הכרעה. האוסטרוגותים התאוששו והשתלטו מחדש (542) על חלקים גדולים של איטליה. גם כאן נכשל בליזאריוס במאמציו להגיע להכרעה, עד שנקרא, כעבור 7 שנים לחזור לקונסטאנטינופול וכאן פוטר מכל תפקידיו. בהמשך ניתנה המשימה לנארסס שחיסל את הכח העיקרי של האוסטרוגותים (552) אבל לא הצליח להשתלט על כל כיסי ההתנגדות (גותים, אלמאנים, פראנקים, לומבארדים וכו') אלא כעבור עוד 10 שנים (562). בשלב זה כבר הייתה איטליה לאיי חורבות. ראוי לציין שנארסס היה פסול לכס הקיסרות בגין היותו סריס ולכן ניתן היה להפקיד בידי, לכאורה ללא חשש למרד, צבא גדול יחסית לביצוע המשימה.

חוק: תרומתו החברתית החשובה של יוסטיניאנוס לחברה הביזאנטית היתה הקמתה של ועדה שפרסמה בזה אחר זה (65-529), סידרת ספרים הידועה בשם "הקורפוס של יוסטיניאנוס", שבהם סוכמה, תומצתה ועודכנה מערכת המשפט הרומית עד זמננו. עבודה גדולה זו, שהגיעה למערב במאה ה-11, סייעה לעצב את התפתחותה של המחשבה המשפטית והפוליטית של אירופה. כמו כן זכור יוסטיניאנוס כמי שביטל, לפחות זמנית, את מכירתן של משרות; נוהג שהיה גורם מרכזי בעושי האוכלוסיה, מאחר וכל בעל משרה עשה ככל יכולתו לא רק לכסות את המחיר ששילם, אלא גם להפוך את משרתו למקור רווח.

דת: מה שנחשב בעיני יוסטיניאנוס לחשוב ביותר היה חיזוק אחדות הדת והמדינה. למרות כל מאמצי קודמיו, הוסיפו להתקיים שרידי היהודים והשומרונים בארץ ישראל, כמו גם קהילות רבות אחרות, שדבקו במסורות העתיקות. כך, למשל, ידוע על משלחת מיוחדת שהצליחה לנצר ציבור של 70,000 איש במזרח אסיה הקטנה - מספר המעיד גם על היקפו של הציבור ברחבי האימפריה שעדיין לא התנצר. מאותה סיבה ציווה גם על סגירת האקדמיה באתונה (529), אחד ממעוזיה האחרונים של הפילוסופיה, הגם שלעת זו הייתה מוקד לתפיסה הניאו פלאטונית (ר' 270 פלוטיניוס) הקרובה יותר לנצרות מאשר לראצינאליזם היווני.

- 541 שאיפתו להחזיק באיטליה וצפון אפריקה אילצה אותו לחפש פשרה בין הגירסאות הנוצריות העיקריות: "הקאתולית" של רומא, ו"המונופיסטית" של אנטיוכיה ואלכסנדריה - אלא שבמקום פתרון הביא להחמרת המחלוקת. מכל מקום, 40 שנה לאחר מותו של יוסטיניאנוס, עתידים המונופיסטים של מצרים וסוריה לשתף פעולה תחילה עם הכובש הפרסי ולאחר מכן עם צבאות האיסלאם, אותם ראו כמשחררים מן הדיכוי הדתי והפוליטי של קונסטנטינופול.
- 545 **הגות:** אתונה - סגירת האקדמיה לאחר 916 שנות פעילות (מאז 387-). הפילוסופים ניסו להתישב בפרס אבל התאכזבו וחזרו כעבור 6 שנים (535) ובהמשך הוזמנו ללמד במכללות הכנסייה.
- 529 **עם ישראל:** הגבלות חמורות על קיומה של היהדות בתחומי הקיסרות.
- 551 **ארץ ישראל -** כשלו מרד השומרונים. לפי הערכה כשליש מהאוכלוסייה, שמנתה 300 אלף נפש, נהרגו או נמכרו כעבדים.
- 554 ביזאנטיון - חוזה "השלום הניצחי" עם פרס, בתמורה למענק כבד של כ-5,000 קג' זהב. מרד "ניקה": קהל ממורמר מתמרד בקיסר יוסטיניאנוס בצעקה המסורתית של ההיפודרום ("ניקה" = נצחון). בעת המהומות פרצה שריפה שכלתה את רוב כולל מוסדות ציבור וכנסיות.
- 559 המרד הסתיים רק לאחר שבליזאריוס, אחד ממפקדי הצבא, הביא בערמה את המתמרדים להיפודרום ולאחר סגירת השערים שחט את כולם: 30,000 איש.
- 532 בליזאריוס בראש כח ביזאנטי (16 אלף שכירים, 500 ספינות כולל 92 אוניות מלחמה). מחסל את הואנדלים בצפון אפריקה ששלטו כאן כמאה שנים (ר' 439). כתוצאה מכך נפלו לידי ג'ם סיציליה, קורסיקה, סרדיניה האיים הבאלאריים (536). מכאן המשיך לאיטליה. לאחר 5 שנים נכנעה ראוונה, בירת האוסטרוגותים (540).
- 533 הפרסים מפרים את חוזה "השלום הניצחי" (ר' 532), חוצים את הפרת, מגיעים לחומות אנטיוכיה וחוזרים עם כספי מס כבד. הבולגארים* בוזזים, כנראה בתיאום עם הפרסים, את מקדוניה ומגיעים עד לשערי קונסטנטינופול.
- 540 *השם מופיע לראשונה בערך בשנת 433, בהקשר לפלישות שבטים ממרכז אסיה (הונים, אווארים, הונגרים וכוזרים). בולגארים אלו, שהגיעו מהרי אוראל, על גבול אסיה וארופה, היו מיעוט לוחם, שנשמע בסופו של דבר באוכלוסייה הסלאבית. כיום לא נותר אלא שמם.
- 541 **ארועים: המגפה,** עד 543. פושטת ממצרים לאורך כל חופי הים התיכון. מגפה קודמת היתה כנראה בשנות שלטון מרקוס אורליוס (6-161). יש סוברים שעיקר פגיעתה היתה בערים הצפופות, כתוצאה ממגע בין אנשים. אם לדון לפי המספרים הידועים, עשוי היה מספר הנפגעים להגיע לשליש עד מחצית האוכלוסייה, במקביל לבריחה המונית למזרח. התוצאה המיידית: מחסור חמור בכוח אדם.
- 545 הפרסים מחדשים את חוזה "השלום הניצחי" עם ביזאנטיון (ר' 532). בולגארים, סלאבים ואחרים ממשיכים בפשיטות בבלקאן (עד 550). האוסטרוגותים מתארגנים מחדש: מביסים את חיל המצב הביזאנטי באיטליה ומשתלטים מחדש על רומא ונאפולי.
- 551 הפרסים מחדשים את ההתקפות על מחוזות המזרח, של ביזאנטיון.
- 554 איטליה - יוסטיניאנוס שולח חיל גדול בראשותו של הסריס נארסיס. גרוש האוסטרוגותים. **שילוב המלחמה באוסטרוגותים (554-535) והמגפה (543-541) הביא לחורבנה הגמור של איטליה.** ספרד - הביזאנטים משתלטים על דרום ספרד לאחר שהוזמנו להתערב בסכסוך בין יורשי כס המלוכה הויזיגותית.
- 559 הבלקאן - בולגארים וסלאבים חוזרים ובוזזים את הבלקן ללא מעצור: זרוע אחת הגיעה עד לתרמופולי, שניה לגליפולי ושלישית לקונסטנטינופול. העיר ניצלה בנס ע"י תושבי העיר בראשותו של בליזאריוס. הפלישה הסתיימה כאשר נציגי הקיסר הצליחו לשחד את הפולשים להתקיף איש את רעהו - לפי מיטב, מסורת הדיפלומטיה הביזאנטית.
- פרס - חידוש חוזה השלום עם ביזאנטיון תמורת מענק שנתי כספי; הפעם לא תשלום חד פעמי, אלא סכום של כ-190 ק"ג זהב (30,000 סולידים) מדי שנה.
- חידושים:** תולעי משי שהוברחו מסין ע"י סוכנים ביזאנטים מגיעים לחצר הקיסר; תוך זמן קצר תתפתח תעשיית משי מלכותית שתהווה את אחד ממקורות ההכנסה החשובים של בית המלוכה ואלטרנטיבה ליבוא המשי ע"י הפרסים.
- 561 נפטר **בליזאריוס** (60). מגדולי המצביאים בכל הדורות. נולד בבלקאן. יש סברה כי מוצאו היה סלאבי ומכאן שמו בלי-זאריוס (בסלבית: הצאר הלבן). ידוע שבצעירותו הגיע לקונסטנטינופול, כאן פגש ונישא לאנטוניה, שחקנית וידידתה הקרובה של תיאודורה, הקיסרית לעתיד. בהיותו

בן 25 (530) נשלח להלחם בחזית המזרחית כנגד הפרסים, שם זכה להצלחה רבה שהביאה לחתימת חוזה "השלום הנצחי" (532), שהופר כעבור 8 שנים. באותה שנה הוכיח את נאמנותו הבלתי מסויגת לקיסר כאשר חיסל את מתפרעי מרד "ניקה" בהיפודרום של קונסטאנטינופול. כעבור שנה נשלח בראש צי גדול וכח צבאי קטן על-מנת לסלק את הואנדאליים מצפון אפריקה; מבצע שנשתיים בהצלחה תוך שנה. בשובו לבירה זכה בתהלוכת נצחון אבל תוך חודשים ספורים נשלח, שוב בראש צבא קטן יחסית, על-מנת לכבוש את איטליה. הפעם בוששה ההצלחה לבוא והמלחמה נמשכה 5 שנים עד לכיבוש ראוונה בירת האוסטרוגותים. כניעתה של העיר היתה מותנית בהסכמתו של בליזאריוס להכתיר עצמו למלך האוסטרוגותים. אבל, לאחר שנכנס לעיר סרב למלא התנאי. למרות זאת נחשד ע"י הקיסר ויש להניח שהיה מוצא להורג אילולא התערבותן של אשתו אנטוניה והקיסרית תיאודורה. מיד לאחר מכן נשלח למזרח (2-541) וחזרה לאיטליה, אלא שהכח הצבאי שניתן לו צומצם עוד יותר, כנראה במתכוון, על מנת למנוע ניצחון והכרעה של ממש. עם מותה של תיאודורה (548) אבדה לבליזאריוס משענתו בחצר הקיסר והוא הוחזר לקונסטאנטינופול, מקום בו חי בפרישה - למעט פעם אחת כאשר הוזעק להציל את העיר (559). בראש קבוצת מתנדבים וחיילים משוחררים שהכירוהו בימי זוהרו. בליזאריוס נפטר מספר חדשים לפני יוסטיניאנוס.

565

יוסטיניוס II קיסר, עד 578. בן משפחת יוסטיניאנוס. החל את שלטונו בניסיון לביצוע מספר רפורמות כגון צימצום הוצאות הארמון הקיסרי ופמליתו. כמו כן החזיר חובות ממלכתיים שהצטברו עם השנים אבל גם שיפר את גבית המסים. חתם על חוזה לשיתוף פעולה (568) עם מנהיגי הפראנקים (גרמנים) בצרפת בניסיון, שנכשל, להדוף את הלומבארדים (גרמנים) שהתנחלו באיטליה. נאבק על גבול הדאנובה עם האווארים, שהשתלטו לעת זו על מזרח ארופה מהונגריה ועד לים הכספי. במקביל חודשה המלחמה על גבול פרס, בעיקר בארמניה. יוסטיניוס איבד את שפיותו (574), יש אומרים כתוצאה מהכשלונות הצבאיים במזרח. את מקומו תפסה אישתו, **הקיסרית סופיה**, שמשלה בשיתוף עם טיבריוס, מפקד צבא הדאנובה, שאומץ על ידה כבן. יוסטיניוס II נפטר כעבור 5 שנים (578).

דת: בשנים הראשונות עשה יוסטיניוס מאמץ לאחד את פלגי הנוצרים המונופיסטים (הגירסא המקובלת בסוריה ומצרים) במטרה להביאם, יחד לפשרה עם הגירסא הרשמית של מועצת ניקאה (365), כעבור שש שנים (571) נואש מכוונתו והחל לרדוף אותם. כתוצאה מכך הלכה והתחזקה השנאה כלפי השלטון המרכזי.

נפטר **נארסס** (94). מפקד צבא ביזאנטי. נולד בארמניה. זכור בזכות נצחונותיו כנגד האוסטרוגותים באיטליה. נארסס סורס בגיל צעיר. גויס ע"י יוסטיניוס I על-מנת לשרת במשמר הסריסים הקיסריים ועלה לדרגת מפקד החיל. במסגרת תפקיד זה עמד לצידו של יוסטיניאנוס בעת מהומות "ניקה" (532). כעבור שלוש שנים (535) נשלח לאלכסנדריה על-מנת לעשות למנויו של פטריארך מטעם הקיסר. בהמשך נאלץ לדכא מרד שפרץ בעיר, שהיתה ברובה מונופיסטית ועוינת לקיסר, שתמך באפיפיורות רומא. בהמשך מונה אחראי לאוצר המדינה (538) ובמסגרת תפקידו נשלח לאיטליה "לסייע" לבליזאריוס, אבל גם לדווח לקיסר על מעשיו. נוכחותו של נארסס באיטליה גרמה לשיתוק חיל המשלוח הביזאנטי, שהסתיים בנפילת מילאנו, בירת צפון איטליה, בידי האוסטרוגותים. נארסס נדרש לחזור מיד לבירה (539). כעבור שנה, בהיותו כבן 70 (551) איפשר לו יוסטיניאנוס לגייס צבא (30 אלף איש) להפסקת פלישות הברבארים לבאלקאן. לאחר מכן נצטוו להמשיך לאיטליה, על-מנת לחסל את האוסטרוגותים - מבצע שהסתיים בהצלחה תוך שנה. נארסס מונה מושל צבאי-אזרחי של איטליה.

לאחר מות יוסטיניאנוס פוטר ע"י יורשו יוסטיניוס II (567). בשלב זה פרש לאחוזתו ליד נאפולי. כעבור שנה החלה התנחלות הלומבארדים באיטליה. יש מסורת האומרת שההתנחלות נתאפשרה הודות למידע שקיבלו מנארסס, שנפטר 6 שנים לאחר מכן.

הסריסים: רבות מן המשרות הנכבדות ביותר בביזאנטיון, כמו בפרס הקדומה, היו בידי סריסים. הואיל ולסריס לא ניתן להיות קיסר או להנחיל זכויות ירושה, ממילא זכה ליתר אמון. בנוסף גם נשמרו משרות רבות להם בלבד. מכל מקום, הביזאנטים לא ראו כל פחיתות כבוד בסירוס ואצילים נהגו תכופות לסרס את בניהם כדי להגדיל את סיכויי התקדמותם והצלחתם. לסריסים היה גם יתרון בתחום הרפואה, שכן רק הם, או רופאות הורשו לטפל בנשים.

שרותם של סריסים בעמדות הרמות של השירות הקיסרי - עובדה שמנעה, שמנעה במידת מה, את ריכוז השלטון בידי האצולה התורשתית - היתה אולי, אחד הגורמים ליציבות ואמינות המערכת המינהלית. לא

רק פקידי השרות האזרחי אלא גם הפאטריארכים היו לעיתים קרובות סריסים, והוא הדין במפקדי הצבא והצי. כך למשל, הקיסר רומאנוס הראשון (ר' 919), סירס את בנו, החוקיים והבלתי חוקיים כדי להכשירם למשרות הרמות שהועיד להם. סריס מפורסם אחר היה מפקד הצי אוסטאטיוס אימיאנוס, שמונה ע"י הקיסר אלכסיוס I (ר' 1081).

טיבריוס II קיסר, עד 582. יליד תראקיה (היום טורקיה ודרום בולגריה). עלה משורות הצבא ונהיה מפקד החיילות בבאלקאן. לאחר שיוסטינוס II השתגע (574) אומץ כבן ע"י הקיסרית סופיה ומונה כקיסר שותף. על-מנת להסיר את איום האווארים נאלץ לשלם כופר שנתי, כפי שביקשו מלכתחילה ובהמשך אף איפשר להם להשתקע בגבולות הממלכה, סמוך לדאנובה, באזורים דלי אוכלוסיה. הוכתר כקיסר ע"י יוסטינוס II עצמו יום לפני מותו (578). באותה שנה החל במו"מ עם הפרסים שלא עלה יפה. לפני מותו הכתיר את מאוריס, מפקד הצבא על גבול פרס.

מאוריס קיסר, עד 662 (נרצח). יליד (539) מרכז אסיה הקטנה (היום טורקיה). שרת בצבא בתפקידים מינהליים עד שמונה למפקד החיילות בגבול פרס. בעת הפיכת חצר בפרס סייע בהצלחה

לאחד הטוענים לכתר, שחתם איתו בהמשך על הסכם שלום. בתנאים נוחים לקיסרות. לאחר מכן (602) שלח את הצבא לגבול הדאנובה מקום בו הצליח לעצור, בשיתוף האווארים, את פלישות השבטים הסלאבים. כמו כן החל למנות מושלים צבאיים במחוזות שונים שבהם נכשל המינהל האזרחי. כך למשל באיטליה, שהייתה נתונה ללחץ הלומבארדים (גרמנים) ובצפון אפריקה מקום בו לא פסקו חדירות השוד של שבטי ההר והמדבר. שיטה זו אומצה לימים ע"י הקיסר הראקליוס בכל הקיסרות (ר' 610). בגלל המלחמות נאלץ להכביד את עול המסים, מעשה שגרם להתמרמרות בקרב האזרחים. בסופו של דבר פרץ מרד בקונסטנטינופול ומאוריס נרצח ע"י פוקאס, קצין צבא זוטר שנשלח לבירה ע"י הצבא.

590 **זת:** השבטים האנגלו-סאכסים מקבלים את הנצרות בגירסה הקאתולית-רומית.

* * * *

אדריכלות: ארץ ישראל -

בית הכנסת מהטיפוס המאוחר - מופיע לראשונה בגרש (עבר הירדן) בשלהי המאה ה-5. בעוד שהכנסיות הראשונות הושפעו כנראה מסגנון בית הכנסת מהטיפוס הקדום, כמו גם מטיפוס המעבר, כולל סגנון דורא ארופוס, הרי שעתה מושפעים בתי הכנסת מההתפתחויות שחלו בכנסיות. הבנין עוצב כבאזיליקה עם שתי שורות עמודים (אולם תווך ושתי סיטראות), ואפסיס לארון קודש בקיר הפונה לירושלים. מתחתיו שקע לגניזה או לשמירת קופת בית הכנסת. כמו בכנסיות, יש שהמרחב לפני הבימה מופרד מהאולם ע"י סורג של עמודים ולוחות מגולפים. בחזית הבנין נוסף אולם כניסה צר ברוחב הבית (נארטקס) ולפניו חצר פתוחה עם באר במרכז. בסמוך לאולם בית הכנסת היו עוד חדרים, ששמשו כנראה להוראה וכיו"ב. העיטור האדריכלי מתרכז בכותרות העמודים, הלוחות המגולפים ובעיקר רצפות הפסיפס. לאלו ארבע מאפיינים: **א.** כניסה המעוטרת, בד"כ, באריות. **ב.** מחזה מקראי שבו מושיעה ההשגחה העליונה את הצדיק: **ג.** תיבת נח (גרש), עקידת יצחק (בית אלפא), דניאל בגוב האריות (נערן). **ד.** ארון קודש מצידו

מנורות שבעת הקנים, שופר, לולב, אתרוג, מחנה לקטורת ולעיתים שני אריות. החל משנת 530 ואילך הלכו ונעלמו תאורי הדמויות, אדם ובעלי חיים, מבתי הכנסת בארץ ישראל, מהם שנעקרו ומהם שכוסו ברצפה חדשה.

בתי כנסת מהטיפוס המאוחר: (מאות 5-6).
חמת גדר - (13.90 x 13.00) פסיפס של כתובות ואריות, הבנין כולל אפסיס ונארטקס צדדי.
בית אלפא - (27.70 x 14.25 מ'). המאה ה-6. פסיפס של סמלים יהודיים וציור עקידת יצחק. הבנין כולל אפסיס ונארטקס.
נערן - 15 x 22 מ'. המאה ה-6. פסיפס סמלים יהודיים, גלגל המזלות עם דמויות אדם ובע"ח. הבנין כולל נארטקס וחצר קידמית. החלק האחורי חסר, לכן אין יודעים באם היה כאן אפסיס.
מעון - 17 x 15 מ'. חבל הבשור, המאה ה-6. פסיפס של סמלים יהודיים ובעלי חיים. הבנין כולל אפסיס.
יריחו - 13 x 10 מ'. המאה ה-6. פסיפס של סמלים יהודיים וצורות גיאומטריות. הבנין כולל אפסיס.

* * * *

**אמנות: תקופת יוסטיניאנוס -
"תור הזהב הראשון של ביזאנטיון".**

עיון:

קונסטאנטינופול -

העיר הגיעה לשיאה בימי יוסטיניאנוס כאשר זכתה למעמד של "ירושלים החדשה", מעתה היה ניהול הכנסיה מופקד בידי של הפטריארך (הבישוף) של קונסטאנטינופול, שהיה גם ראש המועצה הדתית (סינוד) - לכאורה מדינה בתוך מדינה, אלא שהקיסר שלט הן על קונסטאנטינופול והן על הסינוד. לאחר מהומות "ניקה" (532), פרצה שריפה שהשתוללה חמישה ימים והרסה עד היסוד את מחציתה של העיר, לרבות הכנסיות המרכזיות, ה"האגיה סופיה" ו"כנסית השליחים", שהוקמו בידי קונסטאנטינוס ויורשיו.

מאז הקמתה התרכזו חיי העיר סביב מבן אחד גדול שכלל את רוב מרכיביה העיקריים: ההיפודרום (הבידור); הפורום (העם); "הארמון הקיסרי" (הסמכות הארצית); כנסיות ה"האגיה סופיה" (האל) ו"כנסית השליחים" (הקבר).

הפורום - "כיכר האוגוסטאוס" המלבנית - היתה מרוצפת בשיש כהה ומוקפת שדרת עמודים. כאן הורם המועמד למשרת קיסר ע"ג מגן בעוד שהאצילים וההמונים מריעים לו בדרכו לטקס ההכתרה בכנסית "האגיה סופיה". בימי יוסטיניאנוס נוסף גם פסל ארד ענקי של הקיסר, רכוב על סוס, לבוש במה שהיה ידוע כ"שריון של אכילס", על ראשו קסדה עטורת נוצות ובידו השמאלית גלובוס, בדומה לפסל קונסטאנטינוס-אפולו, שאמור היה להעיד על כך, שהיבשה והים כפופים למרותו.

ל"ארמון הקיסרי הקדוש", שהשקיף על כיכר האוגוסטאוס וההיפודרום חשיבות מיוחדת בזכות ההשפעה שהיתה לו על התפתחותם של סממני ההדר המלכותי אצל הכליפים המוסלמים, המלכים במערב אירופה והסולטנים העותמאנים.

הכניסה לארמון היתה דרך שער שהיה ידוע בשם "הנחושת" (CHALKE), משום שגגו ודלתותיו היו עשויות ברונזה מוזהבת. תקרתו היתה מכוסה בפסיפסים והקירות והרצפות היו משובצים בלוחות שיש בצבע ירוק בהיר, אדום ולבן, מובדלים זה מזה ברצועות כחולות. מעבר לשער נפרש מתחם הארמון, שכלל ביתני קיץ, כנסיות, איצטדיון, בייס לרכיבה, שדה למשחק פולו, מזרקות ובריכות נוי עטורות חבצלות. מחסנים, מטבחים, אורוות, מגורי משרתים, חדרי משמר ובורות כלא.

בין מתחם הארמון וחומת הים בתחתית הגבעה השתרע הגן הקיסרי, שכלל מזרקה מוזהבת ממנה קלח יין לתוך אגן כסף מלא שקדים ואגוזים. בין השיחים והפרחים, שוטטו איביסים, פאסיונים ובמיוחד טווסים. כאן ניצב גם ביתן מצופה אבן בהט או "הארגמן" (PORPHYRY) - הצבע המסמל את השלטון, אשר נשמר ללידתם של ילדי משפחת הקיסר. הביתן והצבע הם מקורו של הכינוי "לידתו בארגמן" (PORPHYRO-GENETUS), המתייחס לילדי המשפחה השלטת.

באחד האולמות, "טרקלין הזהב", ניצב כס המלכות בגומחת קיר; מעליו פסיפס דמות ישו ולפניו מסך משי מעוטר בחוטי זהב ואבנים יקרות. באולם עמדו גם הרהיטים המלכותיים: כסאות, שולחן עשוי כסף וזהב, כסאות, ספות, נברשות, צלבים ותבליטים. בבנין אחר,

בשם "מאגאורה", נשמר "כס שלמה" שעמד על במה בעלת שש מדרגות. הכס עצמו היה מעוטר בריקועי ברונזה מוזהבת של אריות וענפי עצים, מקושטים בעופות מאמייל ואבני חן. ממתחם הארמון ירדו מדרגות לנמל הקיסרי שבו עגנו הדוברות והספינות הטקסיות ליד מזחים עטורים בפסלים.

*הארמון נהרס במשך השנים לחלוטין ולאחר שנתפס ע"י העותמאנים (1453) פונו שרידיו ובמקומו נבנה ארמון "טופקאפי", שהיה, כמו בימי הקיסרים, מרכז השלטון וסמל הסולטנים, כולל המושג "שער" (PORTE) המרמז על "שער הנחושת" מימי קונסטאנטינוס, וכמו גם "הסהר והכוכב" - סמלה של העיר עצמה שאומץ בהמשך ע"י כלל המוסלמים.

בחגים לאומיים ודתיים נהגה האוכלוסיה לחזות בתהלוכות הקיסר ואנשי חצרו, שאליהם התלוו הפאטריארך ופמלייתו. הטקסיות כללה אפילו את הצופים, אותם ניתן היה לזהות עפ"י צבע בגדיהם: פילוסופים באפור, רופאים בכחול ונזירים בגלימות בהירות ורשת שער. התהלוכות הקיסריות עברו בדרך כלל ברחוב הראשי (MESA) בו נמצאו גם חנויות מוצרי היוקרה של העיר: בשמים ומשי, נחושת וזהב, עור וזכוכית, אבני חן ושרידים מקודשים.

כמו ברוב הערים העתיקות, עמדו ארמונות העשירים בסמוך לבתי המעמד הבינוני או אפילו לבקתותיהם של העניים. הפרטיות נשמרה ע"י הפניית החדרים, כדרך הרומאים, לחצר פנימית מוקפת עמודים עם מזרקה במרכז. האמידים יחסית התגוררו בדרך כלל בבנייני עץ בני שתי קומות, שמתוך חלונותיהם צפו הנשים ברחובות שמתחת. העניים, לעומת זאת, הצטופפו בגושי דירות עלובים שהיו פזורים ברחבי העיר.

המים הגיעו לעיר מן הגבעות באמצעות אמות עיליות ותת קרקעיות, עד למזרקות שניצבו בכיכרות. רוב השפכים זרמו מן הבתים אל הים, דרך מערכת ביוב תת קרקעית. כמו כן נבנו בעיר מרחצאות ציבוריים, שהיו פתוחים לגברים ולנשים במועדים שונים. הממשלה והכנסייה סיפקו אפילו מידה מסוימת של אישפוז חינם, אלא שכל אלה לא מנעו את התפשטות המגפות שחזרו והפילו קרבנות במספר עצום.

בתחילת תקופתו של יוסטיניאנוס - בטרם פרצה המגפה הגדולה (541) - היתה קונסטאנטינופול הגדולה בערי העולם ומנתה, לפי אומדן, כ-600,000 נפש שהתקבצו לכאן מכל רחבי האימפריה. זאת לעומת 50,000 התושבים שנתרו ברומא בתקופה זו.

קיסריה (ארץ ישראל) -

העיר הגיעה בימי יוסטיניאנוס למעמד של בירת הארץ (פלשתינה פרימה), שכללה את יהודה, שומרון ורצועת החוף (בפלסטינה סקונדה נכללו הגליל וחלק מעבר הירדן). מספר התושבים בעיר נאמד בכ-150 אלף נפש; מספר הקטן, כנראה, מזה שבאנטיוכיה ואלכסנדריה ולא כל שכן קונסטאנטינופול (600 אלף נפש) אבל גדול בהרבה מכל עיר אחרת במערב, כולל רומא (50 אלף נפש). המספרים עצמם מצביעים על התנועה מזרחה מאימת פלישות הבארברים לכל שטחי האימפריה באירופה וצפון אפריקה. יתרה מכך, מאז המעבר לנצרות הפכה הארץ מוקד עליה לרגל ורבים באו להתישב בה בזכות המקומות הקדושים.

על הפריחה הזמנית של האוכלוסייה מעידה גם החומה הביזאנטית התוחמת שטח של כ-1,500 דונם, אבל עוביה אינו עולה על 2.5 מטר. דהיינו, מעין קיר מגן שגובהו לא עלה כנראה על כ-10 מטר ובודאי שלא נועד לעמוד בתנאי מצור. אפשר על כן שיעודו העיקרי היה להגן על התושבים במקרה של מרד או פריצה של נוודים מהמדבר. בדומה לכך צריך להבין גם את הפיכתו של התיאטרון למצודה - שבוודאי נועדה להמחיש את נוכחות השלטון אבל גם כמקלט לנציגיו, כולל חיל המצב שגויס ברובו מבין השבטים הבארבארים והיה שנוא על כולם. לדיכוי האכזרי של מרד השומרונים (529) עתיד להיות השפעה מכרעת על קיסריה. בשלבים הראשונים לא הורגש כנראה שינוי כתוצאה משפע העבדים. אבל תוך תקופה קצרה הלכו והתרבו שטחי הבור. תהליך דומה חל גם בגליל, שהיה מיושב עד כה ביהודים שכנראה נמלטו אל אחיהם בנהרים, מקום בו נתקיימה סובלנות יחסית, תחת שלטון מלכי פרס לבית סאסאן. יתרה מכך, הגפה (541) שפגעה בעיקר בערים צמצמה עוד יותר את מספר התושבים. האימפריה הצליחה אולי להשתקם במקצת כעבור זמן, אבל באזורים רבים דוגמת ארץ ישראל לא יכלו עוד החיים לשוב לקדמותם בהעדר אוכלוסייה כפרית - מקור חיוניותה של האוכלוסייה.

אדריכלות:

קונסטאנטינופול -

- כנסית סרגיוס ובאכחוס (526): האולם המרכזי, בצורת אוקטגון עם כיפה, ממוקם בתוך באזיליקה ריבועית עם אפסיס. המרחב הצר בין האוקטגון לקירות הריבוע מחולק לשתי קומות: קומת קרקע וגלריה - שתיהן מקורות ע"י קמרון. הקמת הבניין, שעמד בסמוך לביתו של יוסטיניאנוס בטרם נהיה קיסר, מציגה שלב מתקדם של טיפוס זה שתחילתו בימי קונסטאנטינוס: "אוקטגון הזהב" באנטיוכיה (330), המולד בבית לחם (330), ס' לורנצו במילאנו (370), הר גריזים (486 - נהרסה במרד השומרונים ונבנתה מחדש 530), בוסרה (512 עבר הירדן), ועוד עשרות מקומות ברחבי האימפריה.

- כנסית ס' פוליאוקטוס (526, נהרסה): יש סוברים שכאן נעשה הנסיון הראשון לקרוי אולם תפילה גדול בכיפות. שרידי העמודים, המצטיינים בעטוריהם, הועברו בעת מסעי הצלב לונציה וכיום הם מוצבים בסמוך לכנסית ס' מארקו.

- כנסית "האגיה סופיה" (532 עד 537): נחשבת כסמל ביזאנטיון וכאב טיפוס לבנית כיפה מושלמת על ריבוע באמצעות קימורים (פנדטים) פינתיים (גיאומטרית = חיתוך הכיפה).

- כנסיה האגיה אירנה (שונתה לאחר רעידת אדמה ב-740).
- "כנסית השליחים הקדושים" (532 עד 565): נהרסה לחלוטין לאחר הכיבוש העותמני. זכורה בזכות האיוורים הרבים שנותרו ממנה וכן הסברה ששימשה כאב טיפוס לכנסית ס' מארק בונציה.

ראוונה (איטליה) -

- המוסולאום של תיאודוריק מלך הגותים (526): בנין דו קומתי צנוע. לחלק התחתון (הקבר) ניתנה מבחוץ צורת הקטאגון (10 צלעות) ואילו מבפנים החלל בדימוי צלב.

הקומה העליונה צורתה כגליל מכוסה באבן ענק בצורת כיפה.

כנסית ס' ויטאלה (531) עד 548. המבנה בצורת אוקטגון עם כיפה בדומה ל"אוקטגון הזהב" באנטיוכיה (330), ס' לורנצו במילאנו (370), ס' סרגיוס וס' באככוס (526) בקונסטאנטינופול כולל בנין מעטפת דו קומתי (קרקע וגלריה). אבל בניגוד לקודמיו, גם מעטפת הבנין החיצוני היתה בצורת אוקטגון. הכנסיה כוללת פסיפסים המתארים את הקיסר יוסטיניאנוס, אשתו תיאודורה ועוד מנכבדי העיר ואבות הכנסיה.

כנסית "האגיה סופיה" (532 עד 537): נחשבת כסמל ביזאנטיון וכאב טיפוס לבנית כיפה מושלמת על ריבוע באמצעות קימורים (פנדטים) פינתיים (גיאומטרית = חיתוך הכיפה).

סיני - המנזר וכנסית ס' קאטרינה (540): המתחם שימש, כמו רבים אחרים דוגמתו, הן כמרכז דתי והן כמאחז צבאי. על-מנת לאפשר את קיומו נשלח למקום שבט של רומנים ששרתו את הנוזרים. צאצאיהם שהשתלבו במאות הבאות, חיים בסביבה עד היום.

אפסוס - כנסית יוחנן הקדוש (548 עד 565. נהרסה): מהחפירות הארכיאולוגיות והשיקום החלקי ידוע שהבנין היה בצורת צלב. האולם הראשי כוסה ב-4 כיפות ואפסיס (חצי כיפה) וכיפה נוספת בכל אחת מזרועות. סוברים שהבנין מתבסס על תוכנית כנסיית השליחים בקונסטאנטינופול. יש המיחסים את תוכנית "הצלב היווני" לכנסיה המקורית (450) שנהרסה ברעידת אדמה.

הכנסיה החשובה הראשונה, ס' סרגיוס וס' בכחוס, הושלמה בסמוך לביתו של יוסטיניאנוס (526), כשנה לפני עלייתו לשלטון כקיסר יחיד. יש להניח שהיה מעורב בתכנונה ובודאי שלא יכול היה שלא לראות את התקדמות העבודה. כנסיה זו, שצורתה כמתומן, מסתמכת על תקדימים כגון "אוקטגון הזהב" באנטיוכיה (300) וכנסית ס' לורנצו במילאנו (370). היא עצמה שימשה מקור השראה למתכנני ס' ויטאלה ב-ראוונה (48-531) ולימים גם לצוות שהקים (800) את הכנסיה המלכותית באכן עבור קארל "הגדול".

מה היו המסקנות אליהן הגיע יוסטיניאנוס כתוצאה ממהלך העבודה על כנסית סרגוס ובכחוס - על כך אין תשובה, אבל נראה שהשפיעה בדרך כלל שהיא על דרך מחשבתו, שאלמלא כן קשה להבין את השלב הבא, כאשר ניצל את החורבן הגדול שנגרם עקב מרד "ניקה" על-מנת לשקם ולפאר את הבירה.

אין ספק שגולת הכותרת של המבצע היתה בנייתה מחדש של כנסיית "האגיה סופיה" (7-532), שהיא מהגדולות בעולם. יחודה גם במספר פתרונות חדשים לחלוטין, שיהפכו מכאן ואילך למאפייני הסגנון הקרוי "ביזאנטי", כגון דרך בנייתה של כיפה על אולם מרכזי מרובע, בתוספת חצאי כיפות על-מנת לשוות לכנסיה צורה מלבנית של באזיליקה. כל אלה בנוסף לסגנון חדש לכותרות העמודים: מעין סלסלת תחרה עם עלי אקאנתוס - בדומה לתבליט שטוח של כותרת העמוד הקורנת.

שני האדריכלים האחראים להקמת הבנין המופלא הזה היו מאסיה הקטנה. האחד **אנטמיס איש טראלס** שהיה אדריכל, מהנדס ומתמטיקאי. קרוב לוודאי שיש לזקוף לזכותו את הנוסחה הגיאומטרית של הנחת כיפה עגולה על

כמו גם מהקיסרים שקדמו לו, מאז תחילת המאה ה-5, לא נותר דבר למעט תיאורים כתובים, כגון זה של יוסטיניאנוס הרכוב על סוס, שהועמד בכיכר האוגוסטאום. לעומת זאת ידוע לנו על אמנות התבליט מלוחות שנהב שנשלחו כמתנות עם כניסתם לתפקיד של אנשי חצר. בין אלו חשוב במיוחד הלוח הכפול של הקיסר אנאנסטאזיוס המתאר את דיוקנו ואת דיוקן **אישה** יושבים בתנוחה חזיתית קפואה על כס המלוכה, כשברכיהם פשוקות וכפות רגליהם מוטות כלפי מטה. אפשר שהתנוחה החדשה מקורה בדמות הפרש, אלא שהסוס איננו, כאילו לומר לא עוד אציל לוחם (פרש) המפקד על הממלכה מהאוכף אלא שליט החולש על עמו מכח בחירתו לכס הקיסרות. במילים אחרות הכס הוא הסמל. מכאן ואילך תאפיין תנוחת הישיבה החזיתית המפושקת את האמנות הקיסרית של ביזאנטיון והיא מופיעה כבר, בימי יוסטיניאנוס, גם בתאור הדמות העומדת: רגלים פשוקות וכפות מוטות מטה. כאן נעלמה הטית הגוף (קונטרה-פוסטו), שאפיינה את לידתו של הפיסול הקלאסי היווני. במקביל באותו תבליט של אנאסטאזיוס מופיעים גם תיאורים בסגנון רומי מאוחר, של משחקי קרקס. שילוב הסגנונות מופיע גם בלוחות השנהב המעטרים את כס הבישוף מאקסימיאנוס ראוונה, שנוצרו באותה תקופה לערך (553 עד 543), וכן בלוח השנהב מאוסף באבאריני המצוי ברומא. מספרם המצומצם של היצירות נובע ממספר גורמים: מקצתם אבדו בנסיבות שהזמן גרם, מקצתם כתוצאה מתנועת האיקונוקלאזם (ר' 717) ומקצתם בעת כיבוש הממלכה ע"י הטורקים מהמאה ה-11 ועד נפילת קונסטאנטינופול (1453).

פסיפס וצויר:

רוב היצירות הושמדו בתקופת האיקונוקלאזם (ר' 717). עם זאת ניתן לקבל מושג מה על אמנויות אלה (ר' גם פיסול ותבליט) משני מקורות עיקריים שבהן לא נגעה ידם של מנתצי הדמויות הקדושות: ראוונה באיטליה ומנזר ס' קאטרינה במדבר סיני. ב-ראוונה מצויים כיום שלוש דוגמאות: האחת, בכנסית הבאזיליקה ס' אפולינארה המתארים בשורות ארוכות קדושים מעונים וממולם גבירות חצר. השנייה, בכנסית האוקטון ס' ויטאלה, שבה שרדו התיאורים המפורסמים של הזוג הקיסרי, יוסטיניאנוס ותיאודרה ופמיליתם. אלה מלאי חיוניות צבעונית, שבוצעו, אולי, ע"י אומנים שנשלחו מסדנתו של יוסטיניאנוס עצמו. השלישית, בבית הטבילה, שאולמו מכוסה פסיפס צבעוני כמעין שטיח, בסגנון המרמז על כיוון חדש שימצא את בטויו בהמשך במסגד כיפת הסלע בירושלים (ר' 685).

במנזר ס' קטרינה (540), שנבנה ע"י יוסטיניאנוס, מצויים פסיפסים שסגנונם שונה בהרבה: מזיגה הרמונית של קלאסיקה עם תחושה דתית נוצרית. מסיבה זו נוטים לראות בהם אסכולה נפרדת, שמרכזיה היה אולי באלכסנדריה או באנטיוכיה. חיזוק לכך ניתן לקבל מסידרת ציורים של קדושים וארועים מהתנ"ך והברית החדשה המצויים אף הם בס' קאטרינה, שגם להם זיקה ברורה לסגנון הקלאסי הגם שממדיהם ואופיים אינטימיים בהרבה.

* *

אולם מרובע. מאז ימי נירון (545) נהגו לבנות כיפות על חדרים עגולים או מתומנים עם קשתות קטנות כמעין "כיווצים" על-מנת ליצור את המעבר לעיגול. עתה נמצא פתרון נקי יותר: הכיפה הונחה, מבחינה גיאומטרית, על כיפה גדולה יותר, שנקטמה מארבעה צדדים. בדרך זו נוצרו, לכאורה, ארבעה קשתות, כשביניהן קימור, כמעין "מפרש". לקשתות חוברו, מלפנים ומאחור, שני חצאים כיפות, על-מנת לקבל אולם מלבני. אבל מעבר לפתרון הגיאומטרי צריך היה גם לפתח טכניקת בניה מתאימה. אפשר שכאן סייע האדריכל השני, **איזידורוס איש מילטוס**, שהיה רב בנאי ומומחה לעבודות ביצורים. כך למשל שרשרת הברזל שהוצקה סביב הכיפה על-מנת למנוע את השקיעה. זאת ע"י חימום תוך שהיא מתכווצת ומתהדקת בעת הקרור.

דרישתו של יוסטיניאנוס לזרז את העבודה (הכנסיה הושלמה ב-5 שנים) גרמה קשיים רבים. החמור שבהם היה שקיעת קירות כתוצאה מטיט שלא התייבש כראוי. בשלב מסוים התערור החשש ליציבות המבנה, והאדריכלים ביקשו לפנות את האתר. אבל הקיסר ציווה להמשיך בעבודה ורק בדרך נס לא קרס המבנה. אפשר שבגלל הבניה החפזת, בנוסף להיותה שטוחה מדי, התמוטטה התקרה בעת טקס המוני רבים מהמתפללים נהרגו במפולת. לאחר מכן הוזמן בנו של איזידורוס (האב נפטר בינתיים) על-מנת לערוך שיפוץ מקיף. ידוע שבשלב זה חוזקו העמודים והכיפה הוגבהה במקצת. עם השנים שוב קרס חלק מהכיפה, אלא שהפעם הסתפקו בתיקון בלבד. היום נכנסים לבנין דרך פרוזדור כפול, אבל בתקופה העתיקה צריך היה, כנראה, לעבור תחילה דרך אטריום שנהרס. האולם המרכזי מקורה בכיפת ענק שקוטרה 31 מ' וקודקודה מתנשא לגובה 50 מטר מהריצפה, סביב הכיפה בחלקה התחתון - לכל היקפה - שורה של חלונות, וכדברי פרוקופיוס, ההסטוריון של יוסטיניאנוס: "דומה, שהיא תלויה בשרשרת זהב מן הרקיע".

מזמנו של יוסטיניאנוס ואילך הולכות ומתרבות הכנסיות בדמוי צלב הסגור ברבוע. יש סברה שתוכנית זו, הידועה בשם "**הצלב היווני**", מקורה במנהג לערוך את המיסה באמצע האולם, בעוד המתפללים ניצבים במעברים לאורך שלושה צדדים. ביוון ובאסיה הקטנה כיסו את המבנה בסידרת כיפות קטנות שנשענו על עמודים עבים - עיקרון שתחילתו כנראה בכנסית יוחנן הקדוש באפסוס (65-548). באזורים רחוקים שמרו על סגנון הבאזיליקה כמעט ללא זיקה לכיפות. כך למשל בנהרים, מצרים, איטליה ושאר מערב ארופה. לעומת זאת עתידים להתפתח בבולגריה ובארמניה סגנונות מתוחכמים מבחינה גיאומטרית, שגם להם זיקה מועטה להתפתחויות באזורי ההשפעה הישירה של ביזאנטיון. למרות מימדיהן הקטנים של כל הכנסיות, למעט "האגיה סופיה", שנבנו מזמנו של יוסטיניאנוס ואילך, נוצר בפנימיותן רושם של מרחב והבהירות. גרמו לכך שורה של מרכיבים, שביניהם הפסיפסים הבוהקים, ריבוי החלונות ומעל לכל פשטותם הגיאומטרית של החללים המקורים בכיפות וקמרונות.

פיסול ותבליט:

על טיבו של הפיסול התלת ממדי מזמנו של יוסטיניאנוס,

* *

כמושיע ואילו פוקאס, הקיסר הקודם, סולק והוצא להורג.

היות ולא נותרו כספים להחזקת צבא החליט הראקליוס לעצב את הממלכה באותה מתכונת צבאית שהיתה נהוגה בצפון אפריקה מאז ימי הקיסר מאוריס (ר' 582). בראש כל מחוז צבאי ("תימה"), העמיד מצביא בעל סמכויות בלתי מוגבלות כמעט בכל הנוגע לעניינים מקומיים. בו זמנית מונה גם אזרח לשרת לצידו, אם כי במעמד נחות ממנו.

כך קמה צורת ארגון חדשה: הגנה מרחבית של איכרים, ששרתו תמורת תשלום מזערי ומענקי קרקע. לאחר מכן הצליח לגייס, כפי שהיה בעבר, גם כוח צבאי מרכזי של שכירים מאומנים, שניתן היה להציבם לכל מקום כנדרש.

אירגונה של כל הממלכה למחוזות צבאיים מסמן את השלב הסופי במעבר אל הקיסרות הביזאנטית במלוא מובן המילה. כך למשל, עד לתקופתו של הראקליוס היתה הלאטינית שפתה הרשמית של הקיסרות ונשתמרו בה התארים הלאטיניים של פקידה הבכירים. אולם מכאן ואילך לא רק שהשירות הציבורי קיבל צורה חדשה ותארים יוניים, אלא שהשפה היוונית, שהשימוש בה הלך וגבר ממילא מהמאה השישית, גם היא קיבלה גושפנקה רשמית.

עם זאת, לא היו הצלחותיו של הראקליוס אלא פתרון חלקי. השבטים ממרכז חצי האי ערב, שנהרו אחר הנביא מוחמד (ר' 632), פשטו בסערה מן המדבר. אלה כבשו תוך עשר שנים את ארץ ישראל, סוריה, מצרים ופרס. את הצלחת הערבים מיחסים לכמה גורמים:

- 1) המלחמות הבלתי פוסקות בין פרס וביזאנטיון שהתישו את שתייהן.
- 2) הראקליוס בן ה-57 היה חולה מכדי לצאת בעצמו למערכה, בעוד שהמדיניות הביזאנטית קבעה שאין לתת למפקדים צבא חזק מדי מחשש למרד.
- 3) איבתם של הנוצרים המונופיסטים בסוריה ומצרים כלפי קונסטאנטינופול.
- 4) הפסקת התשלום לשבטים ששמרו בעבר על גבול המדבר, הן ע"י פרס והן ע"י ביזאנטיון.
- 5) האחדות החדשה של הערבים סביב מנהיגי האיסלאם.

אדריכלות:

רומא - הפאנתיאון הופך לכנסיה (ס' מריה של הקדושים המעונים). חשיבותו של ארוע זה לא רק בכך שבזכותו נשמר הבניין, אלא שהוא גם מעיד על בטחונה העצמי של הנצרות, שלא חששה להפוך מקדשים ותיקים לבתי תפילה. כמו כן ניתן ללמוד מכך על המצב הכלכלי הירוד, שדחף את אבות הכנסיה לכיוון זה.

סאלוניקי - הפיכת ארמון הקיסר גאלריוס לכנסיה (ס' גיאורגיוס), אלא שכאן, בניגוד לפאנתיאון ברומא, נעשו בבנין שינויים רבים.

פוקאס קיסר עד 610 (נרצח). יליד תראקיה (טורקיה, בולגריה). שימש כקצין זוטור בצבא הדאנובה. נשלח ע"י מפקדיו על-מנת לשכנע את הקיסר מאוריס לבטל את הצו לפיו עליהם להישאר בחורף מצפון לדאנובה (המטרה הייתה, כנראה, להקל על האיכרים במחוזות הגבול). משהגיע לבירה גילה שכאן פרץ מרד כללי בגין העלאת גובה המסים. מיד הצטרף למורדים והיה מעורב ברצח הקיסר ובנו. לאחר מכן הוכתר כקיסר. במקביל הותקף ע"י מלך פרס, בן בריתו של מאוריס. על-מנת שלא להלחם בשתי חזיתות קנה את ליבם של האווארים ע"י הכפלת הכופר השנתי ששולם להם. אבל הפרסים המשיכו להתקדם למיצרי הבוספורוס (608). פוקאס הצליח להשיג עצמו לא רק בגלל הכשלות הצבאית אלא גם בגלל מעשי רצח וטרור עד שהאוכלוסיה כולה קצה במשטרו והוא נרצח ע"י בנו של מושל צפון אפריקה הראקליוס (ר' להלן).

דת: פוקאס כמו קודמיו, מאז ימי יוסטינוס (ר' 518), בחר לחזק את הקשר עם אפיפיורות רומא ולהמשיך ברדיפת המונופיסטים בסוריה ומצרים ולא כל שכן את השומרונים והיהודים שנתרו בקיסרות.

מ"רומא החדשה" לביזאנטיון: לאחר מותו של יוסטיניאנוס (565), החלה להתפרק יצירתו המדינית. בשנת 568 פלשו הלומבארדים לאיטליה והביזאנטים הלכו ונהדפו

לאזור העיר ראוונה בצפון ודרום איטליה וסיציליה בדרום. הערים שנכבשו בדרום ספרד חזרו לידי הוויזיגותים (575, 631); מן הצפון פלשו האווארים (שבט טורקמני) והסלאבים, ומהמזרח הגיעו הפרסים, שכבשו (602) חלקים מסוריה, ארץ-ישראל ומצרים. הקיסרות עצמה הגיעה עד לסף אנארכיה ופשיטת רגל. כך היה מצבה העגום של קונסטאנטינופול כאשר הגיע אליה הראקליוס: עיר מושפלת שתושביה נאחזים בדבקות הולכת וגוברת בשרידי הקדושים.

עיוור: קיסריה (ארץ ישראל) -

בתקופה זו נבנתה בכספי תורם פרטי "הטיילת" הכוללת שני פסלים, הניצבים שם עד היום. האחד, באבן אדומה והשני, בשיש לבן. הפסלים הם משלהי תקופת הקיסרות הרומית והיו שבורים בעת שהוצבו. תופעה זו עשויה להצביע על מצבה של האימפריה כולה: אבדן דרך ונוסטלגיה לעבר - מול מציאות של התדרדרות כלכלית והזנחה.

610 הראקליוס קיסר, עד 641. נולד במזרח אנאטוליה (טורקיה) וכנראה שהיה ממוצא ארמני. אביו שימש כמושל צפון אפריקה, כאשר הגיעה הבקשה למושלי המחוזות השונים לבוא ולהציל את הקיסרות. הראקליוס שהיה כבן 35, הגיע לבירה בראש צי קטן וחיל עזר. הוא נתקבל

הפרסים כובשים את אנטיוכיה, עכו וירושלים (614), ואלכסנדריה (616).

ארץ ישראל - התקוה לגאולת הארץ מידי הנוצרים הביאה מתנדבים יהודים רבים (יש אומרים 20,000 איש) שהשתתפו בקרבות לשחרור ירושלים, שאף נמסרה לידיהם, אבל זמן קצר לאחר מכן פונו מהעיר. הסברה היא שהפרסים הופתעו לגלות שהם זוכים לאהדת האוכלוסיה, שהיתה נוצרית מונופיסטית ועוינת לקיסרות. אי לכך, החליטו לוותר על סיוע המתנדבים היהודים ולהוציאם מירושלים. גירסה נוספת - ממקורות נוצריים - אומרת שהטבח שעשו היהודים בנוצרים בירושלים וסביבתה הוא שהביא להחלטת הפרסים להרחיקם מהעיר. ראוי לציין שאין בהכרח סתירה בין שתי הגרסאות.

לאחר 12 שנות התארגנות הרלקיוס מתקיף את הפרסים: שחרור אסיה הקטנה (622) וארמניה (624). בעוד הרלקיוס שוהה בארמניה התחילה פלישה של אווארים מצפון ופרסים ממזרח, שהגיעו עד חומות קונסטאנטינופול (626), והבירה נאלצה להתגונן בכוחות עצמה. זמן קצר לאחר מכן חדר הרלקיוס לתוך פרס, דרך ארמניה, בסיוע פרשים כוזרים* (627). תוך שנה נכנעו הפרסים שויתרו על כל הכיבושים, כולל החזרת שרידי "הצלב המקורי" שנלקח מירושלים.

***הכוזרים**: שבט טורקמני מדרום רוסיה. עיקר כוחם נבע מסחר סוסים והשליטה על המסחר היבשתי בן המזרח למערב: תבלינים מהודו אבני חן ממרכז אסיה ומשי וחרסינה מסין. משהגיעו המוסלמים (661) נסוגו מאזורים שהחזיקו בהרי

* * * *

עליית האיסלאם

דת: נפטר מוחמד. מיסד האיסלאם. אחת הדתות המרכזיות בעולם (800 מליון נפש). נולד (570) במכה למשפחת האשם משבט קריש. אביו נפטר בטרם נולד ואימו בהיותו בן 6 וסבו כעבור שנתיים. מכאן ואילך חונך ע"י דודו, אבו-טאליב. החל לכתוב את הקוראן בהיותו כבן 40 (610), בהשפעת אחד ממקורביו שהוא נוצרי ומכרים יהודיים. שלוש שנים לאחר מכן החל להטיף את תורתו (613). כאשר גדלה ההתנגדות לפעולתו נאלץ לברוח עם נאמניו מ-מכה ל-יאתריב (היום מדינה). ארוע זה הידוע בשם "הגירה" משמש כתחילת מנין השנים של מאמיניו. (16 ליולי 622). כאן תווד בסכסוכים בין שבטים אליליים, נוצרים ויהודים. כאשר נואש מלשכנע את הציבור היהודי החליט לקבוע את כיוון התפילה למכה במקום ירושלים (624). במקביל חיזק את קשריו המשפחתיים עם כמה ממקורביו. האחת מבין 13 נשותיו האחת עאישה, היתה בתו של אבו-בכר

הקווקאז וקבעו את בירתם על שפת הים הכספי בסמוך לשפך הוולגה. בתקופה זו החלו להתפשט מערבה עד מעבר לדנייפר והשתלטו על השבטים הטורקמנים האחרים: אווארים, בולגארים, והונגרים וכן על השבטים הסלאבים שהחלו להתמקם באזור. על המשך חשיבותם של הכוזרים לביזאנטיון אפשר ללמוד משתי הקיסריות שהיו במוצאן נסיכות כוזריות: אישתו של יוסטיניאנוס II (ר' 685) ואישתו של קונסטאנטין V (ר' 741). נראה שבסמוך לשנת 800 התגירו כמה מראשי השבטים הכוזרים. יש הסוברים שחלק מיהדות רוסיה ובעיקר כת הקראים (נוסדה 767) תושבי קרים, שדיברו בניב טורקמני, מוצאם מהכוזרים המגויירים.

חשיבותם פחתה בגין לחץ שבטי הפצינגים, עד שבסופו של דבר הובסו ע"י סבאטיסלאב שליט קייב (965). מכאן ואילך הלכו ונעלמו הכוזרים, אם כי שמם ממשך להופיע עד למאה ה-12.

עם שובו מפרס החליט הרלקיוס, מטעמי חיסכון, על פירוק הצבא, כולל הפסקת התשלום לשבטים שומרי הגבול הערבי (מונופיסטים, יהודים ואלילים).

דת: הרלקיוס לא מנע אמנם את טבח יהודי ירושלים וערים אחרות בארץ ישראל, אבל בניגוד לצפוי לא התנקם בנוצרים המונופיסטים, שמיהרו לקבל את פני הפרסים כגואלים. אדרבא נראה שעשה מאמץ נוסף לקרב אותם אל הזרם המרכזי בנצרות ע"י פיתוח, בשיתוף אבות הכנסייה הארמנית, גירסא ממלכתית חדשה, "מונותליזם", שהייתה אמורה לגשר בין הפלגים. אבל כפי שהתברר בהמשך לא כך עלה הדבר.

(לימים החליף הראשון) והשנה חפסה, בתו של עומר (לימים החליף השני) במקביל חיתן את בתו, אום כולתום, לעותמאן (לימים החליף השלישי) ואת פאטימה לעלי (לימים החליף הרביעי). כולם יש לציין משבט קריש. עד מהרה התרבה ציבור חסידי. כעבור שש שנים (628) הורשה לבקר במכה ושנתיים לאחר מכן (630) נכנעה העיר בפני צבא מאמיניו (10,000). בהמשך סילק את הצלמים ממיתחם "אבן הכעבה": קודש הקודשים של שבטי ערב. מכאן ואילך הלך ופשט האיסלאם כשהוא דוחק את רגלי כל האמונות האחרות.

לפי דת האיסלאם נחשב מוחמד לשליח אלוהים ואחרון הנביאים לאחר משה וישו. בהקשר זה גם קבע את המושג "עם הספר", דהיינו התנ"ך, המתיחס הן ליהודים והן לנוצרים. על פי המסורת מוחמד נפטר בהיותו כבן 62.

הקוראן. הספר המקודש למוסלמים חובר ע"י מוחמד ונערך סופית (651) ממקורות שונים בתקופת עותמאן החליף השלישי (ר' להלן). הספר מחולק ל-104 פרקים (סורה) וסך פסוקיו עולה על 6,000, כהיקף חמשת חומשי התורה. הקוראן הכתוב בפרוזה, לעתים פיוטית, בתוספת משלים ודימויים לחיזוק הנאמר. את תוכנו של הקוראן ניתן לחלק לשלושה נושאים עיקריים ע"פ תקופות חיבורם: א) תיאורי יום הדין. ב) גדולת האל; סיפורי נביאים וויכוחים. ג) תוספות לספורי הנביאים וחזרות על נושאים קודמים. בין אלו כלולים דיני מלחמה ושלל; ויכוחים עם יהודים, נוצרים והמהססים; דיני פולחן; טוהרה, תפילה, צדקה, צום, עליה לרגל וכו'. איסורים: נשך וריבית, הימורים, שתית יין, אכילת חזיר, נבלות ודם; דיני אישות: נישואין, גרושין, ירושה; דרישות התנהגות: כיבוד אב ואם ודאגה לקרובי משפחה, יתומים, אלמנות, עוברי אורח, ועבדים. בנוסף ניתן למצוא בו את ראשית המשפט הציבורי הפלילי של המוסלמים, כגון עונש, גמול, כופר, מלקות והטלת מום בפושע. הקוראן, כמו כל כתבי הקודש, זכה לפרשנויות רבות. הראשונים סוכמו כבר בתחילת המאה ה-10. בהמשך, במאות ה-12 עד ה-13, נעשו נסיונות לפשר בין האיסלאם לבין הפלוסופיה השכלתנית בדומה ל"סכולאסטיקה" הנוצרית. כמו כן התפתחה גם פרשנות מסטית המנסה למצוא מובנים סודיים.

634

עקרונות האיסלאם. על המוסלמי לקיים חמש מצוות:

- א. אין אל מלבד אלה ומוחמד הוא נביאו.
- ב. מצוות התפילה חמש פעמים ביום.
- ג. מתן צדקה.
- ד. צום חודש רמדאן, כולל התנזרות מעישון וחיי אישות, מזריחת השמש ועד שקיעתה. תפילה בציבור ביום שישי.
- ה. והעליה לרגל למכה, לפחות פעם בחיים.

המסגד. ביתו של מוחמד שימש כמסגד ראשון ונחשב לאב טיפוס לאלו שנבנו אחריו. לכולם כמה מרכיבים משותפים:

- 1) מים שוטפים, בדרך כלל בצורת באר עם ברזים, לרחצה לפני התפילה.
- 2) מגדל (מינארט) ממנו נקראים המאמינים לתפילה.
- 3) גומחה ריקה (מיחראם) בקיר הפונה למכה.
- 4) במה גבוהה לדרשן (מינבאר).
- 5) עיטורים מגוונים, מהם גיאומטריים ומהם המתארים צמחים, ואפילו נוף, ובמיוחד פסוקים מהקוראן הכתובים באותיות מסוגנות.

המסגד נועד לקיום מצוות התפילה בציבור (לפחות 40 איש) ביום שישי, שהוא היום המקודש לאיסלאם, הגם שאין בו איסור מלאכה.

מוחמד אבו בכר החליף הראשון, 632 עד 634. (חליף = ממלא מקום הנביא) עסק בעיקר בגיבוש הפלגים המוסלמים שנוצרו לאחר מות מוחמד. אבו בכר השתייך לשבט קריש כמו כל החליפים מכאן ועד לחיסול השושלת (1517). בתו הצעירה עאישה, היתה נשואה למוחמד. שימש כיועצו של הנביא מאז תחילת "ההגירה" (622). כשנבחר לתפקיד כבר היה כבן 59 (יליד 573). בזמנו החלה תנופת הכיבושים של שבטי ערב (50,000 איש) בהנחיתו של עומר I.

עומר I החליף השני, עד 644. תחילת הכיבוש המוסלמי: נצחון בעזה ובית גוברין (634). חדירה לנהרים ופרס (635), תבוסת הביזאנטים בקרב הירמוך (636). נפילת ירושלים (638), קיסריה ואשקלון (640), אלכסנדריה וכל מצרים (642). עומר נולד (586) במכה למשפחה המסונפת, כמו מוחמד, לשבט קריש. תחילה נמנה על מתנגדי הנביא אבל בהמשך (618) התאסלם והתלווה אליו, כאשר נמלט למדינה (622). מכאן ואילך שימש בעיקר כמפקד הפעולות הצבאיות. בתו, חפסה, היתה נשואה למוחמד. עומר נרצח על רקע אישי, ע"י עבד פרסי, בהיותו כבן 56. בנוסף להיותו החליף, הכתיר עצמו עומר I בתואר "נסיך המאמינים" ובכך שילב את הזרוע הדתית עם המדינית, וקבע את אופיה התאוקרטי של הממלכה. כמו כן קבע את שנת ה'הגירה' (622) כשנת יסוד האיסלאם כולל מצוות העליה לרגל למכה.

636

קרב הירמוך. כדי לעצור את התפשטות הערבים שלח הראקליוס כח צבאי שהיה מורכב בחלקו הגדול מיחידות של ארמנים. כח זה התמקם בעבר הירדן בסמוך לנחל ירמוך. הערבים נאלצו לנטוש מיד את כל כיבושיהם כולל דמשק מחשש לכיתור. אבל הקרב הוכרע עוד בטרם התחיל כתוצאה מהחלטת המפקד הארמני להכתיר עצמו כקיסר בתמיכת נאמניו - מעשה שגרם לפילוג הכח. המפקד הערבי, שניצל את ההזדמנות, הצליח להשמיד את רוב הצבא הביזאנטי. עם זאת נדרשו עוד שנתיים על מנת להכניע את ירושלים (638) ושנתיים נוספות להכנעת קיסריה ואשקלון (640).

קונסטאנטין III קיסר. בנו הבכור של הראקליוס. הוכתר בהיותו בן 29 (נולד 612) שלט כמה חודשים. נאמר שנרצח אבל סוברים שנפטר משחפת.

הראקלונאס קיסר. גם הוא בנו של הראקליוס. הוכתר בהיותו בן 26 (נולד 615). שלט כמה שבועות. הואשם ברצח אחיו קונסטאנטין III. חובל בגופו וסולק.

קונסטאנס II קיסר, עד 668 (נרצח). בנו של קונסטאנטין III. הוכתר בהיותו בן 11 (נולד 630), לאחר מות אביו וסילוק דודו. עד הגיעו לבגרות

641

שלטו בממלכה חברי הסנאט של קונסטאנטינופול. בשנים אלו איבדה הקיסרות את השליטה במצרים ובארמניה (647). לאחר מכן נחל בעצמו מפלה קשה וכמעט שנהרג בקרב עם הצי המוסלמי, שתקף אותו מול חופי אסיה הקטנה, מצפון לקפריסין (655). בהמשך זכה להפוגה מסויימת כתוצאה ממלחמת הירושה על החליפות (ר' 656). קונסטאנס II לא היה אהוד היות ורצח את אחיו תיאודוסיוס (660) על-מנת למנות את בנו קונסטאנטין IV כקיסר שותף (ר' להלן). כעבור 3 שנים (663) יצא עם כוח גדול לאיטליה וכאן התישב בסיראקוז שבסיציליה. סוברים שהתכוון להפוך את האי למרכז ההתנגדות לאיסלם אולם התכנית סוכלה עם הרצחו, בהיותו בן 38.

דת: קונסטאנס II ניסה לחזק את האחדות הנוצרית סביב הגירסא החדשה, "מונותליזם", שפותחה ע"י סבו הראקליוס. אחד האמצעים שנקט בהם היה איסור הדיון בנושאי המחלוקות הדתיות. כאשר האפיפיור הביע התנגדות לאיסור זה פקד על המושל הצבאי באיטליה לעצרו, ולהביאו לקונסטאנטינופול. כאן נשפט ונידון לגלות באחת המצודות בחצי האי קרים, מקום בו נפטר כעבור זמן קצר (655).

אדריכלות: סיראקוז (סיציליה) -

הפיכת מקדש אתונה, לאחר תוספות שונות, לקתדרלה.

661

644 **עותמאן,** החליף השלישי עד 656. בן למשפחת אומיה משבט קריש. היה נשוי לאום כולתום בתו של מוחמד. נבחר כיושב ע"י עומר I. ארועים עיקריים: מרד בעיראק ובמצרים. הצי הביזאנטי מוזמן ע"י הנוצרים ומגיע לאלכסנדריה (645). הערבים משתלטים שוב על עיראק ומצרים (646). הקמת צי ערבי (649) ניצחון ימי ראשון (655). בזמנו של עותמאן הסתיים כיבוש פרס ונעשו נסיונות ראשונים להשתלט על לוב וטוניס. בשנה האחרונה לשלטונו פרצו כמה מרידות של הצבא הערבי נגדו. קבוצה אחת ממצרים הטילה מצור על ארמונו ולאחר כמה ימי קרב נרצח ע"י המורדים. מיד לאחר מכן פרצה מלחמת ירושה. עותמאן זכור גם כמי שציווה על חיבור הנוסח המוסמך של הקוראן.

656 **עלי** החליף הרביעי, עד 661. בזמנו פרץ סכסוך ירושה שהביא לפילוג האיסלאם לשני זרמים: הרוב הסוני והמיעוט השיעי הרואים בו את אחרון היורשים האמיתיים ממשפחת מוחמד. עלי נולד (600) במכה. אביו, אבו טאליב, גידל את מוחמד כאשר היה עדיין נער. כאשר אבו טאליב איבד את רכשו, אומץ עלי ע"י מוחמד והיה מראשוני חסידיו של הנביא. לימים נישא לפאטימה לבתו של מוחמד. לפי אחת המסורות היה אמור להבחר כחליף לאחר מות מוחמד

(632). אבל המנוי עבר ל-אבו בכר. כדי למנוע מלחמת אחים פרש ועסק בעיקר בענייני הדת. כאשר נרצח עותמאן, החליף השלישי (656) נבחר ע"י אזרחי העיר מדינה כחליף רביעי. עם זאת לא הצליח לקבל את שבעת האמונים של כל השבטים בעיקר משום שסרב להעמיד לדין את רוצחי עותמאן. בשלב זה עבר עם כל תומכיו לעיר כופא בעיראק, שהפכה למרכז שלטונו. מיד פרץ המרד הראשון, שהסתיים באותה שנה בקרב שנערך על יד בצרה בעיראק. קרב זה ידוע בשם "קרב הגמל" על שם עאישה, בתו של החליף אבו בכר ואשתו של מוחמד, שהצטרפה למורדים כשהיא רכובה על גמל (עאישה הוחזרה לביתה בתום הקרב). שנה לאחר מכן נאלץ להלחם ב- מועאביה, מושל סוריה, שסרב להישבע לו אמונים, שוב בגלל רצח עותמאן. שני המחנות נפגשו ליד ציפין בגבול סוריה ועיראק. מועאביה כמעט והובס, אבל ברגע האחרון ציווה על לוחמיו להניף את "הקוראן" על חודי הכידונים: מעין בקשה להפסקת לוחמה בין אחים מוסלמים ופניה לבוררות. עלי נטה לסרב אבל הצבא שבפיקודו קיבל את הבקשה. כתוצאה מהבוררות נדרשו גם עלי וגם מועאביה לפרוש (658). שניהם סרבו, הממלכה התפלגה לשניים. עלי נרצח כעבור שלוש שנים ע"י ערבי שהשתייך לפלג קיצוני, שסרב לקבל את מרותו.

מועאביה, החליף עד 680, מיסד שושלת בית אומיה. יליד מכה (602) התאסלם רק לאחר כיבוש מכה ע"י מוחמד. שרת כמפקד, ביחד עם אחיו יאזיד, בחילות ערב שסילקו את הביזאנטים מסוריה ומארץ ישראל. כאשר מת יאזיד (640) מונה כמושל דמשק ע"י החליף עומר I ומכאן השלים את כיבוש סוריה. לצורך זה גייס צבא, מקרב השבטים הערביים ששכנו מזה דורות על גבול סוריה והיו מורגלים לשיטות הלוחמה של הביזאנטים. במקביל הקים צי בעזרת הימאים הסורים. בזכות אלה הדף את כל ההתקפות של צבאות הקיסרות ואף יצא להתקפות נגד בהן כבש את קפריסין (649) ו-רודוס (654). בנוסף הביס את הצי הביזאנטי מול החוף הדרומי של אסיה הקטנה, מצפון לקפריסין: קרב שבו כמעט ונהרג הקיסר קונסטאנס II, בנו של הראקליוס (ר' 641), בגין היותו ממשפחת החליף עותמאן היה חייב לנקום את דמו. היות והחליף עלי לא העניש את הרוצחים סרב מועאביה להישבע לו אמונים (ר' 650). כאשר נרצח עלי (661) כבר שלט מועאביה בסוריה ארץ ישראל, ערב ומצרים. על-מנת להימנע ממלחמת אחים הצליח לשכנע את אלחסיין, בנו של עלי, לפרוש מכל תפקיד ציבורי בתמורה למענק שנתי. לאחר מכן הוכר מועאביה כמושל יחיד ע"י כל השבטים, אם כי רבים סרבו לקבל את מעמדו כראש האיסלאם (חליף). כתוצאה מכך קיבל שלטון בני אומיה אופי חילוני (מלך). אי לכך בחרו לקבוע את המרכז המדיני

יאזיד I, החליף עד 683. בנו של מואעביה, לבית אומאיה. העלה לשלטון בהיותו בן 35 (נולד 645). בזמנו פרצו כמה מרידות, ביניהן, היותר מפורסמת, בראשות אלחאסין, בנו של עלי. הקרב נגדו נערך ליד כרבאלא, בעיראק. אלחאסין היה בטוח שלא יאונה לו כל רע בזכות היותו נכד הנביא מוחמד. אבל צבאו של יאזיד שחט את המורדים כולל אלחאסין ואחרים, מהם ממקורבי הנביא. כתוצאה מכך הפך הפלג השיעי של חסידי עלי לעובדה מוגמרת (ר' גם 661). האירוע זעזע והשניא את יאזיד על כל המוסלמים. עם זאת חלו בתקופת שלטונו הקצר שיפורים מנהליים רבים, כמו כן הקל את נטל המיסים, על כמה קבוצות של נוצרים. מאידך ביטל, משום מה, את ההקלות שניתנו לשומרונים לאחר שעזרו למוסלמים בכיבוש ארץ ישראל וסוריה. יאזיד נפטר לפתע, בשנה השלישית לשלטונו, בהיותו בן 38.

מרוואן I, החליף עד 685. בן משפחת אומיה נולד (623) במכה. מונה כמושל העיר מדינה וסביבתה (חג'אז) ע"י מואעביה I. בעלותו לכס החליפות כבר היה בן 62 וכעבור פחות משנה נפטר ממחלה או הרעלה. בזמנו לא חדלו מרידות השבטים הערביים בחליפות והמלחמות בין פלגי האיסלאם. על-מנת להבטיח את החליפות לבנו עבד אל מליך, חיסל את מרבית היריבים האפשריים. ע"י כך גם הביא ליתר ריכוז של השלטון בידי משפחת אומיה בכלל ומשפחתו (מארוואן) בפרט.

עבד אל מליך, החליף עד 705. בנו של מרוואן I, לבית אומאיה. נולד (646) בעיר מדינה, ערב. כאן התחנך אצל טובי אנשי דת האיסלאם. כבר בגיל 16 (662) הוטלו עליו משימות מנהליות ע"י החליף מואעביה מיסד שושלת אומאיה. לימים, סולק ע"י אזרחי מדינה, (683). עבד אל מליך הצליח רק בקושי לחזור ל-מדינה בראש צבא החליף יזיד I. כעבור שנה (684) מונה אביו מרוואן I כחליף ועם מותו נבחר הוא עצמו כחליף. בשלב זה כבר שררה אנרכיה בכל מזרח האימפריה. שבטים מורדים שלטו באזורים שונים כגון מכה, עיראק ומרכז אסיה. פלגים של מוסלמים כגון השיעה ואחרים אף הם עוררו מרידות בתוך מרידות. בנוסף התרבו התקפות הביזאנטים על גבול סוריה. לעבד אל מליך ומפקדי צבאו נדרשו 7 שנים עד שהצליחו להחזיר את סמכות אומיה באימפריה (697). בינתים נמשכה התקדמות הערבים בצפון אפריקה. כאן הצליחו להשתלט לאחר 18 שנות לחץ על קארטגו, המרכז המנהלי של הביזאנטים בצפון אפריקה (698). עבד אל מליך נפטר בדמשק בהיותו בן 59. אחריו משלו בזה אחר זה שלושת בניו: אל וואליד, סולימן ויאזיד II. עבד אל מליך זכור היום בזכות שלושה מבצעים עיקריים: קביעת הערבית כשפה רשמית, יציקת מטבעות

בדמשק, בסמוך לגבול בזאנטיון ועל פרשת הדרכים בין ערב נהרים ופרס ומצרים. ראוי לציין שבחמש שנות המאבק עם עלי שילם כופר שנתי לקיסר קונסטאנס II (61-656), אולם, מיד לאחר מכן החל בחדירות קיץ שנתיות לתוך אסיה הקטנה עד לחומות קונסטאנטינופול (669), ואף הטילו עליה מצור ממושך (8-674). חדירות אלה נועדו, ככל הנראה, לשלוש מטרות: למנוע התארגנות ביזאנטיון להתקפת נגד, שמירה על כושר הצבא בסוריה ומילוי דרישת האיסלאם למלחמת קודש (ג'יהאד). במקביל הצליח לשמור על איזון פנימי בין השבטים הערבים ע"י אירגון מסעות כיבוש שהגיעו במערב עד לגבול טוניס ובמזרח עד לגבול הודו ומרכז אסיה (טארקנט, סמרקנד, בוכרה). מבחינה מנהלית שילב מואעביה את השיטות שהיו מקובלות תחת שלטון ביזאנטיון ופרס ואף העסיק אנשי מינהל ותיקים ורובם לא מוסלמים (נוצרים זורואסטרים ויהודים). במסגרת זו מיחסים לו את הקמתם של שני משרדים ממשלתיים ("דיוואן"): האחד לענייני כספים והשני דואר שליחים. אבל מעל לכל יש המחשיבים את החלטתו הנחושה לאלץ את השבטים לקבל את בנו יאזיד כיוורש. בכך הבטיח את המשכיית של השושלת וחוסנה של האימפריה הערבית. מואעביה נפטר לאחר 20 שנות שלטון, בהיותו כבן 78.

עיוור:

דמשק נקבעת כבירת האימפריה האיסלאמית של בית אומאיה.

668 קונסטאנטין IV, קיסר, עד 685. בנו הבכור של קונסטאנס II. עלה על כס המלוכה בהיותו בן 10. בצעירותו נוהלה המדינה ע"י הסנאט. בשנים אלו הגיעו המוסלמים, בראשות החליף מואעביה, דרך היבשה והים עד שערי קונסטאנטינופול והטילו עליה מצור קצר (669) ומצור שני שנמשך 4 שנים (8-674). כשנה לאחר מכן חצו הבולגארים את הדאנובה (679). הפעם נאלצו הביזאנטים לשלם להם כופר שנתי ואף הכירו בעצמאותם. קונסטאנטין IV ניסה, כמו אביו קונסטאנס II, להעביר את הבירה חזרה לאיטליה. רעיון זה סוכל כאשר נרצח בדרכו לרומא בהיותו בן 37.

דת: בניגוד לקודמיו, הראקליוס וקונסטאנס II, נואש כנראה מהסכוי לחזור למחוזות שנכבשו ע"י האיסלאם, אי לכך ויתר על גירסת הפשרה, "מונותליזם", שהרחיקה ממנו את האפיפיורות ברומא. תפיסה זו עולה בקנה אחד עם נסיונו להעביר את המרכז הקיסרי לאיטליה (ר' לעיל).

679 הבולגארים (ר' 540) מקימים מדינה על גבול הדאנובה, הנושאת את שם עד היום (חוסלה ~~עבור 26 שנה - 705~~).

ראשונות של האימפריה ומעל הכל, בנין מסגד
כיפת הסלע בירושלים.

אדריכלות: ירושלים -

מסגד כיפת הסלע. מיצירות המופת בכל הזמנים.

685 יוסטיניאנוס II קיסר, עד 695. בנו של
קונסטאנטין IV. הוכתר בהיותו בן 16 (נולד 669).
נודע כבעל נטיות לעריצות ואכזריות אבל גם
כשליט מוכשר. בשנים הראשונות לשלטונו חתם
על הסכם עם הערבים לפיו שילמו לו מס לאחר
שהסכים שתוף פעולה באזורים כגון ארמניה
וגרוזיה. לאחר מכן (9-688) יצא להכניע את
השבטים הסלאבים שהתיישבו בתראקיה (היום
דרום בולגריה). רבים מהם גויסו לצבא הקיסרי
ומקצתם יושבו כחקלאים-לוחמים במזרח אסיה
הקטנה. כעבור שנתיים הסתכסך עם המוסלמים
שסילקו את צבאו מארמניה (692). בתחום הפנים
נקט במדיניות של גבית מסים אכזרית, שגרמה
למרד (695) שבמהלכו הוכתר קיסר חדש בשם
ליאוניס (ר' להלן). יוסטיניאנוס II נתפס, אפו
נחתך, והוא נשלח לגלות לחצי האי קרים.
כעבור מספר שנים גילה מזימה להכניסו לכלא
ואולי אף לרצחו. אי לכך נמלט אל הכוזרים, שהיו
מתומכי משפחתו, מאז ימי הראקליוס (ר' 610).
כאן נישא לאחותו של מנהיג השבט. לאחר זמן
קצר שוב חשש לחייו, כשנודע לו מפי אשתו
שהקיסר טבריוס II (ר' להלן) שיחד את מנהיג
הכוזרים על-מנת לרצחו. בשלב זה נמלט אל
הבולגארים ובעזרתם עלה על קונסטאנטינופול,
שפתחה בפניו את השערים (705). וכך לאחר 10
שנות גלות חזר כמנצח לכס הקיסרות, למרות
שאפו החתוך, פסל אותו לכאורה מלשמש
בתפקיד. בהמשך ערך טבח גדול בין שונאיו
האמתיים והמדומים עד שהשניא עצמו אפילו על
תומכיו. שש שנים לאחר שובו לשלטון (711) מרד
בו אחד ממפקדי הצבא שהוכתר כקיסר תחת
השם פיליפיקוס (ר' להלן) ואילו יוסטיניאנוס וכל
משפחתו, צאצאי הראקליוס, הוצאו להורג.

695 **ליאוניס** קיסר ביזאנטיון, עד 698 (נרצח).
הוכתר הקיסר בפועל בעת גלותו של יוסטיניאנוס
II.

697 המוסלמים מסלקים את הביזאנטים מצפון
אפריקה (מאחז אחרון 711).

698 **טיבריוס III** קיסר, עד 705 (נרצח). הוכתר כקיסר
בפועל בעת גלותו של יוסטיניאנוס II.

המאה השמינית

700 עד 799

705 יוסטיניאנוס II קיסר, עד 711. חזר לשלטון
בעזרת הבולגארים. טבח את כל אויביו
האמיתיים והמדומים, עד שלבסוף מרד בו

פיליפיקוס (ר' להלן) שחיסל את מרבית בני
משפחת הראקליוס וידידיהם.

וואליד I החליף עד 715. בנו הבכור של החליף
אל-מליך לבית אומאיה. היה בן 37 בעלותו
לשלטון (יליד 668). נודע כאדם דתי בעל יחס
מיוחד לארכיטקטורה (ר' להלן). אירועים
עיקריים: הרחבת הכיבוש מרכז אסיה. חדירה
ראשונית לעמק האינדוס, הודו. כיבוש ספרד מידי
הויזיגותים. הפלישה לספרד החלה ליד מיצר
גיברלטר, הקרוי על שם טאריק מפקד הצבא
המוסלמי בערבית: ג'אבל טאריק (ג'אבל= הר).

תרבות: הערבית נקבעת כשפת המדינה. מינוי
ערבים במקום נוצרים בשרות הממלכת.

עיון: ארץ ישראל -

יסוד **רמלה** כמרכז מנהלי של הארץ. העיר המקורית נבנתה
כנראה, כמתחם מבוצר על גבעת חול (בערבית רמלה=חול)
כללה את המסגד הלבן (נהרס) ובריכה ממים תתקרקעים.
לימים משגדלה העיר נבנתה במרחק מה בריכת מים שניה
(ר' 780) ומגדל תצפית שהיה צמוד למסגד הלבן (ר' גם
1260).

אדריכלות: האיסלאם -

דמשק - קתדרלת יוחנן הקדוש מופקעת מידי הנוצרים
והופכת למסגד לאחר הרחבה ניכרת (עד כה שימשה
הקתדרלה מוסלמים ונוצרים עם מחיצה ביניהם).
קוצר עמרה - ארמון מצודה 80 ק"מ ממזרח לרבת עמון.
מדינה (ערב) - מסגד הנביא.
ירושלים - מסגד אל-אקצה.
כנרות (ליד כנרת) - ארמון מלכותי (לא הושלם, נהרס
ברעידת אדמה בשנת 747).

711 פיליפיקוס קיסר עד 713. בן למשפחת אצולה
מהעיר פרגאמון במערב אסיה הקטנה. הוגלה ע"י
הקיסר טבריוס III לאחד האיים במערב יוון
לאחר שטען לזכותו לרשת את הכתר. הוחזר ע"י
יוסטיניאנוס II שבחר בו ע"מ לדכא מרד שפרץ
בחצי האי קרים (711). כאן חתם על חוזה הבנה
עם המורדים שבחרו בו כקיסר, תחת השם
פיליפיקוס. מיד לאחר מכן הפליג
לקונסטאנטינופול, מקום בו רצח את יוסטיניאנוס
ה-II ושאר צאצאי הראקליוס. בעיתו העיקרית
של פיליפיקוס נבעה מפלישת הבולגארים,
שהטילו מצור על קונסטאנטינופול (712). במקביל
איבד במזרח כמה ערים שנפלו לידי המוסלמים
(713) באותה שנה מרדו בו הסנאט ואזרחי הבירה
שעודדו את מפקדי הצבא לתפוס את הקיסר
שסולק לאחר שעניו נוקרו. פיליפיקוס נפטר זמן
קצר לאחר מכן.

דת: פיליפיקוס תמך בגירסת "המונטליזם"
שחברה ע"י הקיסר הראקליוס, כפשרה בין
הקתוליות של רומא והמונופיזם בסוריה

ומצרים. כתוצאה מכך סרב האפיפיור להכיר במעמדו כקיסר.

713

אנאסטאזיוס II קיסר עד 716. סולק למנזר. שימש כמזכיר כללי של הקיסר פליפיקוס. לאחר המרד שהביא לסילוקו של פליפיקוס נבחר כקיסר תחת השם אנאסטאזיוס. בתקופה קצרה שמשל חיזק את חומות קונסטאנטינופול, אירגן מחדש את הצי עם בסיס פעולה באי רודוס, שלח את ליאו "האיסאורי" (לימים קיסר) לגבול סוריה על-מנת להדוף את המוסלמים. כעבור שנתיים פרץ מרד בדרום מערב אסיה הקטנה, מקום בו בחר הצבא בקיסר חדש: גובה מסים בשם תיאודוסיוס, שהוכתר לאחר שישה חודשי מלחמת אזרחים (716). אנאסטאזיוס נמלט למנזר הסמוך לעיר תסאלוניקי. כעבור 5 שנים ניסה לחזור לשלטון, אבל נתפס ע"י הקיסר ליאו III, יורשו של תיאודוסיוס, שהוציא אותו להורג (720).

ד: אנאסטאזיוס ביטל את ה"מונוטליזם" והביא לפיוס בין הקיסרות לאפיפיורות רומא.

716

תיאודוסיוס III קיסר עד 717. גובה מסים מדרום מערב אסיה הקטנה. נבחר ע"י הצבא המקומי שמרד בקיסר אנאסטאזיוס II. תומכיו הצליחו להכנס לקונסטאנטינופול לאחר מצור שערך שישה חודשים. אנאסטאזיוס II נמלט למנזר. בהמשך אולץ לוותר על הכס ע"י מפקד חיילות המזרח, ליאו III "האיסורי", שהוכתר תחתיו. תיאודוסיוס III נכנס למנזר ליד העיר אפסוס וכאן סיים חייו כאלמוני.

717

עומר II החליף עד 720. בן למשפחת אומאיה וצאצא, מצד אימו, של עומר I החליף השני. מונה כחליף, ע"י סולימאן, בתקופה שיצליח להפיג את המתח בין הערבים ובין המתאסלמים החדשים שהחלו לדרוש שיפור במעמדם. עומר II, בנו של מושל מצרים, נולד והתחנך במדינה, ונודע בזכות השכלתו ונאמנותו הדתית. בהיותו כבן 24 (יליד 682) מונה כמושל חג'אז (ערב המערבית), פעולותו הראשונה כחליף היתה הפסקת המצור על קונסטאנטינופול שעלתה הון עתק ורוקנה את קופת הממלכה. לאותה מטרה צימצם את מספר הפשיטות, למזרח ביזאנטיון. בתחום מדיניות הפנים סילק כמה מושלים מושחתים והעניק למתאסלמים את אותן הקלות במס שחלו על הערבים. כמו כן פיצה בכל מקרה אפשרי את הנוצרים על הפקעת כנסיות ואף הקל את נטל המסים על כמה מקהילותיהם. אפשר שצעדים אלה, שגרמו לירידה משמעותית בהכנסות, נועדו לזרז את התאסלמות האוכלוסיה הלא ערבית באימפריה.

ליאו III קיסר, עד 741. מיסד השושלת ה"סורית". זכור כמחולל האיקונוקלאזם (הרס התמונות הקדושות). נולד בעיירה קטנה על גבול

סוריה (675). כבן לשושלת סורית אמידה שהיגרה עוד בהיותו ילד לתראקיה. בצעירותו התגייס לצבא וצורף למשמר הקיסרי ע"י יוסטיניאנוס II לאחר שסייע לו לחזור לשלטון (705). אבל בהמשך נראה כלא אמין ונשלח לגבול המזרחי בתקופה שלא יחזור. לעומת זאת הקיסר הבא, אנאסטאזיוס II (713) העלה אותו לדרגת מושל צבאי של המחוז הגדול ביותר באסיה הקטנה. בהמשך סרב להכיר בקיסר תיאודוסיוס III (715). בינתיים החלה חדירה של צבאות החליף סולימאן לביזאנטיון (ר' 715).

ליאו III שיתף פעולה עם המוסלמים, שסיעו לו להגיע איתם עד קונסטאנטינופול. כאן נכנס לעיר בעזרת יודים. תיאודוסיוס נשלח למינזר וליאו הוכתר במקומו. בשלב זה היה אמור למסור את הקיסרות לידי המוסלמים אלא שבמקום זאת חיזק את ידי הנצורים. כמו כן הצליח לשרוף חלק מהצי הערבי בעזרת "האש היוונית" (תערובת נפט) ובנוסף שכנע את הבולגארים להתקיף את הערבים מהעורף. החליף הבא, עומר II (ר' לעיל), החליט להחזיר את צבאותיו ואת יתרת הצי הערבי לסוריה.

בסמוך לאחר מכן חיזק את מעמד הקיסרות באיטליה ע"י דיכוי מרד הצבא באי סיציליה. בהמשך סיכל נסיון להחזיר את תיאודוסיוס (720). כמו כן חתם על הסכם עם הכוזרים ואף חיתן את בנו קונסטאנטין לבתו של ראש השבט. בדרך זו הבטיח את מושבותיה של ביזאנטיון באזור קרים ואף רכש בן ברית במלחמתו במוסלמים, שניסו לפלוש לדרום רוסיה דרך הרי קווקאז. בנוסף הידק את קשריו עם הבולגארים על-מנת לאפשר את ריכוז הצבא לפעולה כנגד הערבים במזרח אסיה הקטנה. כאן זכה לניצחון צבאי (740), שהחזיר לקיסרות כמה מערי הגבול. ליאו נפטר בקונסטאנטינופול בהיותו כבן 66.

ליאו III זכור גם כמו שהחל בעידכון ואסף החוקים של יוסטיניאנוס (ר' 518) על-מנת להתאים אותם לסטנדרטים המקובלים בזמנו. בין אלה ביטול עונש המוות על עברות מסוימות והחלפתו בהטלת מומים. ראוי לציין שדווקא מעשים אלה, שכוונתם הייתה אולי לטובה בזמנם, לא חדלו מלעורר סלידה במערב.

ד: מעורבותו של ליאו III בתחום הדת היתה החלטית כמו כל מעשיו. כבר בשנה החמישית לשלטונו (722) החל במאבק נגד פלגים נוצריים שצמחו במחוזות השונים. כמו כן ציווה לנצר את כל היהודים בתחומי הקיסרות. פעולות אלו שנמשכו, גם ע"י יורשיו, גרמו להרג המוני ולבריחתם של הניצולים אל מחוזות האיסלאם. בהמשך פתח במסע נגד הערצת האיקונים, דהיינו התמונות הקדושות (726). יש סוברים שהושפע בילדותו מהאיסלאם (ידוע שדיבר ערבית) אבל גם מתפיסות דומות, שרווחו מזה דורות באזורי הגבול המזרחי של הקיסרות. זמן מה לאחר מכן

הנזיר בדה (BDE) מחבר את תולדות הכנסייה האנגלית.

ביזאנטיון - נצחון גדול על צבא האיסלם מביא לייצוב הגבול המזרחי של אסיה הקטנה. במלחמה זו נתמכו הביזאנטים בחיל פרשים שכירים של בולגארים וכוזארים.

קונסטנטין V קיסר ביזאנטיון עד 775. בנו של ליאו III "הסורי". קיסר שותף מגיל 2 (יליד 718). מרבית שנותיו, לפני ואחר עלייתו לכס השלטון, לחם כנגד הבולגארים והערבים, אבל זנח את המחוזות בצפון איטליה והעיר ראוונה וסביבתה נפלו בידי הלומבארדים (751). כתוצאה מכך נאלצו הנוצרים בראשות האפיפיור ברומא לבקש את חסות המלכים הפראנקים בצרפת. קונסטנטין, כמו אביו, היה איקונוקלאסט מושבע: רדף את אבות המנזרים שהתנגדו למדיניותו. עמדתו זו כמו גם אובדן ההשפעה בצפון איטליה פתחו את הדרך לקראת פילוג הנצרות בין מזרח למערב.

אל-וואליד II, החליף עד 744, בנו של יאזיד II, לבית אומאיה.

מארוואן II, החליף עד 749. אחרון החליפים האומאיים שמשלו על כל האימפריה המוסלמית. נהרג במצרים כשנמלט לאחר שצבאו נחלה מפלה מוחצת במרד המוסלמים במזרח בראשות עבאס (ר' להלן). מארוואן II היה נכדו של החליף מארוואן I. פעל 12 שנה כמושל ארמניה ומחוזות סמוכים בצפון. לצורך זה אימץ צבא שכירים שהחליף את השבטים הערביים. כמו כן אימץ את אנשיו ללוחמה בפלוגות וגדודים מלוכדים על פי הדגם הביזאנטי, בניגוד לערבים שהתקיפו בשורות ארוכות. עם מותו של אל-וואליד פרץ מרד כללי. מארוואן שהיה כבר בן 60 (יליד 684) מיהר דרומה. כבש מחדש את סוריה ונתקבל כחליף ע"י נאמני בית אומאיה. מכאן המשיך וסילק תוך שלוש שנים את המורדים מעיראק וחיגיז (747). בשלב זה זכה גם לנאמנות המושל במצרים. אבל בינתיים התלכדו נגדו במרכז אסיה, השיעים, ואחרים שהתנגדו לאופי החילוני של החליפות (746) אלה בחרו את **אבו אל-עבאס** צאצא דודו של הנביא מוחמד, שנראה להם כמתאים יותר לכס החליפות. הקרב המכריע נערך בעיראק על אחד מיובלי החידקל. מארוואן II נחל מפלה מוחצת (749). ערי סוריה פתחו מיד את שעריהן בפני המורדים בעוד שעבאס ונאמניו עורכים טבח כללי בבני אומאיה ותומכיהם. מארוואן II עצמו נמלט למצרים וכאן נרצח כעבור מספר חודשים בהיותו בן 66.

(730) הוציא צו רשמי להשמדת האיקונים (איקונוקלאזם). הצו נתקל בהתנגדות של חלק מהממסד הדתי שפוטר והוחלף, ורבים מהם נענשו בחומרה רבה: מלקות, מאסר וגלות. האיקונוקלאזם נחשב לכפירה בעיני האפיפיורים ברומא שניסו למנוע את ביצועו ב-איליריה (קרואטיה) ודרום איטליה, שהיו כפופים למרותם הדתית אבל תחת שלטון ביזאנטיון. יש סברה שסכסוך זה דחף את האפיפיורות לעבר הפראנקים מחד וגרם להתעררות השלטון הביזאנטי במערב מאידך.

יאזיד II, החליף עד 724. בנו של החליף עבד אל מליך לבית אומאיה (ר' 685). זכור כמי שהיה להוט אחר משחקים ומוזיקה. השאיר את הטיפול בענייני הממלכה לנציביו. אלה ניסו בדרכים שונות לשקם את אוצר הממלכה ע"י הטלת מסים הן על הערבים, והן המוסלמים החדשים, ובעיקר על הנוצרים. בתחילת שלטונו מרדו הצבאות הערביים במחוזות המזרח (עיראק, פרס ומרכז אסיה) שחוסלו בקרב מכריע במרכז עיראק (720).

הישאם, החליף עד 743. זכור בזכות שלטונו הארוך יחסית, שבו שרר זמנית השלום בממלכת האומאם. נולד בדמשק בנו של החליף עבד אל מליך (ר' 685) ואחיו הצעיר של יאזיד II. בעלותו לשלטון היה כבן 32 (נולד 691). עד לשלב זה לא הוטלו עליו משימות חשובות. בתקופת שלטונו הגביר את מאמצי הפיוס בין המוסלמים מקביל לשכלול מערכת המסים. כמו כן נודע בזכות מפעלי בניה ברובם מבצרים על גבול ביזאנטיון, מקום בו נמשכו הפלישות הקיץ השנתיות, שהחלישו את שני הצדדים. בשלהי תקופתו (740) מרדו השבטים הצפון אפריקאים, שהתאסלמו אבל לא זכו להקלות במסים למרות נאמנותם כלוחמים למען הדת החדשה. המרד דעך כעבור שנתיים, אבל הערבים איבדו את האחיזה במרבית השטח, למעט כמה ערים מרכזיות כגון קיריאה בטוניס. בו זמנית הלכה וגברה ההתנגדות לבית אומאיה גם במזרח (עיראק, פרס ומרכז אסיה), כאן התחבר המיעוט השיעי עם היותר קיצוניים שבין הסונים. חיבור זה עתיד להפיל את בית אומאיה. הישאם עשה מאמץ למנות את בנו כיוורש, אולם בסופו של דבר נבחר בן אחיו אל-וואליד II.

צרפת - מנהיג הפראנקים, שארל מרטל (שלט 715 עד 741) מביס את חיל החלוץ הערבי ליד פואטייה, במרכז צרפת, ועוצר את התפשטות האיסלם במערב אירופה.

ספרות: אנגליה - תקופת חיבור האפוס באוולף (BEOWULF).

- 750 **אבו עבאס** "א-ספיה" החליף עד 754. נצר של אבו-עבאס (נפטר 653) דודו של הנביא מוחמד. השושלת, הקרויה על שמו, החלה במאבק לשלטון כשלושים שנה קודם לכן (718) בעזרת השיעים ומוסלמים פרסיים שהשתלטו תחילה על מרכז אסיה ובהמשך הביסו את החליפים האומאיים בעיראק (749). לאחר מכן זכה לכינוי, "א-ספיה" (המחסל) בגלל רצח משפחת אומייה ותומכיהם. במקביל התנתק מהמיעוט השיעי ואף החל לרדוף אותם. אבו-עבאס נפטר בהיותו כבן 32.
- 751 **איטליה** - כתוצאה מהסכנה המיוחדת מצד האיטליים מועבר צבא בזאנטיון למזרח. ראוונה נופלת לידי הלומבארדים. סוף מעמד ביזאנטיון כמעוז הנצרות בצפון איטליה.
- 754 **רומא** - האפיפיור מכתיר את פאפין III (שלט 747 עד 768) כמלך הפראנקים ומוצא בו בן ברית חדש במקום ביזאנטיון.
- 754 **אבו ג'עפר אל-מאנסור**, החליף עד 775. אחיו (למחצה) של החליף אבו-עבאס "א-ספיה" (אמו הייתה שפחה ממרוקו). אבו-ג'עפר זכור כמי שהעביר את מרכז החליפות לעיראק מקום בו בנה לעצמו עיר חדשה: בגדאד (762), כנראה במטרה להתרחק מהמוקדים הערביים בעיראק: בסרה בדרום ו-כופה בצפון. בנייתה של בגדאד נחשב גם לשלב המעבר של החליפות לגנוני המלוכה שהיו מקובלות בפרס הסאסאנית ובביזנטיון, כולל מינוי ווזירים (שרים) פרסיים לתפקידים מנהליים. אל-מאנסור נפטר בדרכו למכה בהיותו בן 66.
- 756 **עבד א-רחמן**, צאצא של בית אומאיה נמלט, בסיוע חיילים נאמנים, מהטבח שערכו העבאסים בבני משפחתו והגיע לספרד (אימו היתה ממוצא צפון אפריקאי), כאן יסד ממלכה עצמאית. שושלת זו המשיכה להתקיים עד שנת 1033.
- 763 **עירור:** העברת בירת החליפות מדמשק לבגדאד - ע"י החליף אל מאנסור.
- 775 **ליאו IV**, "הכוזרי", קיסר ביזאנטיון, עד 780. בנו של קונסטאנטין V. קרוי "הכוזרי" היות ואימו הייתה נסיכה כוזאית מדרום אוקראינה - בני בריתם של הקיסרים במלחמתם כנגד הבולגארים מחד והערבים בהרי קוקוז מאידך. עלה לכס השלטון בהיותו בן 26 (יליד 749) על פי דרישת מפקדי הצבא ותמיכת הסנאט בקונסטאנטינופול. בו זמנית הוכתר גם בנו קונסטאנטין VI כקיסר שותף (ר' 780). בזמנו פרצה מלחמת אחים בין הבולגארים שאילצה את מלכם החאן טלריג לבקש מקלט זמני בביזאנטיון (776-7). ליאו IV ניצל את ההזדמנות על-מנת להשכיח שלום על הגבול הצפוני ואף השיא את החאן לבת דודתה של אישתו הקיסרית אירנה. כתוצאה מכך יכול היה לחזק את הצבא בגבול המזרחי ולזכות שם בכמה נצחונות זמניים. בהשפעתה של אירנה נטה ליאו IV להתייחס בסובלנות לחסידי האיגורין ואף מינה כמה מהם לתפקידים בכירים במימסד הדתי. מדיניות זו השתנתה בשנים האחרונות לחייו לאחר שפרצה שערוריה כתוצאה מגלוי איגורין בארמון הקיסרי - מעשה שנגד את המדיניות הרשמית והוא נאלץ לסלק את המעורבים בפרשה.
- 775 **מוחמד אל-מאהדי** החליף עד 785. בנו של החליף אל-מנצור לבית עבאס. לעת זו ניכרת נסיגה מהירה בהשפעת השבטים הערביים ברחבי הממלכה בעיקר בעיראק. מקצתם חזרו למדבר ומקצתם השתלבו באוכלוסייה המקומית. במקביל פסקה תנופת הכיבושים להרחבת גבולות האיטליים. בזמנו זכתה החליפות לכמה נצחונות מרשימים כנגד הביזאנטים, בעיקר תחת הנהגת בנו, לימים החליף הארון אל-ראשיד, שחדר מספר פעמים עד מרכז אסיה הקטנה ופעם אחת עד לחוף ממול קונסטאנטינופול (781), מסעות מהם שב עם שלל רב וכופר כספי גדול.
- ד"ר:** אל-מאהדי זכור כמי שהקים מעין אינקוויזיציה מוסלמית לחיסול כופרים ביניהם כמה אנשי רוח מפורסמים. כתוצאה מכך מזוהה השם אל-מאהדי אצל הקנאים המוסלמים עם השאיפה לתחיה דתית.
- אדריכלות:**
- תאריך משוער להופעתן הראשונה של קשתות מחודדות במסגד העיר דאמאגחאן, פרס, ובמקוה המים התת קרקעי **ברמלה** (לבריכת ס' הלנה).
- 797 **אירנה** קיסרית ביזאנטיון, עד 802. האפיפיור ברומא אינו מכיר בחוקיות השלטון של אירנה ומכתיר את שארל "הגדול" בנו של פאפין III כ"קיסר האימפריה הרומית" במערב (800). מרד

זואה (978-1050), עלתה לכס הקיסרות בהיותה בת 50, לאחר מות אביה הקיסר, קונסטאנטין VIII. זואה, שנודעה ביופיה, נישאה לארבעה בעלים, שהוכתרו כשותפים.

קונסטאנטין VI קיסר ביזאנטיון עד 797. אחרון השושלת "הסורית". בנו של ליאו IV. עלה לכס השלטון בגיל 10 (יליד 770) בעוד אימו, הקיסרית אירנה שולטת בשמו (ר' 797). כתוצאה מכך פרץ מרד ביחידות צבא המזרח, שניסו להכתיר ללא הצלחה, את דודו (אחיו של ליאו IV), שנודע כאיקונוקלאסט מושבע.

בהגיעו לבגרות מונה בלחץ הצבא כקיסר יחיד (790) ואילו אימו אירנה, סולקה מהארמון עד שהוחזרה כעבור שנתיים ע"י קונסטאנטין VI שהעניק לה מעמד של קיסרית שותפה. בהמשך לאחר 4 שנים (796) פרצה שרעוריה כאשר ביקש להתגרש מאישתו על-מנת לשאת את אהובתו תאודוטה. אירנה ניצלה את המצב וגרמה לסילוק בנה ועקירת עיניו. קונסטאנטין נפטר כעבור זמן קצר בהיותו בן 27.

מוסא אל-האדי החליף עד 786. בנו של החליף אל-מאהדי לבית עבאס. יש סוברים שנרצח ע"י אמו של אחיו למחצה, הארון אל-ראשיד, שהייתה אישיות רבת השפעה בחצר החליפות.

הארון אל-ראשיד החליף עד 809. הפך לאגדה עוד בחייו. בנו השני של החליף מוחמד אל-מאהדי ואחיו (למחצה) הצעיר של החליף מוסא אל-האדי. לאמו, שיפחה מדרום תימן, הייתה השפעה מכרעת על חצר החליפות עד למותה (798). עיקר פרסומו של הארון אל-ראשיד בא לו בזכות קובץ הסיפורים "אלף לילה ולילה", שזכה לתפוצה רבה בעולם ממאה ה-18 ואילך (כולל עברית). מקורות פראנקים מוסרים על קשר בינו לבין קארל "הגדול", שהתבטא בחילופי איגרות (ר' להלן). בתקופתו נמשך הלחץ על הגבול המזרחי של ביזאנטיון. כאשר הקיסר ניקופורוס I סרב לשלם את המס השנתי חדר לאסיה הקטנה ואילץ את הביזאנטים לשלם לו גם את המס השנתי וגם מסים נוספים (ר' 802). בתחום מדיניות הפנים ידוע על מרידות בסוריה, במצרים, בתימן ובמרכז אסיה, בעוד שבצפון אפריקה התבססו שושלות עצמאיות (מרקו, אלגיר, טוניס, מצרים). הארון אל-ראשיד נפטר בהיותו בן 45.

השכלה: תקופתו של הארון אל ראשיד ידועה בזכות הקמתה של אקדמיה, לתרגום כתבי יד יוונים, (ספרות, היסטוריה הגות, רפואה ומדע), באמצעות מלומדים נוצרים מזרחיים (נסטוריאנים).

האיקונוקלאסטים בחצר הקיסרית אירנה והגלייתה לאי לסבוס עד מותה כעבור שנה (803). לפי הסטוריון ביזאנטי בן התקופה ניהלה אירנה מו"מ, להידוק הקשרים עם קארל "הגדול". תחילה דובר על נשואי בתו עם בנה ליאו VI (798) אבל היחסים נותקו בגלל הדחתו של ליאו. בשנת 802 חודש המו"מ והוסכם על ברית נשואין בין שארל ואירנה עצמה (קארל היה כבר בן 60 ואירנה בת 50). הסכם זה, עם מי שנחשב כמורד בסמכות הקיסרית, כמו גם תמיכתה בהחייאת האיקונון, היו בין הגורמים לסילוקה.

דת: בתקופת שלטונה כעוצרת כינסה אירנה ועידה של ראשי הכנסייה על-מנת לבטל את צוי האיקונוקלאזם (786). הצבא ממחוזות המזרח פיזר את הועידה. אלא שזו כונסה שוב בנוכחות נציגי אפיפיורות רומא והפעם הוחלט סופית לאפשר הכנסת איקונון לכנסיות, אמנם לא כתמונות קדושות לכשעצמן, אלא כמיצגות את דמות הקדושים. בזכות כך הועלתה לימים לדרגת קדושה.

מעמד הקיסרית: הקיסרית היתה אדונית לחצר ואוצר משלה והיתה לה סמכות בזכות עצמה. נוסף על השפעתה על ענייני ציבור שימשה לעיתים כעוצרת ואפילו כשליטה יחידה. כמו הקיסר, ערכה אף היא קבלות פנים ומשתאות והעתירה מתנות על נשות החצר ועל נסיכות אורחות. כמו כן השתתפה בחלק ניכר מהטקסים שנערכו בארמון ובמקומות אחרים.

לבחירתה של קיסרית היו נוהלים מיוחדים. ע"פ המסורת נהגה להישלח קבוצת צירים מן הבירה, כאשר הגיעה שעתו של הקיסר לשאת אישה, כדי לחפש לו כלה מתאימה ברחבי ביזאנטיון. המועמדות נדרשו לא רק להפגין מידה הולמת של יופי וגינונים (עושר ומעמד חברתי היו פחות חשובים), אלא גם למלא אחר דרישות מיוחדות בכל הנוגע לפרטים כמו מידות החזה, המותניים והרגליים. הנערות שעמדו במבחן המוקדם הועברו לפני הקיסר, שנהג להושיט תפוח לנערה שבחר. ברור שלא כל הקיסריות נבחרו בדרך זו מקצתן נבחרו מסיבות מדיניות ויש שהיו אהובות הקיסרים בטרם עלו לשלטון כגון תיאודורה, אשתו של יוסטיניאנוס. יתרה מכך נוהג זה פסק בשנת 901 לאחר מותה של אודוקיה אישתו השלישית של הקיסר ליאו VI (ר' 886).

להלן כמה מהקיסריות שנודעו במיוחד:

תיאודורה (548-500), שחקנית קרקס ואהובתו של יוסטיניאנוס, שהפכה קיסרית. נפטרה בהיותה בת 48.

אירנה (803-752) משלה בשיתוף עם בנה קונסטאנטין VI (797 עד 780). כשניסה לסלקה ציוותה על עקירת עיניו והמשיכה לשלוט כ"קיסר" (802) עד להדחתה למנזר.

* * * *

אמנות: ביזאנטיון במאות "השחורות" -

מהראקליוס ועד ליאו III. 610 עד 717.

כיום נותרו שתי דוגמאות המוכיחות מעל לכל ספק שעדיין נשתמרה גם בתקופה קשה זו מקצת המסורת ההלניסטית - רומית.

מזמנו של הראקליוס (תחילת המאה ה-7) נתגלתה בקפריסין, מערכת של צלחות כסף, שבה רקועים תאורים מחיי דוד מלך ישראל, הידועים בשם "האוצר מקפריסין" (כיום בניו יורק במוזיאון מטרופוליטן).

בכנסיה הקטנה ס' מריה אנתיקה שברומא נשתמרו שרידי תמונות קיר שצויירו ע"י אמנים יוונים במחצית השניה של המאה ה-7.

האיקונוקלאזם. 730 עד 787; 815 עד 843. למן המאה החמישית ואילך נעשו האיקונין (תמונות של הקדושים) נפוצים ביותר בפולחן הציבורי והפרטי. תופעה זו מקורה, כנראה, בכוננותם של אבות הכנסיה לספק תחליף לאלילים, על-מנת לזרז את המעבר לנצרות. לעומת זאת נוצרים רבים בעיקר במחוזות המזרח של הקיסרות ניסו לצמצם את התופעה, כנראה בהשפעת האיסלאם. ההתקפה הנחרצת על השימוש באיקונין נפתחה כשהקיסר ליאו III, ציווה על הרחקתם מן הכנסיות והשמדתם (730). תמיכה נלהבת להשמדה, הקרויה איקונוקלאזם, באה מהצבא, שגוייס ברובו במחוזות המזרחים, וכן מהמינהל האזרחי שהיה מעוניין בלבוש את כוחה של הכנסיה. לעומתם, עמי המחוזות המערביים ומרבית אנשי הכמורה והמנזרים ראו בכך חילול קודש וכפירה.

ההתקפה הראשונה על האיקונין נמשכה 57 שנים (730 עד 787), והיתה מלווה ברדיפה שיטתית של מעריצי האיקונין הידועים בשם "איקונוקלודים". התופעה דעכה בימי העוצרות של הקיסרית אירנה שזימנה את "המועצה האקומנית השביעית" (780). כאשר נעשתה אבחנה בין פולחן אמיתי, השמור לאלוהים ובין הכבוד הניתן לו באמצעות האיקונין. כשעלה לשלטון הקיסר ליאו V (ר' 813) שוב הורחקו האיקונין, אם כי הפעם בתמיכה פחות נלהבת. בתקופת העוצרות של אלמנתו, הקיסרית תיאודרה, החוזרו האיקונין סופית לכנסיות המזרח (843). האיקונוקלאזם גרם בסופו של דבר לאובדן מרבית המורשת האמנותית (פיסול, ציור, פסיפס ותבליט) שנוצרה בביזאנטיון מאז ימי קונסטאנטין (ר' 312). יתרה מכך גם

אדריכלות:

אין ספק לגבי הסגנון הביזאנטי על יצירות האדריכלות החשובות ביותר שנותרו מתקופה זו:

ירושלים - מסגד כיפת הסלע בירושלים (הושלם 691). מתחם אנג'יאר בבקעת הלבנון (הושלם 715) נהרס.

דמשק - המסגד הגדול נהרס (הושלם 715). כיפת העץ נשרפה ושוקמה באבן, 1069. שיקום אחרון (1893).

מדינה - מסגד הנביא (715) נהרס. ירושלים - מסגד "אל אקצה" (ההתחלה 715). נהרס ונבנה מספר פעמים.

מפאג'יר - ארמון ליד יריחו, שבניתו לא הושלמה (744). החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בירושלים העתיקה לאחר 1967 מעידות על היקף בניה רחב של בית אומאיה בעיר זו. יש סוברים שכיתת הסלע בירושלים נועדה ליצור מוקד מקודש בנוסף למכה שהיתה זמנית (680 עד 693) בשליטת אויביהם.

המסגד: המסורת אומרת שהמסגד הוא חיקוי לתבנית ביתו של מוחמד, ששימש גם כמקום תפילה למאמינים הראשונים בעיר מדינה. רוב החוקרים טוענים שמקור התכנית במחנות המבוצרים שהוקמו בעת מסעות הכיבוש; שתי גירסאות, שאינן בהכרח סותרות.

מרכיבי המסגד כוללים חומה המקיפה שטח מרובע פתוח וצריח תצפית (מינארת), המשמש את הכרוז (מואזין) הקורא לתפילה. אחד מקירות החומה פונה תמיד לכוון מכה (קיבלה) ומצדו הפנימי גומחה (מיחראב) ואולם תפילה. יתרת השטח הפתוח מוקפת, בדרך כלל, בסטו עמודים ובמרכזו בריכה לרחצת מצווה קודם התפילה.

לאחר ביטול התופעה עדיין נשמר בקפדנות האיסור על יצירת פסלים תלת ממדיים.

בתקופה האיקונוקלאסטית נהרסו כמעט כל יצירות האמנות הדתית שהיו בגבולות הממלכה, כך שרוב הידוע על המאות הראשונות מקורו מאזורים שהיו מעבר להישג ידם של האיקונוקלאסטים, כגון: מצרים, מנזר ס' קטרינה בסיני ואיטליה. אך אין להבין מכך שהפעולה האמנותית בביזאנטיון נסתיימה. אדרבא, באותו זמן עצמו פרחו בה האמנות החילונית - שהיתה מותרת - וארמונותיהם של הקיסרים קושטו בתאורי ציד, בתמונות נוף ובתאורים הסטוריים; למרות שגם מיצירות אלו לא נותרו כיום אלא שרידים מעטים.

* * * *

אמנות: האיסלאם -

בית אומאיה. 661 עד 750

עיר: ארץ ישראל -

יש וטורי העמודים, באולם התפילה, ניצבים לקיר הפונה למכה, דוגמת מסגד אל-אקצה בירושלים, ויש שהם מקבילים לו כמו במסגד דמשק. על פי פרשנות מוסלמית מאוחרת למדי, שמקורה בפרס, מערך המסגד זהה למבנה כח צבאי. מאחר וידוע שהמסגדים הראשונים שימשו את צבאות האיסלאם, יתכן שסידור טורי העמודים, במקביל או בניצב לחומה הדרומית, גם הוא ביטוי למערכי הכח הצבאי. פרוש אחר לסדור טורי העמודים אומר שהמסגדים הראשונים מוקמו בכנסיות נוצריות שצורתן כבאויליקה. מאחר והכנסיות נבנו בציר מזרח-מערב ואילו המוסלמים פנו דרומה למכה נתקבלה צורת מסגד שהוא כעין

בשנת 717 הקימו החליפים בני אומאיה עיר חדשה בשם **רמלה** (בערבית=חולות) על-מנת שתשמש כמרכז מינהלי ומדיני לארץ ישראל. בחירתו של האתר נבעה כנראה ממספר שיקולים: שליטה על הדרך המקשרת בין דמשק ומצרים; ריחוק מהחוף, שהיה חשוף לפגיעת שודדי ים והצי הביזאנטי. ריחוק מה מלוד הנוצרית, במסגרת המשך מדיניות העברת המינהל לידי מוסלמים. העיר המקורית נהרסה בעת מסעי הצלב. שרידים עתיקים אחרים המצויים באזור רמלה הם הבריכות התת קרקעיות שנבנו בתקופת בית עבאס והצריח המרובע, שהוא ממלוכי (1318).

באזיליקה שבה מתנהלת התפילה בניצב לציר האורך המקורי.

ציור, פיסול איור ואמנות שימושית:

בתחומים אלו, כמו באדריכלות, נמשכת מסורת ביזאנטיון, כולל הזנחת הפיסול התלת מימדי. נראה שמלכתחילה נמנעו המוסלמים משימוש בצלמים ותמונות של דמויות אדם ובעלי חיים במסגדים, למרות שאין בקוראן התייחסות מפורשת לענין זה. לעומת זאת הירבו בעיטורים גיאומטרים ובתיאורים של צמחיה ובנינים, כפי שמעידים הפסיפסים והתבליטים ששרדו מתקופת בית אומאיה ומהשנים הראשונות של בית עבאס שלאחריה. באשר לתיאור דמויות אדם ובעלי חיים, הללו רווחו בבנינים פרטיים וציבוריים וכן באיור כתבי יד. נראה על כן שהאיסור הכללי על תיאורים אלה השתרש מאוחר יחסית.

* * * *

המאה התשיעית

899-800

800

קארל "הגדול", קיסר המערב עד 814. מייסד השושלת הקארולינגית הקרויה על שמו. ידוע בצרפת בשם **שארלמאין**.

בנו של פפין III מנהיג הפראנקים (שלט 68-747), שתמך באפיפיורות רומא ונכדו של שארל "מארטל" (שלט 41-715), שעצר את המוסלמים בקרב פואטייה שבלב צרפת (732). הארוע החשוב הראשון בחייו של שארלמאין קרה בהיותו כבן 11 (יליד 742) כאשר האפיפיור הגיע לפאריז ע"י לגייס את אביו, פפין III, כנגד הלומבארדים, שכבשו שנתיים קודם לכן את ראוונה מידי הביזאנטים והטילו מצור על רומא. על-מנת להבטיח את עזרתו הוכתר פפין III ע"י האפיפיור בתואר "מלך הפראנקים" (מחוזה המסמל את סופה של השושלת המרובינגית). פפין, אכן הגיע עם צבאו לאיטליה, הביס את הלומבארדים, החזיר לאפיפיור את נחלותיו ואף הוסיף עליהן את ראוונה עצמה. בכך התחזקה עוד יותר הידידות בין האפיפיור והפראנקים. עם מותו של פפין III (768) חולקה הממלכה בין קארל "הגדול" ואחיו, אלא שזה האחרון נפטר לפתע כעבור 3 שנים (771).

באותה שנה שוב הביס קארל את הלומבארדים ומכאן ואילך נודע כ"מלך הפראנקים והלומבארדים". בהמשך הצליח להכניע את השבטים הסאכסים בגרמניה, שהתנצרו בהמוניהם (777). שנה לאחר מכן הוזמן ע"י האמירים המוסלמים בצפון ספרד על מנת לסייע להם להשתחרר מעול החליף האומאי של קורדובה. במסע זה הגיע עד סאראגוסה (778) אבל נאלץ לסגת וצבאו כמעט וחוסל בהרי הפרינאים ע"י סכסוך עם הבאסקים, שנטרו לו איבה ולא ע"י המוסלמים כמקובל להניח. כאן גם נהרג אחד ממפקדיו שהונצח באפוס "**שירת רולאנד**". זמן לא רב לאחר מכן מרדו בו השבטים

קאליגרפיה:

כבר בשלבים המוקדמים ביותר זכה עיצוב הכתב למעמד מועדף כאמנות בפני עצמו וכמרכיב מרכזי באדריכלות. תופעה זו באה לידי ביטוי גם בהיקף המידע הביוגרפי על יוצרים בתחום זה, ביחס לכל שאר האמנים: מאיירים, אדריכלים, יוצרי תבליטים, ציירים ואמני פסיפס. יחסם של המוסלמים לכתב - כעיטור אדריכלי - מזכיר את המסורת הפרעונית העתיקה. בשתי התרבויות זכתה הקאליגרפיה (הכתובה היפה) למעמד של כח מאגי, כמתווך בין הכוחות השמימיים והארציים. ראוי לציין שתופעה דומה/שונה ניתן למצוא גם בהתייחסות לכתב הסיני-יפני ובמידה פחותה אצל השבטים הצפון אירופאים (הסגנון האנגלו-סכסי, המרובינגי והקרולינגי).

הסאכסים בגרמניה. המרד דוכא בפעולות טבח שנמשכו כ-14 שנים. במקביל הצליח לאחד בכח הזרוע את שאר השבטים הגרמנים עד נהר אלבה (באווארים, אלמאנים, תורנינגים ועוד). כמו כן הביס את שרידי השבטים האווארים (טורקמנים) בהונגריה והביא תחת חסותו את השבטים הסלאבים שמצפון לדאנובה (כיום צ'כיה).

עם כל הצלחותיו והיקף שלטונו, עדיין היה מודע לחולשתה של הממלכה, ששלט בה, הן מבחינה הכלכלית, הן מבחינה צבאית והן מבחינה תרבותית. מסיבה זו נמנע מעימות עם קיסרות ביזאנטיון ואף זכה להכרה חלקית (781), מהקיסרית אירנה, כמושל בפועל של מחוזות צפון איטליה. אבל הכרה זו פגה כאשר עשה נסיון, שנכשל, לחדור לתחום ביזאנטיון בדרום איטליה (787). כעבור כעשר שנים ניסה לחדש את קשריו עם הקיסרות כאשר הציע לחתן את בתו לליאו I, בנה של אירנה, אלא שזה הודח ומת בטרם עלה דבר (797).

השנוי הגדול במעמדו של קארל ארע כאשר האפיפיור ליאו VII ביקש את עזרתו, לאחר שנאלץ להמלט לגרמניה בטרם נתפס ע"י אויביו, שאיימו לעקור את עיניו ולחתוך את לשונו באשמת התנהגות בלתי הולמת. האפיפיור הוחזר מיד לרומא ע"י אנשיו של קארל, שהגיע לעיר עם בניו במטרה להכתירם כיורשיו (נוב' 800). בעת הטקס, שחל בחג המולד (23 דצמבר 800), הכתיר את קארל, בן ה-58, כקיסר המערב. מעשה זה, שהיה חסר תקדים, הסתמך לכאורה בהעדר קיסר מוסמך (אירנה לא "הוכרה" ע"י האפיפיורות). קארל, שנחשב בעיני ביזאנטיון כמורד, עשה בהמשך ככל יכולתו על-מנת לזכות בהכרת קונסטאנטינופול. תחילה ניסה להציע נשואין בינו לבין אירנה (הוא בן 60 והיא בת 50) - ארוע שעשוי היה לאחד את כל העולם הנוצרי

אילו יצא לפועל, אלא שאירנה הודחה באותה שנה (802). בהמשך שוב ביקש קארל לקבל הכרה (811) ובתמורה ניאות לוותר על כל אזור ונציה וחוף דאלמטיה (היום קרואטיה). לעת זו זכה כנראה להכרה מסוימת, (812) שהתפרשה לימים ע"י הביזאנטים כ"מלך הפראנקים" וע"י הפראנקים כ"קיסר המערב". קארל נפטר כעבור שנתיים בהיותו כבן 72.

ניקיפורוס I קיסר ביזאנטיון, עד 811. יליד העיר מזרח אסיה הקטנה. התפרסם לראשונה כשר הכספים של הקיסרית אירנה. לאחר סילוקה במרד של קבוצת אנשי מינהל בכירים נבחר על ידם כשליט, בתקוה שיוכל להציל את הממלכה מהשפל שפקד אותה: הצבא נחלש כתוצאה מסילוק מיטב המפקידים והחיילים רובם ממזרח אסיה הקטנה ותומכי האיגונוקלאזם. חולשת הצבא גרמה לדלדול האוצר בגלל הצורך לשלם דמי כופר לחליף הארון אל-ראשיד (ר' 786) במזרח והחאן הבולגארי מצפון. יתרה מכך הפשיטות של שני אלה לתחומי האימפריה גרמו לנזק בל יסוער לחקלאים שהיו גם עמוד השדרה של הצבא וגם מקור ההכנסות העיקרי של הקיסרות. רבים מהם נאלצו למצא מקלט בבירה ובערים גדולות אחרות מקום בו הפכו למקבצי נדבות, ואילו אדמותיהם עברו בהדרגה לבעלי האחוזות הגדולות והמבוצרות היטב. בנוסף התדלדל אוצר הממלכה כאשר אירנה הקלה בשנים האחרונות לשלטונה, את נטל המסים מאזרחי הערים, וכן את התשלומים על מעבר סחורות בנמלים ובמיצרי הים.

ניקיפורוס ביטל את כל ההקלות והעלה את רמת המסים, בנוסף לתפקעת הזהב והכסף שהצטבר במזרחים ובכנסיות. כדי לחזק את הצבא גייס את האיכרים שהצטופפו בערים בעוד שעלות ציודם נגבתה מבעלי האחוזות והחקלאים שנותרו בשטח: 18.5 מטבעות זהב לכל חייל (116 גרם). כמו כן הודיע לחליף בגדאד ולחאן הבולגארי על הפסקת תשלומי הכופר ואף דרש להחזיר לו את סכומי העתק שהועברו ע"י אירנה - צעד לא נכון היות ולעת זו פרץ מרד בראשות אחד ממפקדי הצבא שהוכתר כקיסר ע"י אנשיו. המרד דוכא אומנם במהירות (803) אבל בינתיים הצליחו המוסלמים לחצות את הגבול ולגרום לנזקים כבדים (805). כעבור שנה פלש הארון אל-ראשיד בעצמו אל לב אסיה הקטנה, עם 135,000 איש, שהחריבו את כל אשר נקלע בדרכם כולל מספר ערי מצודה. ניקורפורוס נאלץ לשלם כופר בסך 50 אלף מטבעות זהב (315 ק"ג). שלוש שנים לאחר מכן (809) נפטר הארון אל-ראשיד וכתוצאה ממלחמת האחים שפרצה בחליפות ירד הלחץ במזרח.

בהמשך העביר ניקיפורוס את הצבא לחזית הצפון. אבל, לאחר כמה ניצחונות נילכד עם כל צבאו במעבר צר בהרי בולגאריה. במפלה מוחצת

זו נהרג גם הקיסר ארוע שלא נודע כדוגמתו מזה 433 שנים (ר' ואלנס 378). על-מנת להשפיל את הביזאנטים נערף ראשו של ניקופורוס. הגולגולת צופתה בכסף על-מנת לשמש ככלי שתיה לחאן הבולגארי. בין הניצולים הבודדים היו בנו, שהובא חזרה כשהוא פצוע ומשותק ואשר נפטר כעבור זמן קצר וכן חתנו (בעלה של בתו) מיכאל כאהנגארבה שאף הוא ניצל בנס.

מפעולותיו הפחות ידועות של ניקופורוס ראוי לציין את שיקומה של יוון הידועה לעת זו כמחוז הלאס (אטיקה, בואטיה פוקיס והפלופונו). האזור נזנח כמאתיים שנה קודם לכן ואוכלוס ע"י שבטים סלאבים, שהמשיכו לקיים את דתם האלילית המסורתית. על-מנת להחזיר את המחוזות למסגרת הקיסרית הושיב כאן ציבור גדול

של מתישבים דוברי יוונית, שהובאו מכל רחבי אסיה הקטנה ובמיוחד מדרום איטליה וסיציליה וכך חזרה יוון הקלאסית להיות יוונית.

תקופת שני החליפים: **אל-אמין**, עד 813 **ואל-מאמון**, עד 833. אחים (למחצה) ובניו של הארון אל-ראשיד. עפ"י צוואת האב היה אל-אמין (יליד 787) אמור לשלוט ראשון. אבל אחיו אל-מאמון, הצעיר ממנו בשישה חודשים סרב להשמע לו. אי לכך נשלח כנגדו צבא בן 40,000 איש (810). כעבור שלוש שנים נפלה בגדאד ואל-אמין נתפס והוצא להורג (813). בינתיים פרצו מרידות של שיעים ומרידות נגדיות של סונים, שנדרשו כשש שנים על-מנת לדכא (819). במקביל קמו מושלים עצמאיים במרכז אסיה (חוראסאן) והקווקז (אזרבייז'ן וארמניה). תקופת אל-מאמון מסמנת גם את גמר ההשתלטות של שרים (ווזירים) ומפקדי צבא ממוצא פרסי על הממלכה (אימו הייתה שפחה ממוצא פרסי). אל-מאמון נפטר בהיותו בן 46.

אל-מאמון זכור גם בזכות המשך הפעלתה של האקדמיה בבגדאד, שנוסדה ע"י אביו הארון אל-ראשיד (ר' 786).

מיכאל I קיסר ביזאנטיון, עד 813. חתנו של ניקופורוס I. זכור כמו שהכיר במעמדו של שארלמאין כ"מלך הפראנקים" (812). מעמד שנתפרש כ"קיסר המערב". ובתמורה לכך נמסרו לביזאנטיון מחוז ונציה ועוד מספר נמלים בחוף האדריאטי (היום קרואטיה). בו זמנית שוב פלשו הבולגארים ללא מעצור למחוזות הקיסרות בעוד שמיכאל ממהר לארגן צבא חדש. כעבור שנה (813) התייצב הצבא הביזאנטי בראשות הקיסר מול הבולגארים, ליד מאדריאנופוליס (היום אדירנה טורקיה) מפקד יחידת הצבא ממחוז מקדוניה פתח בהתקפה והדף את הבולגארים, שהחלו לנוס, אלא שהכח העיקרי ממחוז אנאטוליה בפיקודו של ליאו "הארמני", פנה אחורה ועזב את השטח. המקדונים הוקפו

809

811

ונשחטו. הבולגארים המשיכו להתקדם לאיטם עד חומות קונסטאנטינופול. מיכאל שחזר בינתיים לבירה הודיע על התפטרותו ובמקומו הוכתר ליאו "הארמני" כקיסר, לאחר מכן הורשה מיכאל לפרוש למנזר וכאן נפטר כעבור 32 שנה.

813

ליאו VI ה"ארמני" קיסר ביזאנטיון, עד 820. זכור בעיקר כמי שהחיה את האימפריה לאחר שחזר בינתיים. מאחר ולא יכלו לפרוץ לתוך העיר החלו בהרס שיטתי של הסביבה. הביזאנטים מיהרו לשלוח נציגים בבקשה לעזרה מהמלך לואי "החסידי", שזה עתה ירש את מקומו של שארלמאין. אלא שלואי היה עסוק מדי בשמירה על שלמותה של האימפריה הקארוליוגית, שהלכה והתפוררה מבפנים. מקום העיר ניצלה בגלל מותו של החאן הבולגרי והעברת השלטון לידי בנו הצעיר וחסר הנסיון (814). מיד לאחר מכן נחתם הסכם שלום עם הבולגארים שנתקיים במשך 20 שנה.

בשלב זה התפנה ליאו לענייני פנים. מעשהו הראשון והעיקרי היה החזרת צווי האימפריה. לשם כך נאלץ להרחיק כמה מאבות הכנסייה, ביניהם גם את פאטריארך המטרופולין עצמו. עם כי הסיבות לכך היו כנראה בעלות גוון מדיני יותר מאשר דתי: רובו של הצבא כולל הפליטים שגויסו ע"י ניקיפורוס מוצאם היה ממזרח אסיה הקטנה - מעוז האימפריה. ניתן לשער שהחזרה לאימפריה מתון, כמעט סמלי, אמורה הייתה להרגיע את הרוחות. אבל בפועל המתניות הפכה עד מהרה לגל חדש של הרס התמונות הקדושות; הרס העתיד להמשך כ-27 שנים (ר' 842). אחת החידות הגדולות בחייו של ליאו V קשורה לפרשת הכישלון הצבאי כנגד הבולגארים (413) שבזכותה עלה לשלטון. ליאו, כמו ארמנים רבים אחרים, עלה משורות הצבא בזכות כישוריו כמפקד. מכאן החשד שמנוסת חייליו בעת התקפת הבולגארים הייתה תוצאה של קשר מתוחכם שנועד להעלותו לכס השלטון, כפי שאכן קרה. אלא שדבר זה לא ניתן להוכחה מאחר והוא עצמו נשאר בשדה המערכה עוד זמן רב לאחר נביגת יחידותיו.

בשנה השביעית לשלטונו נתגלה קשר כנגדו בראשות אחד המפקדים, מיכאל יליד העיר אמוריום שבלב אסיה הקטנה (היום אסארקוי טורקיה) האיש כמעט ונזרק, עוד באותו ערב, לתנור הגדול בארמון הקיסרי אלא שאשת הקיסר ביקשה לדחות את גזר הדין מאחר ונותרו רק שעתיים לחג המולד. למחרת בבוקר בעת התפילה בכנסייה הגיה סופיה התנפלו ידידיו של מיכאל על הקיסר ורצחוהו במכת חרב בנוכחות כל הקהל. מכאן מיהרו לכלא, שחררו את מיכאל והושיבו אותו על כס הקיסר כשהוא עדיין כבול באזיקים (הנפח הגיע רק כעבור מספר שעות).

הקיסרית ובניו של ליאו הוגלו לאחד האיים הסמוכים לבירה, זאת לאחר שסורסו על-מנת לבטל את זכותם לכס הקיסרי.

814

מות "קארל" הגדול וחלוקת "האימפריה המערבית הקדושה" בין יורשיו.

לואי I "החסידי" קיסר המערב עד 840. היחיד מבין בניו של קארל "הגדול" שנותר בחיים. ירש את הממלכה בהיותו בן 36 (יליד 778). מיד לאחר מכן מינה את בניו, לואי "הגרמני", פפיין ולותאר, כמלכי מחוזות. כמו כן מינה את ברנאד, בן אחיו, כמלך איטליה, אלא שזה מרד כעבור שלוש שנים ונפטר לאחר שנעקרו עיניו, (817). בהמשך (823) נולד לו בן שלישי שארל "הקרן" שאף הוא מונה כמלך אחד המחוזות בהיותו עדיין ילד בן 7 (892). כעבור שנה הודח ע"י בניו, אבל הוחזר מיד לשלטון בכנס האצילים שהתקיים ב-אאכן (830). מרד שני של הבנים פרץ כעבור 4 שנים ושוב הוחזר לואי לשלטון (834). מרידות אלו התפתחו למלחמת אחים לאחר מותו, בהיותו בן 62.

אדריכלות: המערב -

מתקופה זו שרדה תכנית רעיונית לארגון מנזר וכנסית סי גאל (Gall). בשויץ, שנוסדה כמאה שנה קודם לכן. תוכנית זו נחשבת כאופיינית לכל כנסיות המנזר שנבנו בתקופה הקארולוגית.

820

מיכאל II קיסר ביזאנטיון עד 829. מיסד שושלת "אמוריום" ע"ש עיר מולדתו בלב אסיה הקטנה (היום אסארקוי טורקיה). מוצאו ממשוטי העם, עלה משורות הצבא עד לכס הקיסרות לאחר רצח ידידו וחברו לנשק ליאו V (ר' לעיל). בסמוך לפני הכתרתו פרץ מרד במזרח בראשותו של תומאס "הסלאבוני", אף הוא חרם לנשק של ליאו ומיכאל. עם מות ליאו I קיבל תומאס סיוע כספי מהחליף מאמון (ר') כנראה תמורת הבטחה להפוך את הקיסרות למדינת חסות של האיסלאם. תומאס מכל מקום זכה להצלחה אדירה. תוך שנה (821) כבר התקבצו אליו 80,000 איש מכל קצות הממלכה: ערבים, פרסים, גרוזים, ארמנים, אלאנים, גותים, הוננים וסלאבים. למרבה הפלא זכה ערב רב זה לאהדה רבה של האוכלוסיה היוונית אולי בזכות הבטחתו להחזיר את האימונים. בסוף השנה כבר הוטל מצור ימי ויבשתי על קונסטאנטינופול. אבל כעבור מספר חודשים הובס תומאס ע"י כוחותיו של מיכאל II שפרצו לפתע מתוך העיר ובמקביל חוסל גם הצי שסגר את הנמלים. עם זאת עדיין נותרו לתומאס די אנשים להמשיך במלחמה, אך בשלב זה הותקף לפתע מהעורף ע"י הבולגארים שגרמו לו אבידות כבדות. הקרב האחרון התנהל במרחק לא רב מחומות העיר. הפעם נכנעו המורדים ותומאס ונאמניו מצאו מקלט בקרבת מקום בעיר מצודה קטנה, עד שהוסגר לידי הקיסר והוצא להורג באכזריות רבה (823). כעבור

בשנה ראשונה לשילטונו הופיעה על גבול המזרח קבוצה גדולה של מוסלמים שביקשו מקלט והיו מוכנים בתמורה לשרת בצבא הקיסרי. קבוצה זו הייתה פלג ממרד חברתי גדול כנגד החליפות, שפשט מאזרבאדז'אן בצפון ועד דרום פרס. תיאופליוס ניצל את ההזדמנות לתקוף את האימפריה העבסאית. כתוצאה מכך התחדשה המלחמה על הגבול בין החליפות והקיסרות. המפנה הגדול חל בתקופתו של החליף אל-מועתצם (ר' 833) שהצליח להשתלט על המורדים מבית (837) וכעבור שנה פלש (50,000 איש) ללב אסיה הקטנה וכאן הביס את הקיסר, שרק בנס הצליח להציל את נפשו. כעבור מספר חודשים נפלה מצודת אנקארה (היום בירת טורקיה) ואחריה אמוריום שכל תושביה חוסלו, כנראה במטרה להשפיל את הקיסר שמוצא משפחתו מעיר זו. בינתיים גובש מחדש הצבא הקיסרי ואל-מועתצם נאלץ לסגת חזרה הן בגלל הסכנה שצבאו יכולת, והן מחשש למרד בארמון החליפות ב-סאמארה.

תיאופליוס דיכא ככל יכולתו את חסידי האינקין בתקווה, כנראה, שיוכל להפיח רוח חדשה בתנועת האינקונקלאזם. אבל ללא הועיל, אפילו במחוזות הגבול המזרחי, מהם התחילה התנועה, הלכה ונעלמה ההתלהבות הקודמת. כך שעם מותו נסתיים האינקונקלאזם, והאינקונין הוחזר לכנסיות.

תרומתו החשובה ביותר של תיאופליוס הן לביזאנטיון והן לתרבות המערב הייתה התייאתה של האקדמיה (אוני') של קונסטאנטינופול. מוסד זה, שהגיע לשפל המדרגה מאז הקמתו ע"י תיאודוסיוס II (ר' 408) זכה לעידוד ופריחה מחודשת אולי, כמו כמה מעשים אחרים של תיאופליוס, בהשפעת מפעל דומה שהוקם בבגדאד ע"י הארון אל-ראשיד (ר' 786) ראוי לציין שבאקדמיה של קונסטאנטינופול לימדו פילוסופיה, ומדע מתמטיקה, גיאומטריה, אסטרונומיה וכו', אך לא את נושאי הדת.

אדריכלות: ביזאנטיון -

תיאופליוס השקיע סכומי עתק לשיפוץ מתחם הארמון הקיסרי שהלך והתדרדר מאז בניתו כשלוש מאות שנה קודם לכן בימי יוסטיניאנוס (ר' 518). כאן הוסיף גם כמה ביתנים משלו, כנראה בסגנון מזרחי בהשפעת ארמון החליפות בבגדאד. בזמנו נבנו גם כמה מתקנים מכניים, שמקורם אצל חליפי בגדאד. ביניהם, המפורסם ביותר שהורכב מצידי הכס הקיסרי בביתן העתיק מאגנהאורה: עץ דולב מוזהב, שבין ענפיו הותקנו ציפורים מלאכותיות משובצות אבני חן. בצמוד לבסיס גזע העץ רבצו אריות וגריפונים מצופים זהב. על פי סימן מוסכם, בדרך כלל עם כניסת משלחת שגרירים זרים, היו כל החיות מתחילות לנוע ולהשמיע קולות, שנסתיימו במנגינת עוגב הזהב, עד שעל פי סימן נוסף השתררה דממה, על מנת לאפשר לשגרירים להשמיע את דברם. בתום הפגישה שוב הופעל המנגנון, עד צאת השגרירים מהביתן. כמו כן שיפוץ וחזיק

שלוש שנים הופיע אויב חדש באופק: צי קטן של 40 אוניות קרב וכמה עשרות ספינות משא (10,000 איש) שכבשו את כרתים בסערה (826). אם כי נדרשה להם עוד שנה על מנת להכניע את כל המעוזים הביזאנטיים. עד מהרה התברר כי מדובר במוסלמים ספרדים שמרדו ללא הצלחה בחליף האומאי (816). לאחר מכן הפליגו מזרחה וכבשו את אלכסנדריה (818) אלא שגם מכאן נאלצו לסגת לאחר שבע שנים. הפעם יצאו צפונה על-מנת להתנחל בכרתים בידיעה שלביזאנטיון כמעט ולא נותרו ספינות או כסף לבניתם בגלל המרד של תומאס "הסלאבוני". כרתים הפכה עד מהרה למרכז של שודדי ים וסחר עבדים, עד שנכבשה מחדש כעבור 136 שנה. חולשתה של הקיסרות איפשרה גם למוסלמים מטוניסיה לפלוש לסיציליה עם 100 ספינות (10,000 איש כולל 700 פרשים). גם הפעם לא היה בכוחה של הקיסרות לסייע והמוסלמים הצליחו לכבוש חלק ניכר מהאי (829). הפעם נדרשו להם עוד 50 שנה על מנת להשתלט על סיראקוס (878) ועוד 34 שנים (902) עד נפילת אחרוני המעוזים הביזאנטיים. אלא שכאן הם עתידים להשאר עוד דורות רבים - עד להופעת הנורמנים (ר' 1061). מיכאל II, שנפטר ממחלת כליות, היה הראשון מזה 50 שנה שלא נהרג נרצח או אולץ לפרוש.

דת: הקיסר מיכאל II התמיד במדיניות האינקונקלאזם למרות רוב אבות הכנסיה חסידי האינקונין חזרו מגלותם תוך עצימת עין מהנעשה בתחום הפרט.

תיאופליוס קיסר ביזאנטיון עד 842. אחרון האוקונקלאסטים, זכור כמי שהחיה את ההשכלה בביזאנטיון לאחר מאתיים שנות דעיכה. בנו של מיכאל II. הוכתר כקיסר בהיותו כבן 25 (יליד 804). נטה מילדותו ללימודים בתחומים שונים בעיקר דת. למרות המלחמה הבלתי פוסקת עם החליפות בבגדאד נחשב למעריץ של הארון אל-ראשיד, כמוהו אהב להסתובב מחופש בשווקים על-מנת לשמוע את אשר בפי האנשים ולהתודע למחירי המצרכים. כמו כן נהג לעצור, בעת תהלוכות, על-מנת לשמוע תלונות אזרחים שהעזו לפנות אליו. כמו הארון אל-ראשיד אהב להרשים בעושרו האגדי. לשם כך שלח נציגים אל החליף מאמון (ר' 809) שנשאו עימם מתנות יקרות וכן 36,000 מטבעות זהב, שחילקו בנדיבות לפמלית החליף. ראוי לציין שמקורו הפתאומי של כל הזהב היה ונשאר חידה. (יש סברה שלעת זו נתגלה מכרה זהב בארמניה). מכל מקום ידוע שתיאופליוס לא דילדל את אוצר הממלכה למרות מבצעי הבניה הרחבים (ר' להלן). יתרה מכך רק שנים מספר קודם לכן נסתיימה מלחמת האזרחים שהרסה חלק ניכר של הקיסרות בנוסף לאבדן כרתים וחלק מסיציליה. תיאופליוס נפטר כעבור 4 שנים בהיותו בן 38.

829

את חומות קונסטנטינופול והקים מצודות רבות חדשות הן על גבול הצפון והן על גבול המזרח.

833

אל-מועתצם החליף עד 842. עלה לשלטון בגיל 39 (יליד 794) בנו השלישי של הארון אל-ראשיד. אמו הייתה שיפחה טורקמנית. זכור כמי שגייס טורקמנים (סלגיוקים) לשורות הצבא והמשמר האישי. בזמנו הועבר מרכז השלטון לעיר חדשה סאמארה, ליד בגדאד, על-מנת למנוע חיכוכים בין הצבא הטורקמני והאוכלוסיה האזרחית. מתחילת שלטונו נאלץ לדכא מרידות, שפרצו עוד בימי אל-מאמון,

בארמניה ופרס, כנראה במימון תיאופילוס I קיסר ביזאנטיון (ר' 829). מיד עם דיכוי המרידות הפנימיות ערך פשיטה לעומק ביזאנטיון ובזז את עיר המצודה אנקרה (היום בירת טורקיה) ולאחר מכן חיסל את עיר המבצר אמוריום (838) במטרה להשפיל את הקיסר שמוצא משפחתו מעיר זו. אל-מועתצם נפטר כעבור 3 שנים בהיותו בן 48.

836 **עיר:**

סאמארה - עיר מצודה מצפון לבגדאד. שימשה כמרכז שלטון החליפות במשך כ-56 שנה (עד 892). כיום מצויים כאן חורבות מרשימות של מסגד שהיה הגדול מכל אלה שנבנו ע"י המוסלמים וכן מגדל שבלולי שנחשב בטעות ע"י הצלבנים הנוצרים כשריד של מגדל בבל התנ"כי (ר' 1095).

841 **אל-וואתיק** החליף עד 847.

842

מיכאל III קיסר ביזאנטיון עד 867. אחרון שושלת אמוריום. בזמנו הוחזרו האימפריה לפולחן הדתי. כשנפטר אביו הקיסר תיאופילוס היה עדיין ילד בן 4 (יליד 838). אי לכך נוהלה הממלכה על ידי מועצה בראשות אימו הקיסרית תיאודורה. בזכותה הוחזרו סופית האימפריה לפולחן הדתי ללא זעזועים ושפיכות דמים. כמו כן המשיכה לסייע לפריחת האקדמיה של קונסטנטינופול. כשהגיע מיכאל לגיל 16 (856) הוכתר כקיסר ומיד לאחר מכן סילק את אימו ואחיותיו למנוח בעצה אחת עם דודו בארדאס (אחיה של תיאודורה) ששלט בפועל מכאן ואילך. הצבא הביזאנטי בראשות מיכאל פלש לחליפות העבאסית ולאחר סידרת ניצחונות הגיע עד לנהר פרת. במקביל הופיע מול קונסטנטינופול צי (200 ספינות) של בוזזים סלאבים שקראו לעצמם בשם רוסים. מיכאל הפסיק את מסעו במזרח על-מנת להציל את הבירה אבל הרוסים נעלמו בינתיים כלעומת שבאו (860). כעבור שנתיים הופיע בחצר הקיסר משלחת מטעם רוסטיסלאב נסיך מוראביה (צ'כיה) בבקשה לסייע לו במלחמתו כנגד הבולגארים, כולל בקשה לשלוח אליו כמרים מאחר והוא מעונין להתנצר. הצי הביזאנטי אכן הנחית צבא על חופי בולגאריה (863). בוריס חאן הבולגרי נאלץ לבקש הפסקת לוחמה והודיע שגם הוא מעונין להתנצר כפי

שעשה כעבור שנתיים (865). באותה שנה נרצח בארדאס, האיש החזק בממלכה, ע"י באזיל ששימש מזה זמן כאיש סודו של מיכאל. בהמשך הועלה באזיל לדרגת משנה לקיסר אבל כעבור כמה חודשים רצח את מיכאל והוכתר כקיסר במקומו. ההסטוריונים הביזאנטים מאותה תקופה נטו לתאר את מיכאל כשיכור חסר אופי וטיפש. אולם כל הסימנים מעידים שהיתה זו עלילה שנועדה להצדיק את הרצח ואת חילופי השושלת. יתרה מכך אותם הסטוריונים מיחסים גם את תחייתה המדינית של ביזאנטיון לבאזיל ויורשיו בעוד שכיום נוטים רבים ליחס את התופעה דווקא לזמנו של מיכאל III. מקצת מחלוקת זו נובעת ממוצאו ושלטונו של ליאו VI "החכם" (ר' להלן).

דת: קיריל ו-מתודיוס. שני אחים נזירים שהועלו לדרגת קדושים בזכות פיתוח א"ב מיוחד לשפה הסלאבית שסייע להפצתה של הנצרות בין עמים אלה. קיריל יליד (827) תסאלוניקי נודע כאחד המורים הבולטים באקדמיה של קונסטנטינופול מקום בו לימדו פילוסופיה ושפות. ידוע שקיריל נשלח גם פעם אחת אל החליפות העבאסית. כמו כן פעל בקרב הכוזרים בדרום רוסיה ביחד עם אחיו מתודיוס, שהיה מבוגר ממנו בשנתיים. שני האחים נשלחו ל-מוראביה (צ'כיה) ע"י פאטריארך קונסטנטינופול על פי בקשת הנסיך רוסטוסלאב (862) וכאן הכינו את הטקסים בשפה סלאבית כולל אלף-בית מיוחד שהוכן על ידם לצורך זה (הכתב הקירילי). השנים הוזמנו בהמשך לרומא וקיבלו את ברכת האפיפיור עבור פועלם (868). קיריל נפטר ברומא כעבור שנה בהיותו כבן 41. מתודיוס חזר לבוהמיה אבל בגלל עוינות הכמורה הגרמנית שטענה לבלעדיות באזור, נתפס והושם במאסר בתנאים קשים עד לשחרורו במצוות האפיפיור (870). עשר שנים לאחר מכן שוב הוזמן לרומא ושוב זכה לבירכת האפיפיור (880). בהמשך ביקר גם בקונסטנטינופול (882) ולבסוף חזר ל-מוראביה וכאן נפטר בהיותו כבן 59. האחים קיריל ומתודיוס הועלו לדרגת קדושים ע"י הכנסייה המזרחית, אבל תלמידיהם גורשו עד מהרה מהשטחים הסלאבים שהיו תחת השפעת הכנסייה הקתולית. עם זאת אין ספק לגבי השפעתם על כל העמים הסלאבים ובמיוחד האורתודוכסים המשתמשים עד היום בכתב הקרוי "קירילי". יש לציין שהכנסייה הקתולית אף היא העלתה אותם לימים לדרגת קדושים (1880).

חלוקת מערב אירופה לשלושה מלכויות בראשות צאצאי לואי I "החסיד" (חוזה וורדן): בנו **שארל** "הקרח" במערב לימים צרפת, **לואי** "הגרמני" במזרח ולתואר I במדינת תווך הקרויה על שמו "לותרנגיה", (מצפון אטליה ועד הולנד), העתידה להעלם עם מותו (855). לעת זו כבר הפכו פלישות

843

הנוקניגים מארועים מקריים של ביזה למסעות פלישה והתישבות.

הויקינגים: במשך שלוש מאות שנים, מתחילת שלטון קארל "הגדול" (771), יצאו הויקינגים מארצות סקנדינביה (דנמרק, שבדיה ונורבגיה), בזו ללא מעצור את חופי מערב אירופה והשתלטו על שטחים נרחבים: מזרח אנגליה (780), אירלנד (820) איסלנד (842), נורמנדיה (911). הרחבת השליטה על רוב אנגליה (1013). לימים יצאו מנורמנדיה כובשי אנגליה (1066), דרום איטליה וסיציליה (1071). במקביל פנו הויקינגים מזרחה. כאן השתלטו על חופי הים הבלטי והקימו שורה של נסיכויות לאורך הנהרות המובילים דרומה ומזרחה. עם התחזקות השבטים הטורקמנים בדרום רוסיה (1050) בוטלו נסיכויות אלו, שהתקימו בעיקר ממסחר עם המזרח הרחוק. הידועות שבין נסיכויות אלו: נובוגרוד וקייב.

למייסד האמתי של השושלת. עפ"י הנוהג, שהחל עוד בימי איגור, ירש הבן הבכור את קייב בירת הממלכה, בעוד ששאר הבנים והצאצאים ירשו אזורים שונים שבמרכזם ערי מצודה ומסחר. אלה החלו להילחם זה בזה (1054), ומכאן ואילך התנהלו מלחמות אזוריות בין הנסיכים ללא הכרעה של ממש, ובמקביל להם פלישות חוזרות ונשנות של שבטי נוודים טורקמנים. הממלכה הרוסית הייתה בשליטת המונגולים במשך כ-200 שנה (1236-1457). בין הצאצאים המפורסמים של השושלת: הנסיכה **אולגה הקדושה**, אשתו של איגור (ר' 912), שהתנצרה עם מות בעלה (945), ו**לאדימיר הקדוש**, שהתנצר ונישא לאחות קיסר ביזאנטיון (ר' 978). **הנסיך איגור**, גיבור האפוס הקרוי על שמו (ר' 1198). הנסיך **אלכסנדר נייבסקי**, שעצר את התקדמות הצלבנים הגרמנים (ר' 1252) בהמשך עברו צאצאי נייבסקי למוסקבה, עד תום השושלת בימי הצאר **בוריס גודנוב** (ר' 1598). לאחר מכן שלטה ברוסיה משפחת **רומאנוב** במשך כ-300 שנה, עד למהפכה הרוסית (ר' 1917).

ספרד - צבא החליפים האומאים הודף התקפה של הויקינגים על סביליה.

באזילאוס I קיסר ביזאנטיון עד 886. מיסד השושלת המקדונית. מוצאו ממשפחת איכרים שחיו על גבול אמיניה ולאחר מכן השתקעו במקדוניה. כבר בצעירותו נודע בגין מראהו וכחו הפיסי, כמו כן הצטיין באילוף סוסים. הודות לתכונות אלו זכה לתשומת לב הקיסר מיכאל שמינה אותו כאחראי לאורוות ובהמשך כיועצו האישי. לאחר מכן הועלה לדרגת משנה לקיסר. כעבור שנה הרגיש עצמו בסכנת הדחה ולכן רצח את מיכאל והתמנה לקיסר במקומו. באזילאוס כמו קודמו מיכאל זכה להצלחה במלחמה הנמשכת כנגד המוסלמים במזרח ואף הרחיב במידת מה את גבול הקיסרות (872). כמו כן הצליח לגבש מחדש את אחזיתה של ביזאנטיון בדרום איטליה ולסלק את המוסלמים מהמאחזים שתפסו במשך השנים באגן הים האדריאטי, זאת למרות שבזמנו נפלה סיראקוס, המעוז הביזאנטי החשוב ביותר בסיציליה, לידי המוסלמים (878) במקביל הגביר את הלחץ על הבולגארים והסרבים בבאלקאן שהצטרפו לכנסייה האורתודוקסית וע"י כך חיזק את השפעתה של ביזאנטיון באזור. למרבה הפלא הצליח גם בו זמנית להפיג את מתח שהצטבר ביחסים עם האפיפיורות ברומא. באזילאוס נפטר בעת שיצא לצוד בהיותו כבן 60 (יש אומרים בן 50).

דת: ביזאנטיון - התנצרות הסלאבים ביוון.

847 אל-מותווכיל החליף עד 861. בנו של אל-וואתיק לבית עבאס. זכור כמי שהנהיג משטר דתי נוקשה.

אל-מותווכיל עסק בצעירותו בעיקר בלימודי דת. עלה לכס החליפות בהיותו בן 25 (יליד 822), מיד לאחר מכן החל לרדוף את השיעים והרס את קבר עלי ב-כרבאלא. כמו כן הרס את הכנסיות ובתי הכנסת בבגדאד. אסר על הנוצרים והיהודים מלשמש בתפקידים ממשלתיים וציווה עליהם לסמן את בתיהם בדמויות של שדים מעץ. כמו כן הפעיל מחדש חוקים מימי ראשית האיסלאם לפיהם נאלצו ללבוש בגדים מיוחדים. אל-מותווכיל ניסה, ללא הצלחה, למתן את שליטת צבא השכירים הטורקמנים ע"י גיוס אנשים מצפון אפריקה. בסופו של דבר נרצח, בהיותו בן 39, ע"י שומרי ראשו, במצוות אל-מונטאסיר, בנו. מכאן ואילך גברה השפעתם המדינית של הטורקמנים בעוד שהחליפים לבית עבאס הופכים בהדרגה לעושי דברם (ר' גם 750).

860 ביזאנטיון - ויקינגים מתקיפים את קונסטאנטינופול מהים. הגיעו בספינות דרך נהרות רוסיה לקייב ומשם לים השחור.

861 בגדאד - החליפות מאבדת את השליטה על טוניסיה ומזרח פרס.

862 רוסיה - רוריק נסיך נובוגרוד עד 879. מייסד שושלת שמשלה ברוסיה כ-750 שנה (עד 1589). על פי המסורת הוזמנו רוריק ואנשיו, שהיו כנראה ויקינגים, דהיינו לוחמים סקאנדינבים, ע"י אזרחי עיר המסחר נובוגרוד, בצפון רוסיה, על-מנת שימשולו עליהם וישימו קץ לסיכסוכים הפנימיים.

לאחר מותו של רוריק שלט בממלכה אחד מקרובי משפחתו הנסיך אולג (ר' 879) ולאחריו בנו של רוריק, הנסיך איגור (ר' 879) הנחשב

רוסיה - אולג "החכם" נסיך נובוגרוד, עד 912. על פי המסורת היה קרוב משפחה של רוריק (ר' 862). כבש וסיפח את סמולנסק (879) ואת קייב (882), שהפכה לבירת הממלכה שנועדה לימים בשם רוסיה. שיחרר כמה שבטים סלאבים מעול הכוזרים בדרום. תקף את קונסטאנטינופול אבל נסוג לאחר קבלת כופר (907). לאחר מכן חתם הסכם מסחרי עם קיסר ביזאנטיון (911). בזכות הסכם הפכה קייב למרכז חשוב במסחר עם הים הבאלטי והמזרח הרחוק.

886 ליאו VI "החכם" קיסר ביזאנטיון עד 912. זכור כמי ששיכתב את חוקי הממלכה מלאטינית ליוונית והידועים כיום בשם "באזילקה", כולל צווים שנוספו בשלוש מאות השנים מאז עריכתם בימי יסטיניאנוס (ר' 527). בנו של באזילאוס I ואישתו השנייה אודוקיה אינגרינה, שהייתה בצעירותה אהובתו של מביאל III, אחרון שושלת אמוריוס. כבר באותה תקופה נרמז שהנשואין היו מדומים ונועדו לתת גושפנקא של חוקיות לליאו, בהעדר יורש אחר. ליאו זכה להשכלה רחבה מכאן הכנוי "חכם" או לעיתים הפילוסוף.

עד עלייתו לשלטון סייע בטיפוח האקדמיה של קונסטאנטינופול, ששיקומה החלה בימי תיאופיליוס (ר' 820 השכלה). ליאו עלה לשלטון בהיותו כבן 20 (יליד 866) מיד לאחר מכן ציווה להוציא את עצמות מיכאל III, שנקבר בסמוך למקום הרצחו באסיה הקטנה, והלטמין אותן בכנסית השליחים בקונסטאנטינופול, כיאה לקיסר (מעשה המחזק את הסברה שהיה בנו הלא חוקי). בכל תקופת שלטונו נמשכה המלחמה עם המוסלמים שלא פסקו מלהתקיף את הגבול המזרחי באסיה הקטנה והן את הנמלים והצי הביזאנטים, ממאחזיהם בסיציליה ובכרתים. עם זאת הסכנה המידית והגדולה ביותר היתה מהבולגארים שחלשו על שטחים גדולים

בבאלקאן. המשבר מצד זה ארע כתוצאה מהחלטה להגביל את זכויותיהם של הסוחרים הבולגארים בבירה עצמה (894). תוך שבעות כבר החלו פשיטות הבולגארים לתראקיה. יועציו של ליאו הצליחו לשכנע את ההונגרים, שחנו לעת זו מצפון לדאנובה (היום רומניה), לתקוף את הבולגארים מהעודף. הבולגארים שכמעט הובסו פנו לשבט פראי עוד יותר הידועים בשם פצינגים שחיו בערבות הצפון (היום מולדאביה) אלה חדרו לתוך מאהלי ההונגרים, שנמלטו מערבה לאזור התישבות חדש בו הם חיים עד היום (896). עתה יכלו הבולגארים לתקוף את ביזאנטיון במלא עוצמתם, אבל ליאו בחר להתחיל במו"מ שהסתיים, כעבור 5 שנים, בתשלום כופר שנתי (901). בשנה שלאחר מכן נפל לידי המוסלמים המעוז האחרון של ביזאנטיון בסיציליה (902). כעבור שנתיים התקיף צי מוסלמי בראשות מפקד יווני הידוע בשם "ליאו איש טריפולי" את סאלוניקי.

בתום מצור של שלושה ימים נתגלתה פירצה בחומה ודרכה חדרו לתוך העיר, שנבזזה במשך שבוע ימים לאחר שכל האוכלוסיה נשחטה, למעט 30,000 תושבים, שנלקחו בשבי על-מנת להמכר לעבדות (904). כעבור שנה יצא צי ביזאנטי למזרח למסע נקמה. כאן הצליחו להשמיד מספר רב של ספינות מוסלמיות מול חופי אנטליה (היום דרום טורקיה) לאחר מכן בזזו והרסו את תארסוס (היום דרום מזרח טורקיה) עיר בגדולה ובחשיבותה של סאלוניקי (905). בהמשך זכו הביזאנטים לנצחון נוסף מול לאטאקיה (היום סוריה), גם כאן נבזזה העיר וסביבתה (908), אבל בהתקפה הבאה שאמורה הייתה לכבוש את כרתים, הובס הצי הביזאנטי ע"י המוסלמים, שוב בראשות היווני "ליאו איש טריפולי" (912). ליאו נפטר באותו שבוע בהיותו כבן 46.

כשנה לפני מותו של ליאו VI (911) נחתם לראשונה הסכם ידידות וקשרי מסחר בין ביזאנטיון והנסיך אולג (879-912) שליט קייב הידוע כמי שאיחד לראשונה את הנסיכויות הסלאביות, מהים הבאלטי עד לים השחור.

* * * *

אמנות: התקופה הקארולינגית -

לאחר מאות שנות הזנחה חלה בתקופה זו התעוררות מחודשת של היצירה האמנותית, הקרויה ע"י רבים הרנסאנס (תחייה) הראשון. לרוע המזל נקטע התהליך עם פרוץ "המגפה השחורה" (1350).

הסגנון שהתפתח בימי קארל I "הגדול" ויורשיו נוצר בזכות היותו פטרונו נלהב של האמנות והחינוך. כיום אין כבר ספק לגבי נוכחותם של ביזאנטים רבים (סוחרים, אמנים, אנשי רוח וכו') בערים הראשיות של ממלכה הקארולינגית, כמו גם בחצרו. השפעתם של אלו היתה כה גדולה עד שיש הרואים באמנות הקארולינגית מעין

אסכולת בת של ביזאנטיון עצמה. דוגמאות לכך אפשר למצוא לא רק בתחום האיוור אלא גם באדריכלות של קתדרלות מסוימות, כמו זו הניצבת עדיין באאכן בירת קארל שבגרמניה, בה מופיעים מוטיבים עיטוריים, דגמי רצפה ואמצעי בניה ביזאנטיים; למרות שאלה נחשבים בדרך כלל למאפיינים של האמנות הקארולינגית. לסגנון הקארולינגי כמה הבטים אופייניים בתחומים שונים:

הכתב: בזמנו של קארל הגדול התפתח הכתב הלאטיני הידוע בשם "הכתב הקארולינגי". כתב זה לא רק שהיה נוח

לקריאה אלא שבזכות אחדותו הסגנונית איפשר את הפצתה של ההשכלה.

איור:

(א) סגנון ברוח הקלאסיקה העתיקה, כפי שבאה לידי

(ב) ביטוי באמנות הביזאנטית של אותה תקופה. (התקופה התיכונה, ראה להלן).

(ג) סגנון מסורתי "גרמני" (מרובינגי ואנגלו-סאכסי), כפי שבא לידי ביטוי בעיטור אותיות גדולות בראש הדרך או תחילת קטע. עיטורים אלו היו בעיקר על נושאי שריגים, פרחים וכו'; רק לעתים נדירות מופיעות גם דמויות.

(ג) עיבודים מאוחרים של הסגנון "הביזאנטי המוקדם"

שהועתקו, מיד שניה ושלישית, מכתבי יד.

אדריכלות:

(א) השפעות סגנון ביזאנטיון המוקדם שמקורן בכנסיות באיטליה (ראוונה, הבאזיליקה המלבנית והאוקטגון).

(ב) השפעות רומיות, כנראה בסגנון שרידי בנינים ברומא ומקומות אחרים.

(ג) מרכיבים סגנוניים שהתפתחו באזורים הגרמנים (גרמניה, הולנד, צפון צרפת), כפי שאפשר לראות בכנסייה בפולדה (FULDE). ראוי לציין שבכנסייה זו מופיעה, אולי לראשונה, חזית כניסה (מערבית) עם מגדלים. הצורה שהופיעה בסוריה ומזרח אנאטוליה עוד במאות ה-4 וה-5 נעלמה לאחר הכיבוש המוסלמי ולכן לא ברור אם וכיצד הועברה לאימפריה הקארולינגית.

* * * *

ביזאנטיון ותחיית המערב.

מעמד הקיסר: על-מנת להבין ולו במיקצת את משמעות הכתרת קארל הגדול כקיסר, מן הראוי לחזור ולבחון את הקסם שהיה קשור למעמד זה מבחינתה של אירופה המערבית; קסם שהיתה לו השפעה אדירה גם על החליפות המוסלמית, על אף שכאן ניכר גם שילובה של המסורת הפרסית.

בביזאנטיון נחשב הקיסר כנציגו של ישו עלי אדמות. אי לכך נשמר אופיה הסמלי המקודש של משרתו, כבימי האחרונים של אימפריית רומא.

בהמשך ישיר למסורת העתיקה לא היה כל חוק שהסמיך ירושה לכס המלוכה. אם כי מוצא משושלת מלכותית היה בו משום חיזוק לזכות לכתר, מאז ימי קונסטאנטין I הגדול (ר' 324) ובפרט לאחר המאה ה-11 עם זאת "הבחירה האלוהית" של הקיסר היתה אישית וכתוצאה מכך היו כל האמצעים להיעשות קיסר כשרים, כל עוד עלו יפה.

השקפה זו על כס הקיסרות יש בה כדי להסביר גם את חוסנה וגם את אוירת הקשרים והקשרים-שכנגד שהעיבה על ההיסטוריה הארוכה של הממלכה. מ-88 הקיסרים ששלטו בביזאנטיון - 21 נרצחו, 8 נוקרו עיניהם ו-13 מצאו להם מקלט, זמנית או לכל ימי חייהם, במנזרים. למרות חומרת התופעה אין היא שונה בהרבה מזו שהיתה קיימת לפני הנצרות, ב-50 שנות המהומות שקדמו לשלטון דיוקלטיאנוס (85-238), כאשר נרצחו 18 מתוך 20 הקיסרים שהוכתרו ע"י הלגינות ברחבי הממלכה.

הטקסים המלכותיים - אלה הונצחו במדריך נהלים רב היקף שחבר ע"י הקיסר קונסטאנטין VII (ר' 913) מחזור הטקסים היומי החל עם שחר, כאשר נפתח שער הארמון המוליך לכיכר הראשית, האוגוסטאום, ומפקד המשמר העיר את הקיסר בשלוש נקישות על דלת מעונו הפרטי. בארועים רשמיים לבש הקיסר גלימת משי לבנה, ארוכה והדוקת שרוליים, ומעליה שכמיית ארגמן. העטרה הקיסרית היתה כיפה הדוקה, בצורת חצי כדור, שעוטרה בפנינים ובאבני חן, כמו גם נעלי השני שהשלימו את הלבוש המלכותי. לאחר שהתלבש נהג הקיסר לצאת מן הארמון בלוויית סריסי המלכתחה המלכותית, על-מנת להתפלל לפני איקונון של ישו, ואחרי כן נכנס לאחד מחדרי מושב הכתר. מתקופת קונסטאנטין VII מצוי דיווח על קבלת פנים שנערכה לשגרירים ערבים באולם הגדול של הארמון. החדר הואר בנברשות זהב גדולות, התלויות בשרשרות נחושת מוכספת. למעלה בגלריה הוצבה מקהלה שהשמיעה נעימות ותרועות הידד. בכנסיה נפרשו שטיחים יקרים, שאר הרצפות כוסו בעלים ריחניים: קיסוס, דפנה, רוזמרין וורדים. משני עברי הכס הקיסרי ניצבו הסריסים אנשי המשמר. בני משפחות האצולה היו לבושים בלבן ושרביטים בידיהם, ואילו האורחים התייצבו כשהם עוטים גלימות מיוחדות שהותקנו להם בפקודת הקיסר.

מאותה תקופה מצוי גם דיווחו של ליוטפראנד, לימים הבישוף של קרמונה, איטליה, על קבלת הפנים שנערכה לו כאשר ביקר בקונסטאנטינופול בשליחות דיפלומטית (949). משקרב ליוטפראנד, מלווה בשני סריסים, אל הקיסר, שישב ב"כס שלמה", הופעל מנגנון מיוחד שגרם לציפורים מכאניות ואריות להשמיע קולות. ליוטפראנד הוזהר על כך

מראש ולפיכך לא נפחד אלא כרע בפני הכס שלוש פעמים ארצה, כמותוכן. אבל כשקם גילה כי הכס והקיסר נעלמו כשהסתכל כלפי מעלה וראה את שניהם מרחפים בסמוך לתיקרה. מכאן ואילך נשאר הקיסר במעמד זה עד תום הראיון.

ליוטפראנד ביקר בקונסטאנטינופול פעם נוספת (968), על-מנת להסדיר את נשואי בנו של קיסר המערב, אוטו I עם הנסיכה הביזאנטית תיאופאנה. נסיכה זו היא שהכניסה למערב רבים מגיוני החצר הביזאנטית באמצעות בעלה, הקיסר אוטו II ובנה, לימים אוטו III. קבלות פנים מסוג זה נערכו בשעות הבוקר ובשעות אחר הצהריים. בערבים נערך לעתים משתה בסגנון רומי עתיק באולם "התשעה עשר" כמנן הדרגשים שהיו מוצבים בו. לעיתים סיפקה סקירת הצבאות הזדמנות למופע. כל הארמונות, המגדלים והכנסיות קושטו בדגלים. הקיסר עצמו הושט במעלה "קרן הזהב" באניה חד סיפונית מלכותית, עטורה בראש הנשר ודגלים מזהבים. סביב לקיסר נאסף, עם ירידתו מן הספינה, המשמר המלכותי.

טקס מרהיב אורגן גם עם שובו של הקיסר לאחר נצחון בשדה הקרב, כאשר הוכנס לעיר דרך "שער הזהב", כשהוא רכוב על סוס לבן. מכאן עבר בלוויית פמלייתו לאורך הרחוב הראשי (מזה) הזרוע פרחים, עד שהגיע לכיכר האוגוסטאום, מקום בו קיבלו את פניו הפאטריארך ומושל העיר. בהמשך נערך מחזה ראויה גדול בפורום קונסטאנטין, או בהיפודרום. שבויי המלחמה הועברו בסך לפני הקיסר ונכבדי חצרו, ומשוררי הקיסר השמיעו מזמורי נצחון. בשיאו של האירוע הניח הקיסר את רגלו על ראשו המגולח של השבוי הנכבד ביותר, בעוד כל השבויים האחרים כורעים אפיים ארצה והמשורר הקיסרי הראשי מזמר, "מי גדול כאלוהינו? אתה האלוהים המחולל ניסים".

הבירוקרטיה: כמוסדות רבים אחרים של ביזאנטיון טענה גם הבירוקרטיה הקיסרית למורשת ישירה מרומי, למרות שבפועל דמתה יותר לאלו של מצרים ופרס. לכאורה היו המישרות פתוחות לכל אדם מוכשר, לאחר שעמד בבחינות קשות, אבל בפועל הגיעו רובם מקרב משפחות נכבדות, בעלות מסורת של שירות ציבורי. הפקידים מונו, קודמו ופוטרו בידי הקיסר והיו אחראים להוצאתם לפועל של רצונותיו האישיים, שהיוו את חוק המדינה, אם כי עקרונות המדיניות נוסחו בדרך כלל ע"י מועצת יועצים.

השירות האזרחי אורגן, לפי מתכונת צבאית; חבריו לבשו מדים ומישרתם ודרגתם צוינו בתגים. סמלו של השירות האזרחי היה האבנט. הכניסה לשירות הוגדרה כ"חגירת האבנט" והפרישה ממנו "החזרת האבנט". הקיסר עמד במגע ישיר עם ראשי מחלקות הממשל, כשהוא נעזר במעין ראש שרים שהיה ממונה גם על השירות האזרחי, המשטרה החשאית, מערכת הדואר, הטקסים וקבלות פנים שנערכו בחצר, לרבות אירוח צירים זרים.

הדיפלומטיה: היתה טקסית וכרוכה במתנות יקרות ביותר. אבל בנוסף הצטיינה בחוש הבחנה, בין תעמולה ומציאות, ומעל לכל בידע רב על אויביה; ידע שלא נודע

היו נשק דיפלומטי חשוב: גבירות אצילות נשלחו כדי להינשא למלכים זרים וכלות נוכריות הובאו לעיתים קרובות אל חצר הקיסרות. בנוסף היו בחצר הקיסרות מלכים ומלכות גולים שהמתינו לשעת כושר, עד שתתחולל הפיכה שתחזירם לכס המלוכה, (בתמיכה כספית קבועה).

* * * *

דוגמתו עד לתקופתנו. תימרון מקובל למדי היה כרוך בכיבוד התחייבויות לפי חוזה כלפי מדינה שכנה, תוך הענקת סיוע כספי וציוד לאויביה במטרה לעודדם להתקיפה. לא פעם ניצלה ביזאנטיון מפלישה ומלחמה בזכות תשלום לאויבים מסוכנים או מתן סיוע לשבטים בארבראים על-מנת שיצאו להילחם זה בזה. גם הנישואים

המאה העשירית

900 עד 999

קונסטאנטין בנו של ליאו VI "החכם" ואהובתו (נישאו לאחר לידת קונסטאנטין). הכינוי "יליד הארגמן" נועד להדגיש מעמדו דהיינו מי שנולד "בביתן הארגמן" שבמתחם הארמון הקיסרי ולכן גם בן חוקי ויורש הכתר. כאשר נפטר דודו הקיסר אלכסנדר היה עדיין ילד בן 7 (יליד 905). אמו נשלחה מיד למנזר והשלטון בפועל נתפס ע"י הפאטריארך, שהבטיח לערוך נשואין בין הקיסר ובתו של החאן הבולגארי בתמורה להסכם השלום. הבטחה גרמה להפיכת חצר והשלטון עבר לידי מינהל הארמון בראשותה של אם הקיסר שהחזירה מהמנזר (914). לאחר מכן זכתה ביזאנטיון לכמה השגים מדיניים וצבאיים, כתוצאה מברית עם הנסיכים העצמאיים בארמניה: נצחון נגד המוסלמים באזור העיר תארסוס במזרח אסיה הקטנה והדיפת זמנית של הבולגארים, שחדרו שוב לגבול הקיסרות (915). בהמשך הובסו בזה אחר זה שני צבאות ביזאנטיים ע"י הבולגארים. כתוצאה מכך שוב הוחזר השלטון ליד הפאטריארך, שנאלץ להעביר אותו בסופו של דבר לידי מפקד הצי רומאנוס I לקאפנוס (919). רומאנוס שהיה ממוצא ארמני וחייל ותיק כבן 40 (יליד 879) מיהר לסלק את כל יריביו, מהם שנכלאו והוצאו להורג. את הקיסר קונסטאנטין השיא לבתו על-מנת לחזק את מעמדו וכעבור שנה כבר הכתיר את עצמו כמשנה לקיסר (920). בינתיים נמשכו התקפות הבולגארים עד לחתימת הסכם שלום תמורת כופר שנתי (925). בנוסף השיא רומאנוס את נכדתו ליורש העצר הבולגארי (927). כמו כן הועלה החאן הבולגארי לדרגת "מלך" והפאטריארך הבולגרי זכה למעמד עצמאי. בשנים הבאות חלה הפוגה במלחמות, למעט הגבול המזרחי שבו נמשך המאבק האין סופי עם המוסלמים, הגם שבדרך כלל היתה ידם של הביזאנטים על העליונה. האיום הבא על הממלכה ארע כעבור 15 שנה (941) עם הופעתו הבלתי צפויה של צי (1000 ספינות) שנשלח ע"י איגור נסיך קייב (משל 45-912). למזלה של הקיסרות עמד לה שוב הנשק המיוחד הידוע בשם "אש יוונית" (למעשה נפט) שבאמצעותו הצליחו להשמיד את הספינות הרוסיות. אבל אולג לא

908 **דת:** צפון אפריקה - מטיפים, מוסלמים שיעים, ממנים שושלת חדשה של חליפים, המתחרה בחליפים של בית עבאס (סונים). שיעים אלה ידועים גם בשם "אסימילים" או "פאטימים" ע"ש פאטימה בתו של מוחמד ואישתו של עלי החליף הרביעי (ר' 656). תוך זמן קצר השתלטו על שטחים מוסלמיים נוספים: סיציליה, מצלרים (969), ארץ ישראל ודרום סוריה. במצרים קבעו את מרכזם בקהיר מקום בו שלטו כ-200 שנה (ר' 1171).

912 **אלכסנדר** קיסר ביזאנטיון עד 913. בנו של באזילאוס I ואחיו של ליאו "החכם". הוכתר בהיותו בן 42 (יליד 870). למרות שהועלה לדרגת משנה לקיסר כבר בגיל 9 נמנע מלהתערב בחיים המדיניים עד להכתרתו כקיסר יחיד. מיד לאחר מכן החליף את כל צמרת הממשל. יתרה מכך, כאשר הגיע אליו משלחת של בולגארים על מנת לברכו ולחדש את חוזה השלום, שהיה בתוקף 6 שנים (מאז 896) הודיע להם שלא ימשיך לשלם את הכופר המוסכם. כתוצאה מכך התחדשה המלחמה בגבול הצפון. אלכסנדר נפטר כשנה לאחר מכן, בהיותו בן 43. רוסיה - איגור נסיך קייב, עד 945. כנראה בנו של רוריק נסיך נובוגרוד, נחשב למייסד האמתי של השושלת. לחם כנגד השבטים בדרום קווקאז ונחל כאן מפלה ניצחת (914). יצא לקונסטאנטינופול פעמיים אבל ספינותיו חוסלו ע"י הביזאנטים באמצעות "האש היוונית" (נפט) (941; 944) על-מנת לכסות את הוצאות המלחמות הרבות ניסה להעלות את המסים, אך גרם בכך למרד שבו נרצח, בהיותו בן 68.

913 **קונסטאנטין VII** "יליד הארגמן" קיסר ביזאנטיון, עד 959. זכור בזכות השכלתו וכתביו ביניהם: "המחוזות" על מבנה הקיסרות, "באזילאוס" המתאר את חיי סבו, "מינהל האימפריה", העוסק בין היתר בשבטים הסלאבים והפצינגים (טורקמנים) שהתנחלו בבאלקן ו"הטקסים הביזאנטיים" המפרט את חובותיו של הקיסר, כמושל וראש הכנסייה כמו כן תמך באקדמיה של קונסטאנטינופול.

רומאנוס I לקאפנוס קיסר שותף עד 944. נשלח למנזר ע"י בניו סטפאן וקונסטאנטינוס וכאן נפטר לאחר 4 שנים, בהיותו בן 76. ר' גם קונסטאנץ VII (913).

רוסיה - **אולגה** "הקדושה" אלמנת הנסיך איגור, עוצרת הממלכה עד 964. החלה למשול בהיותה בת 55 (ילידת 890). מיד עם תחילת שלטונה חיסלה את רוצחי בעלה ומאות מתומכיהם. אולגה נסעה במיוחד לקונסטאנטינופול על-מנת להתנצר בכנסית "הגיה סופיה" (957). בזכות כך הועלתה לימים לדרגת קדושה. אולגה נפטרה בהיותה כבת 79, חמש שנים לאחר הגיע בנה סביאטוסלאב לבגרות.

בגדאד - החליפות בבית עבאס מאבדת את השליטה המדינית. מכאן ועד לכיבוש העיר ע"י המונגולים (1258) נותרו החליפים העבאסים רק עם תואריהם. בהמשך הוזמנו לקהיר וימשיכו לחיות תחת שלטון הממלוכים עד לכיבוש הטורקים (1517).

ביזאנטיון - חיסול הצי המוסלמי וכיבוש קפריסין.
רוסיה - אולגה, אלמנת נסיך קייב, מתנצרת ומבקרת בקונסטאנטינופול.

רומאנוס II קיסר ביזאנטיון עד 963. בנו של קונסטאנטינוס VII ואשתו הקיסרית הלנה, בתו של רומאנוס I לקאפנוס. בילדותו נישא לאחת מבנותיו של הוגו מלך איטליה אלא שזו מתה בסמוך לאחר מכן. בהמשך (958) היה אמור להנשא לדודנית של אוטו מלך גרמניה, אבל הרעיון לא יצא לפועל היות ובסמוך לפני כן. בהיותו כבן 18 (יליד 939), בחר להינשא ליפיפיה יוונית בתו של בעל פונדק מאזור הפלופונז וכעבור שנה הוכתר כקיסר, בהמשך הכין משלחת צבאית גדולה (50,000 איש 2000 סירות נושאות "אש יוונית" ו-1300 ספינות משא) במטרה לכבוש את כרתים מידי שודדי הים המוסלמים שלא חדלו מלחמוס את אוניות הסוחר ואת אזורי החוף. בתום מצור ממושך נכבשה קאנדיה בירת כרתים (היום הראקליון) והאי כולו עבר לשליטת ביזאנטיון לאחר טבח מרבית האוכלוסיה המוסלמית (961). בכך תמו 136 שנות כיבוש האי בידי הערבים. במקביל זכתה הקיסרות לנצחונות גם במזרח אסיה הקטנה. כאן נכבשו כ-55 מצודות (962) עד לחומות אלכסנדרטה (היום טורקיה) וחלב (היום סוריה) המסע נפסק כאשר נרצח בהפיכת חצר בהיותו בן 24. מחשש לחיי ילדיו שהיו עדיין תינוקות נישאה אישתו למפקד הצבא והאחראי העיקרי לנצחונות בכרתים ובמזרח: **ניקיפורוס II** פוקאס.

919 התיאש: הפעם ושלח צבא רגלי ופרשים בנוסף לצי גדול עוד יותר, שהפליג מדרום רוסיה. הדבר נודע לרומאנוס הן מהבולגארים והן מהסוחרים הביזאנטים. רומאנוס החליט לנסות ולפתור את האיום בדרכי שלום. משלחת ביזאנטית הוחשה למחנה של איגור, שחנה על גדות הדאנובה וכאן שכנעו אותו לחזור בו בתמורה לכופר וחיידוש הסכם המסחר. שלטונו של רומאנוס נסתיים בהיותו בן 65 (944) כאשר נשלח למנזר ע"י שני בניו שניסו למשול במקומו. אבל הלנה, אשתו של קונסטאנטינוס (בתו של רומאנוס ואחותם של המורדים), לא הייתה מוכנה לוותר על מעמדה ותוך שנה (945) הצליחה לגרום למהפכת חצר, שבסופה נשלחו האחים המורדים למנזר. רומאנוס נפטר כעבור שלש שנים בהיותו בן 69 (948).

949 רק בשלב זה (405) בהיותו בן 40 מתחילה תקופת שלטונו של קונסטאנטינוס X "יליד הארגמן". בשנים הבאות המשיך לשמור על השלום עם הבולגארים מחד והלחץ על המוסלמים מאידך. כמו כן נאלץ כמו קודמיו לנווט בין הכוחות שנטו להרוס את הממלכה מבפנים: המינהל האזרחי מול הפיקוד הצבאי, והאיכרים מול אצולת הקרקע. קונסטאנטינוס VII נפטר בשנה ה-14 לשלטונו כקיסר יחיד, בהיותו בן 55.

דז: כשנתיים לפני מותו של קונסטאנטינוס VII התחולל אחד הארועים העתידיים לקבוע את מהלך ההסטוריה של מזרח אירופה והבאלקן. אולגה עוצרת נסיכות קייב ואלמנתו של הנסיך איגור הופיעה לפתע בקונסטאנטינופול על-מנת להטבל כנוצריה בכנסית הגיה סופיה (957). אבל, התקווה ששאר האצולה הרוסית תלך בעקבותיה לא התגשמה אלא כעבור 30 שנה בימי נכדה, הנסיך ולאדימיר (משל 978-1015). העתיד להינשא לאחות הקיסר באזילאוס II (ר' 976). אירועים עקריים: השתלטות על רוב שטחי הבלקאן ע"י פעולה מיסיונרית ודיפלומטיה (מלך בולגריה נישא בשנת 927 לנכדת הקיסר). חיידוש היחסים עם המערב: הקיסר הביזאנטי נישא לבתו של הוגו, הטוען הקארולינגי לכתר איטליה (944). יחסים אלו עם המערב נפסקו ברגע שאוטו I מסאכסוניה הוכתר כקיסר המערב (962). לאחר מכן נדחה נסיונו הראשון של אוטו I. להשיא את בנו לנסיכה ביזאנטית (968). מאוחר יותר נישא הבן אוטו II לנסיכה ממשפחת הקיסר הביזאנטי (972), אבל ללא מתן הכרה במעמדו כקיסר המערב.

לנסיכה זו היתה השפעה על יצירת הקשר בין המערב למזרח, כמו גם גינוני חצר של הקיסרות הביזאנטית שאומצו ע"י בנה אוטו III (ר' 994).

איור: ביזאנטיון -

ספר תהלים בסגנון הלניסטי (1000-900. היום בפריז).

ביזאנטיון - כיבוש האי כרתים והעיר חלב (צפון סוריה) מידי המוסלמים.

אדריכלות:

צרפת - כנסיית ס' פוליבר טורנוס. דוגמא ראשונה של סגנון הרומאנסק (950).
גרמניה - קתדרלת ספייר. דוגמא מוקדמת של הרומאנסק בגרמניה (שונתה).

אוטו I, "הגדול" קיסר המערב 973. מיסד שושלת הקרויה על שמו. נחשב כמי שהצליח לשוב ולגבש את הקיסרות המערבית במתכונת מצומצמת (גרמניה וצפון איטליה). בנו של דוכס סאכסוניה, גרמניה. נישא בגיל 18 (יליד 912) לבתו של מלך אנגליה. עם מות אביו, כעבור 6 שנים, נהיה לשליט סאכסוניה ומיד נבחר ע"י מועצת האצולה ("הבוחרים") כמלך גרמניה (936). מכאן ואילך החל באכיפת משמעת ונאמנות לכתר על האצילים, שניהלו במלחמות בלתי פוסקות בינם לבין עצמם ובינם לבין המלך. בנוסף היה מעורב במאבק עם מלכי צרפת על השליטה בשרידי ממלכת לותרגניה ודוכסות בורגונדיה מחד בחדירה לאזורים הסלבים ממזרח לאלבה (היום גרמניה המזרחית), מקום בו תמך בהפצת הנצרות (48-937).

לאחר מכן הכניע את מלך בוהמיה (950) ואת מלך לומבארדיה (952) באותה שנה מרד בו בנו בסיוע מתנגדיו בגרמניה. אבל אלה נחלו תבוסה מוחצת (952). כעבור שלוש שנים הביס סופית את ההונגרים שבזזו את הממלכה (955). בהיותו בן 50 הוכתר ע"י האפיפיור ברומא כקיסר המערב (962). על-מנת לחזק את מעמדו ולהבטחת השושלת השיא את בנו אוטו II, לדודנית של יחונן I קיסר ביזאנטיון (972). אוטו I נפטר בהיותו בן 61. התואר "הגדול" מתייחס להפצת הנצרות בין הסלבים במערב האלבה והדנים בצפון. אוטו I נפטר בהיותו בן 50.

ניקיפורוס II פוקאס קיסר ביזאנטיון עד 969. זכור כמי שזכה לכמה נצחונות משמעותיים במאבק המתמשך בין הקיסרות לאיסלאם. הוכתר כקיסר בהיותו בן 51 (יליד 612) לאחר שנישא לאלמנת קודמו הקיסר רומאנוס II. בן למשפחת מפקדי צבא נודעים שמוצאם מרכז אסיה קטנה. מונה (955) כמפקד הגבול המזרחי ע"י הקיסר קונסטאנטין VII "יליד הארגמן". מיד לאחר מכן השליט משמעת חמורה ועודד את קידום של מפקדים מוכשרים. מתקופה זו מיחסים לו כמה חיבורים נודעים על טאקטיקה צבאית. בהמשך מונה ע"י הקיסר רומאנוס II למפקד הכח הביזאנטי שכבש את כרתים (961), שהוחזק ע"י המוסלמים במשך 136 שנה (מאז 826). בסיומו של מבצע זה טבח את כל האוכלוסיה המוסלמית באי, כולל האמיר עבד אל-עזיז שנפל בשבי. לאחר מכן זכה לנצחונות

נוספים במזרח: כיבוש קפריסין והרחבת גבול הקיסרות עד לערים אלכסנדריה וחלב (בצפון סוריה). כשנפטר הקיסר רומאנוס II סברו רבים שניקיפורוס, שהיה בן 5, ונדע כאיש דתי, יפרוש למנזר בהר אתוס; מנזר שסייע בהקמתו. אי לכך גרם להשתוממות כאשר הסכים להינשא לאלמנת הקיסר הצעירה (כבת 20) ובו זמנית להבחר כקיסר בעצמו. מיד לאחר מכן חידש את ההתקפות במזרח בהן נכבשו העיר תארסוס והאי קפריסין (965) הגם שהאי היה בשלטון משותף של מוסלמים וביזאנטים מזה 300 שנה על פי הסכם שנחתם (668) ע"י החליף עבד אל-מאליק והקיסר קונסטאנטין VI במקביל החל לסלק את כל יועצי החצר מחשש שהללו עשויים להתנכל לחייו. בסופו של דבר נרצח בשנה השישית לשלטונו, ע"י הקיסרית שעשתה יד אחד עם קבוצת מפקדי צבא ביניהם כמה מידידיו הקרובים.

ניצחונותיו של ניקיפורוס II במזרח מצביעות הן על דעיכתה המהירה של החליפות העבסאית והן על תחייתה הזמנית של הקיסרות כמעצמה צבאית. אבל תחייה זו חייבה גבית מסים נוספים ופיחות של המטבע, למורת רוחה של האוכלוסיה. עם זאת ניקיפורוס II פוקאס נחשב ע"י בני דורו לדמות נערצת, אפילו על הערבים שנשמו לרווחה עם מותו.

רוסיה - **סביאטוסלאב** נסיך רוסיה עד 972. בנו של אולג "החכם". חיסל את הכוזרים וסיפח את ממלכתם (דרום רוסיה). הובס ע"י הבולגארים באזור הדאנובה ונהרג בדרכו חזרה ע"י שבטים פצינגים.

סביאטוסלאב בניגוד לאימו אוגלה שהתנצרה (945) עצר את פעולת הכמרים ברחבי ממלכתו העתידה להתחדש רק בימי בנו יארוסלאב (ר' להלן).

יחונן I טסימיסקס קיסר ביזאנטיון עד 976. המשיך להרחיב את גבול השפעתה של הקיסרות בבאלקאן (בולגריה) ובמזרח (סוריה): בן למשפחת אצולה מארמניה. יד ימינו וקרובו (מצד אימו) של ניקיפורוס II פוקאס. על-מנת לאפשר את הכרתו אולץ ע"י הפטריארך לבקש מחילה בגלל החשד למעורבות ברצח הקיסר ניקופורוס II ולהגלות, לפחות חלק מהמעורבים בקשר, כמו גם את אלמנת ניקיפורוס II שהיתה חשודה אף היא במעשה הרצח. בסמוך לאחר הכרתו נישא לאחותו של קונסטאנטין VII "יליד הארגמן" ובכך הצטרף לשושלת המקדונית ונתן גושפנקא חוקית למעמדו. בינתיים הופיע אויב חדש בצפון: צבא רוסי בסיוע פצינגים בראשות סביאטוסלאב נסיך קייב. אלה חדרו לשטח הבולגארים ללא התנגדות וכנראה אפילו בהסכמתם. בו זמנית פרץ מרד באסיה הקטנה. למזלה של הקיסרות דעך המרד ללא קרב (971) בעוד שהרוסים מתקדמים

שכירי חרב (987). בתמורה לכך הסכים באזילאוס להשיא את אחותו לולאדימיר ואילו וולאדימיר התחייב להתנצר ביחד עם כל עמו, כפי שאכן קרה (ר' 978). ראוי לציין שרבים משכירי חרב אלה, הידועים בשם "וואראנגים" דהיינו אנשי הים הבאלטי (כנראה ויקינגים). נשאו בהמשך בשרות באזילאוס. יתרה מכך, מכאן ואילך עתידים ה"וואראנגים" לשמש בשורות "המשמר הקיסרי".

רק לאחר דיכוי המרד באסיה הקטנה, שנמשך 13 שנה (עד 989) החל במאבק נגד הבולגארים, אבל בניגוד לקודמיו, שהסתפקו מסעות קיץ להדיפת הפלישה וחתירת חוזה שלום, בחר במאמץ רצוף, קיץ וחורף, שבו הלך והצטמצם מרחב הפעולה של הבולגארים, עד שבסופו של דבר כעבור 25 שנה (1014) לכד והביס את עיקר הכח הבולגארי (14,000 איש). מיד לאחר מכן ציווה לעקור את עיניהם, למעט 140 שהותר להם עין אחת על-מנת שיחזרו לחצר החאן הבולגארי. המחזה זיעזע את החאן שנפטר למחרת אנשי האצולה הבולגארית נכנעו והשתלבו בהמשך במרקם החברה הביזאנטית, עד שנעלמו לחלוטין, למעט הארץ הקרויה עד היום על שמם.

אין ספק שבאזילאוס II התפרסם בזכות המבצע העקשני לחיסול האיום הבולגארי אבל מה שידוע פחות שבמקביל (995) נאלץ פעמיים לעבור עם כל צבאו במבצע מהיר למזרח בגלל איום צבא הפאטימים (שיעים) ממצרים על הגבול החדש, שהוצב ע"י ניקיפורוס II, ויוחן I, בקו הערים טרופולי, אנטיוכה וחלב (היום צפון סוריה). על-מנת לחצות את אסיה הקטנה (1000 ק"מ) נדרשו בדרך כלל לצבא ביזאנטיון 3 חודשים. באזילאוס לעומת זאת עבר את המרחק ב-16 ימים. זאת על ידי "גיוס" סוסים ופרדות להעברת הצבא (40,000 איש). משהגיע למזרח נותרו בפיקודו 17,000 איש ואילו כל היתר עדיין השתרכו אחריו, אבל בזכות גורם ההפתעה הצליח להניס את הפאטימים דרומה. כעבור 5 שנים שוב תקפו הפאטימים את ערי המזרח, הפעם עבר דרך ארמניה על-מנת לגייס תגבורת. בעזרת כח זה הביס שוב את הפאטימים, שחתמו איתו חוזה שלום.

מבצעים חשובים אחרים: חוזה מסחר עם ונציה (922) והסכם לשיתוף פעולה (1000) לפיו הגנו הוונציאנים על הערים היווניות בחוף דאלמאטיה (קרואטיה) שהיו בסכנת כיבוש ע"י הבולגארים. כמו כן חיזק את מעמדה של ביזאנטיון ע"י קשרי נשואין כגון, נשואי אחותו עם וולאדימיר נסיך קייב (ר' לעיל) נשואי קרובת משפחתו לבנו של דוכס ונציה (1004). אישה זו זכורה כיום בזכות נימוסיה, שמקצתם אומצו ע"י בני ונציה, ביניהם האכילה בסכין ומזלג, מנהג שהלך והתפשט במערב במאות הבאות. כמו כן כמעט הצליח להשיא דודנית לאוטו III קיסר המערב (ר' 983,

לאיטם. כעבור מספר חודשים משחזר הצבא הביזאנטי מאסיה הקטנה יצא יוחן I כנגד הרוסים והנחיל להם תבוסה קשה. סביאטוסלב נאלץ לסגת מבולגאריה עם שארית אנשיו אבל נרצח בדרכו לקייב ע"י הפציינגים, בטענה שלא קיבלו תשלום עבור השתתפותם בפלישה. בינתיים הצליח יוחן I להשתלט על מערב בולגאריה. כעבור שנתיים יצא יוחן I כנגד הצבא של החליפים הפאטימים (שיעים) שהשתלטו על מצרים, ארץ ישראל וסוריה ואיימו על הגבול המזרחי של הקיסרות. אלה הובסו על ידו בפעולה מהירה, בסיוע יחידות ארמניות, שבסופה שלט על כל סוריה (975). מכאן היה אמור לכבוש את ארץ ישראל ולשחרר את ירושלים לאחר כ-300 שנות כיבוש מוסלמי. אלא שבשלב זה נאלץ לחזור לקונסטאנטינופול וכאן נפטר, כנראה ממחלת טיפוס, בהיותו בן 51.

בין הצלחותיו הדיפלומטיות של יוחן I יש למנות את נשואי בתו, בת ה-16, של הקיסר רומאנוס II (יש אומרים של קונסטאנטיין VII) עם בנו בן ה-17, של אוטו I קיסר המערב (לימים אוטו II). נשואים אלה עתידים להשפיע על תחייתה של תרבות המערב ויותר מכל על גונוי החצר והטקסים של מלכי אירופה מכאן ואילך.

אוטו II קיסר המערב עד 983. בנו של אוטו I. בהיותו בן 17 (יליד 955) נישא לנסיכה תיאופאני, דודנית של יוחן I קיסר ביזאנטיון. שנה לאחר מכן ירש את כל תארי אביו: מלך גרמניה, מלך צפון איטליה וקיסר המערב (973). כמו אביו נאלץ לדכא מרידות של שליטים גרמנים שונים ביניהם בן דודו דוכס באווראיה, שהובס לאחר 4 שנות מאבק (8-974), בהמשך ניצח את מלך צרפת שנאלץ לותר על השליטה באזור לורן (983). במקביל זכה להכרה ממלכי בוהמיה ופולין. לעומת זאת נחל מפלה מידי המוסלמים, שתפסו מאחזים בשטחי ביזאנטיון בדרום איטליה (982). אוטו II נפטר בהיותו בן 28.

באזילאוס II ניקיפורוס קיסר ביזאנטיון עד 1025. ידוע גם בשם "קוטל הבולגארים". בנו של קיסר רומאנוס II. הוכתר בהיותו בן 19 (יליד 957). עשה את שנות ילדותו בארמון הקיסרי תחת השגחתם של קודמיו הקיסרים הלוחמים ניקופורוס II ויוחן I טסימיקס. בעשר השנים הראשונות של שלטונו נוהלה הממלכה בפועל ע"י דודו הסריס (אחיו של רומאנוס II). במשך תקופה זו נאלץ להתמודד בו זמנית עם שתי בעיות עיקריות פלישות הבולגארים ומרד אחד ממפקדי הצבא שהשתלט על אסיה הקטנה בתמיכת אצולת הקרקע והחליפות בבגדאד. יש להניח ששילוב זה היה גורם להפלתו אלמלא ביקש וקיבל סיוע וולאדימיר נסיך קייב (רוסיה) ששלח אליו 6000

973

976

להשוות את מעמד קיסר המערב לזה של קיסר ביזאנטיון, דהיינו שילוב השלטון המדיני והדתי - כנראה בהשפעת אימו. בהיותו בן 4 (יליד 980) ירש את כל תארי אביו: קיסר המערב ומלך גרמניה ואיטליה. שנה לאחר מכן נחטף ע"י דוכס באוואריה קרוב משפחה, שמרד באביו והודח. אבל שוחרר לאחר כמה חודשים. במצוות מועצת הממלכה (984). בשבע השנים הבאות נשלטה קיסרות המערב ע"י אימו, עד למותה (991) בהמשך שלטה סבתו, עד הגיעו לגיל 15 (994). בשלב זה הוכר רשמית כמלך גרמניה ובהמשך כמלך לומבארדיה וצפון איטליה (996). באותה שנה נפטר האפיפיור ובמקומו מינה אוטו את בן דודו בן ה-23, שהיה גם האפיפיור הראשון ממוצא גרמני (גרגורי V). זה מכל מקום הכתיר אותו מיד כקיסר. אבל כעבור שנה נאלץ לחזור מגרמניה לרומא בגלל קשר שבו הודח בן דודו ובמקומו מונה אפיפיור אחר. לאחר מכן הוחזר גרגורי לכס האפיפיורות וראש הקושרים הוצא להורג.

בשנים הבאות קבע את מושבו ברומא וכאן הנהיג בחצרו את הטקסים הביזאנטיים. כמו כן פנה לבאזילאוס II קיסר ביזאנטיון, במטרה להינשא לאחת מקרובות משפחתו. נשואין אלה לא זכו להתקיים מאחר ואוטו III נפטר לפתע בהיותו בן 22.

הוגו קאפט מלך צרפת עד 996 (Capet) מיסד השושלת הקרויה על שמו, העתידה להפוך את הממלכה לישות מדינית לאומית. בנו של דוכס מחוזות איל דה פראנס ו-אורליאן. הוכתר בהיותו בן 40 (יליד 939), על פי החלטת מועצת גדולי האצולה של האזור הקרוי כיום צרפת, כתוצאה העדר יורש מתאים ממשפחת קארל "הגדול". לאורך כל שנות שלטונו פעל בשיתוף עם קיסרי המערב אוטו II ואוטו III שליטי גרמניה וצפון איטליה במטרה לצמצם את אזור הביניים שבין צרפת וגרמניה (לשעבר לותרוגיה). הגו קאפט נפטר בהיותו בן 58.

אחריו עתידים למשול עוד 13 צאצאים ישירים (עד 1328) ביניהם היותר מפורסמים: פיליפ II אוגוסט (1180-1223) שסילק את האנגלים ממערב לצרפת והיה הראשון שקרא לעצמו מלך צרפת ולא מלך הפראנקים. לואי IX "הקדוש" (1270-1226), שבזמנו עלתה יוקרת השושלת לשיאה. קרובי משפחת קאפט שלטו בתקופות מסוימות גם על נסיכות בורגונדיה, בריטאני, הונגריה, נאפולי ועוד, וכן כמלכי קונסטאנטינופול הצלבנית (1261-1216). בתום הצאצאים הישירים עבר הכתר לענפים אחרים של המשפחה.

דת: רוסיה - וולאדימיר נסיך קייב מתנצר ביחד עם בני עמו. נישא לאחות הקיסר באזילאוס II.

אלא שזה נפטר בטרם יצא הדבר לפועל. בערוב ימיו עוד הספיק לערוך מסע צבאי ודיפלומטי בגרוזיה שסופחה אף היא לביזאנטיון (1021). באזילאוס, שלא נישא מימיו, נפטר כעבור ארבע שנים בהיותו בן 68.

בזמנו של באזילאוס II ואילך הלכה והתדרדרה הקיסרות כתוצאה משילוב כמה גורמים: סילוק הבולגארים מצפון לא פתר את בעית השליטה בבאלקאן, שעבר מטבע הדברים לידי השבטים הסלאבים, שהיו ממילא את רוב האוכלוסיה, יתרה מכן שבטי הנוודים מאסיה, כגון הפצינגנים האווארים ההונגרים וכו'. המשיכו לחדור דרומה לתחום הקיסרות.

ההצלחות במזרח נבעו בעיקר בגלל חולשתה של חליפי בגדאד שהיו לכודים (מאז 945) בידי שכירי חרב טורקמנים (סלגיוקים) בנוסף לאיום המתמיד של הפאטימים (שיעים) שחלשו על המרחב שבין טוניס לסוריה. הסלגיוקים תפסו בסופו של דבר את השלטון האזרחי בבגדאד (1005), ומיד לאחר מכן החלו במאבק כנגד הפאטימים. מצב עתיד להמשך עוד מספר שנים עד לקרב מאנויקארט, שבו הובסו הביזאנטיים והקיסר נפל בשבי (1071). רק כשלוש שנים לאחר מכן כתוצאה מחולשתה הנמשכת של הקיסרות, החלה פלישת הטורקמנים לאסיה הקטנה, פלישה שהסתיימה כעבור 400 שנה עם נפילת קונסטאנטינופול לידי הטורקמנים בראשות בית עותמאן (1453).

987

אדריכלות: קונסטאנטינופול -

בזמנו של באזילאוס II נפגעו ברעידת אדמה (989) 40 כנסיות, כולל כיפת ה"היגה סופיה". עבודת התקונים בוצעה ע"י אדריכל בשם, טראדר, שמוצאו מאיזור ארמניה, מקום בו נשתמרה מסורת הבניה באבן, כפי שמעידים שרידי הכנסיות המצויים שם (היום מזרח טורקיה). יתרה מכן אפשר למצוא זיקה בסגנון ובטכניקת הבניה של ארמניה ותחילתה של הבניה באבן במערב אירופה הידועה כתקופת הרומאנסק (1060-1150).

תבליט: ביזאנטיון -

"ישו פאנטוקראטור" תבליט אמילי על כריכת ספר. (950-1000 היום במנזר הר אתוס). "חטיפת ארופה". תבליט שנהב על קופסת "ורוליי". (1000-980 היום בלונדון).

978

רוסיה - וולאדימיר "הקדוש" נסיך קייב עד 1015. שלט כמו קודמיו מאז ימי רוריק, בעזרת שכירי חרב סקאנדינאבים (ויקינגים). התנצר (988) ונישא לאחות הקיסר באזילאוס II (ר' 976). עם מותו פרצה מלחמת ירושה שנמשכה 4 שנים, עד 1019.

989

983 אוטו III, קיסר המערב עד 1002. בנו של אוטו II והנסיכה הביזאנטית תיאופאנו. זכור כמי שניסה

אמנות ואדריכלות: האיסלאם - תקופת בית עבאס. 750 עד 1000 בערך.

עיון:

בגדאד - העיר המקורית, (אוכלסה בשנת 763), נועדה לשמש כמחנה מבוצר, בצורת עיגול בקוטר 2700 מטר המחולק לארבעה רובעים ושלוש חומות הקפיות, עם ארבע שערים. הארמון והמסגדים מוקמו במרכז. את מקור התכנית העגולה מיחסים למסורת הפרסית. בגדאד התפתחה במהירות, רובעים רובעים, מחוץ לחומות, והגיעה לשיא פריחתה בימי הארון אל-ראשיד (ר' 786). לאחר מכן החלה הדעיכה. בימי יורשיו פרצה מלחמת אחים שהביאה להרס העיר העגולה (ר' 809). לאחר מכן הועבר ארמון החליפות, ל-56 שנה לעיר החדשה סאמארה (836 עד 892). ההזנחה נמשכה גם בעת שלטון השכירים הטורקמנים (945-1152). העיר נבזזה ונשרפה, וכמעט כל האוכלוסיה נשחטה ע"י המונגולים (1258), שהרסו גם את מערכת תעלות ההשקיה מעשה שהפך את כל עירק למדבר. המעט שנותר או התאושש ספג מכה נוספת מצבאו של החאן המונגולי טימור (ר' 1401). על תכניותיהן של בגדאד ועיר-ארמון אחרים אפשר ללמוד משרידי ראקה, אוקאדיר (780) וסאמארה (838).

אדריכלות:

עם העברת מרכז השלטון מדמשק לבגדאד חל גם שינוי בשיטות הבניה. במקום אבנים, כמקובל בסוריה וא"י, החלו להשתמש בלבנים שרופות מצופות טיח. על הלבנים או הטיח הוטבעו קשטים שונים ולעתים נעשתה הבניה עצמה לפי דוגמאות שמקורן כנראה בפרס או באסיה המרכזית. במקביל הוחלפו העמודים באומנות (עמודים רחבים) מרובעות או עגולות ויש שהכיפה שמעל לציר המרכזי נעלמה. היות ובגדאד עצמה לא נשתמר שום בנין קדום, יש חשיבות לדוגמאות הבודדות ששרדו במקומות שונים, כגון המסגד ב-דאמגאהן בפרס ומקוה המים התת קרקעי ברמלה (בשניהם נראה לראשונה השימוש בקשת מחודדת וסוברים שיש לקבוע את מועד בנייתם ללא יאחר משנת 789). לעומת זאת נשתמרו שרידים רבים מתקופה מאוחרת במקצת בעיר המבצר סאמארה, שנבנתה במדבר צפונית לבגדאד. עיר-ארמון זו, ששימשה כבירת הממלכה במשך 55 שנים (885-838) ונעזבה לאחר מכן, מהווה את המקור העיקרי למידע על התפתחותה החומרית של הכליפות. כאן גם מצויים שני צריחים שהצלבנים האמינו כי הם שרידי

* * * *

אדריכלות:

בית אומאיה בספרד. 756 עד 1033

שלושים שנה לאחר בואו של עבד אל רחמן (לבית אומאיה) לספרד, החלה בנית המסגד בקורדובה (786). המסגד שהורחב מספר פעמים (עד 987) היה לבסוף לאחד מהגדולים בעולם. כבר בשלב הראשון הוכנס בו חידוש אדריכלי: השימוש בקשתות כפולות, זו ע"ג זו, כשהתחונה מתרחבת בקצותיה מעל לכותרות העמודים, כך שמתקבלת צורת פרסה. לימים (8-961) נוספה לקשתות הכפולות צורת סלסול ע"י חלוקתן ל-5 קשתות קטנות.

מגדל בבל. זיהוי הצריח הלוליני עם מגדל בבל השפיע על דמיונם של דורות רבים, כפי שאפשר לראות בתמונתו המפורסמת של פיטר ברויגל "מגדל בבל" (1563, המוזיאון לאמנות, וינה). עם זאת ראוי לזכור שהטעות יסודה, אולי, בעדותם של היוונים הקדמונים, וזאת לאור העובדה שגם הזיגוראט של סרגון II היה מגדל לוליני, כפי שאפשר להוכיח מתבליט ששרד. מהחפירות בסאמארה אפשר ללמוד גם על מבנה "ארמון העבאסים": אולם גדול לקבלות פנים, הפתוח אל חצר מרכזית ודירות מגורים פרטיות, שכל אחת מהן ערוכה מסביב לחצר משלה. לבתים הפרטיים היתה קומה אחת בלבד, אך מספר החדרים הגיע לעתים עד חמישים; אלו בנויים מלבנים מיובשות בשמש ומחולקים למדור רשמי ולמדור פרטי. סאמארה מעידה על פריחה תרבותית ועושר רב: פיתוחי ערבסקות מטיח, מהן מופשטות ומהן עם עיבודים של צמחיה, ציורי קיר הכוללים דמויות, שרידים של בדי משי שיוצרו במקום, פיתוחי עץ והבולט ביותר - קדרות מזוגגת בצבעי כחול (קובלט) וירוק על רקע לבן וצבעים אחרים, צלחות מעוטרת בפרחים ובכתובות מסוגגנות. מתקופת סאמארה מצויה גם הדוגמא הראשונה של "בנין קבר" (מאוסוליאום), שהוקם עבור החליף אל-מונטאסיר (821). היות והאיסלאם אוסר קבורת אדם בתוך בנין, נאלצה אמו של החליף, שהיתה ממוצא יווני, לבקש אישור מיוחד. האישור ניתן בתנאי שהמבנה יהיה פתוח מכל צדדיו, ואכן מכאן ואילך יתבססו כל מבני הקבר של המוסלמים על דוגמא זו. כאשר נעזבה סאמארה והכליפים חזרו לבגדאד, כבר ניתן היה להבחין בסימנים ראשונים של התפוררות האימפריה האיסלאמית המאוחדת: במזרח (פרס, טורקיסטאן ומערב הודו) שלטו שושלות עצמאיות, ביניהן בית סאמאן (999-874), שקידמו סגנון בניה מיוחד. מתקופה זו התפרסם בנין הקבר של איסמעיל סאמאן בבוכרה (בערך 907): ביתן מלבני עטור כיפה שקירותיו הפנימיים והחיצוניים עשויים מלבנים לפי דוגמאות מגוונות ביותר. במערב (מצרים וסוריה) שלט אחמד אבן טולון, עבד כורדי שעלה לגדולה ומיסד שושלת קצרת ימים (905-862). אבן טולון זכור כמי שבנה מסגד גדול בקהיר, העשוי לבנים מצופות טיח בסגנון הקרוב לזה של נהרים.

במקביל נבנתה מעל למיחראב כיפה בצורת מתומן המונח על פתח מרובע. לכיפה זו 16 צלעות בולטות ומצטלבות. ניתן להוכיח שאף אחד מהמרכיבים הבודדים במסגד בקורדובה אינו חדש לכשעצמו. אדרבא, נראה כאילו התכוונו לחזור על צורות קודמות. חלקן לפחות, נעשו ע"י האומאים עצמם. המתומן, למשל מופיע בכיפת הסלע. תוכנית המסגד בקורדובה זהה למסגד אל-אקצה המקורי (נהרס). רמז לקשת הפרסה אפשר לראות כבר במסגד

דמשק ובבניה הויזוגותית שלפני הכבוש המוסלמי. השילוב של שורות לבנים ואבנים מופיע גם במתחם אנג'אר בבקעת הלבנון. כמו בימי השושלת בדמשק הוזמנו גם לכאן, לפי המסורת האומאית, בעלי מלאכה ביזאנטיים על מנת לקבוע פסיפסים בקירות (למרות שהשפעתם על סגנון הבנין היתה קטנה ביותר). יש סוברים שאפילו הקשת הכפולה באה להזכיר את הטור הכפול של עמודים, זה על גבי זה, של מסגד דמשק, אבל יתכן שהיא לקוחה מצורת מובילי מים רומאים שנבנו בספרד. את פיתוח הכיפה עם הצלעות הבולטות מיחסים לבנאים הארמנים או הפרסים. מכאן שהחידוש היחידי הוא לכאורה סלסולה של הקשת. שילוב כל המרכיבים יצר סגנון חדש; סגנון שיאפיין מכאן ואילך את אדריכלות האיסלאם בספרד וצפון אפריקה ואשר השפעתו תורגש גם באמנות והאדריכלות הנוצרית. על השפעתו המידית של הסגנון החדש אפשר ללמוד מן העובדה שזמן קצר לאחר סיום המסגד בקורדובה הוקם ב-טולדו בנין קטנטן, שאין יודעים את מטרתו, הכולל וריאציות על אותם נושאים: קשתות מצטלבות, קשתות

מסולסלות וכיפת צלעות. יתכן שבני אומאיה בספרד התכוונו מלכתחילה להצביע ברמז אדריכלי על סגנון האזורים שהיו בשליטתם לפני שגורשו מדמשק ע"י בית עבאס. על אפשרות זו ניתן ללמוד מיומרתו של השליט האומאי עבד-אל-רחמן II שהכתיר עצמו כחליף כל האיסלאם (929). רמזים אפשר למצוא גם בעיר הארמון מדינת אלזהרה, שבנה אותו שליט ליד קורדובה עיר שנתקיימה כ-50 שנה, עד שנעזבה (936-981).

בצפון אפריקה מוצאים את סגנון בית אומאיה במסגד הגדול של קירואן בטוניס. כאן המשיכו להשתמש בעמודים ובכותרות עתיקים מכל הבא ליד. אבל לכיפה הבודדת מעל למיחראב - דוגמת אל אקצה - נוספה כיפה שניה, מעל לכניסה (עד 1012).

בתקופה זו התפתח בצפון אפריקה סוג חדש של מצודת-מנזר הקרוי **ריבאט**: חצר מרכזית ריבועית מוקפת תאי מגורים הדבוקים לחומה, עם מגדלי תצפית שנבנו כאמצעי הגנה נגד השבטים המקומיים. מפורסמות במיוחד הן המצודות בטוניס: סוסא ומאנאסטיר הסמוכה (821).

* * * *